

36500

**MİLLÎ MÜCADELEDE
ELVİYE-İ SELÂSE
1918 - 1921**

SEYİTHAN ALTAŞ

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü**

**« Lisansüstü Eğitim - Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü İçin
Öngördüğü YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak Hazırlanmıştır. »**

ANKARA — 1989

36500

ÖNSÖZ

Milli Mücadele Türk Milletinin, topyekün ortaya koyduğu bir mücadeledir. Türk Milleti ve mücadeleyi verirken bütün sıkıntı ve yokluklara rağmen azmi ve imanı ile zafere ulaşmış; Misak-ı Milli sınırlarını çizmiştir.

Bu büyük mücadelenin bir parçası da doğu da verilmiştir. Yıllarca üzerindeki baskıyı kaldırmak için direnen müslüman Türk halkı 1918'den 1921'e kadar süren bir zaman içinde bu emeline ulaşmayı başarmıştır. Kars, Ardahan, Sarıkamış ve Kağızman çevresinde kurulan Kars Milli Şura Hükümeti yaptığı çalışmalarla bölge halkının umudu olmuş; milli mücadelenin de doğu da teşkilatlanmasına büyük katkıda bulunmuştur.

Milli Mücadelede 1917-1921 yılları Türk-Sovyet ilişkilerinde en hareketli bir dönemdir. Bu zaman zarfında ilişkiler Osmanlı- Sovyet daha sonra da Moskova-Ankara ilişkileri halinde devam etmiştir. Ancak Türk Sovyet ilişkilerinin o dönemin Türk-İngiliz ya da Türk-Fransız ilişkilerinden ayrılmayacağı da açıktır. Çünkü birbirlerine doğrudan doğruya etkileri vardır. Ayrıca İttihat ve Terakki liderlerinin Rusya'daki faaliyetleri; Türk komünistlerinin yurt içinde ve yurt dışında çalışmaları; askeri yönetici kadrosunun iç çekişmeleri bu dönemin önemli bir unsurudur.

Bizim üzerinde çalıştığımız konuda bu mücadelenin Türk Milli Hareketi içindeki yerini ortaya koymak içindi. Ancak bu çalışmayı yaparken orijinal kaynaklardan mahrum olarak çalıştık. Arşiv ve Dokümantasyon Merkezlerinden tam anlamıyla istifade edemedik. Ancak bu konuda yazılmış değerli araştırma ve kaynaklardan faydalanarak bir tez hazırlamaya çalıştık. Ama daha iyiye ve daha doğruya ulaştıkça bu yoldaki çabalar artıkça hataların ortadan kalkacağı da muhakkaktır.

Geçmişin geleceğe ışık tutması açısından günümüz Kafkas hadiselerinin -özellikle Azerbaycan-yakın geçmişteki olayların bir benzeri olması da ayrıca dikkat çekicidir. Hatalarımız ve yanlışlarımızın bu alanda ileride yapılacak çalışmaların umudu içinde ortadan kalkacağına yürekten inanıyorum.

Bu çalışmamda bana yardımlarını ve engin anlayışını esirgemeyen değerli hocam sayın Prof. Dr. Abdurrahman ÇAYCI Bey'e şükranlarımı sunarım. Ayrıca hocam Doç. Dr. Abdülhaluk ÇAY Bey'e de teşekkür ederim.

ANKARA - 1989

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

GİRİŞ

Tarih ezeli düşmanlıkların ve buna zemin hazırlayan büyük ideallerin toplamıdır bir bakıma... Hükmetme ve egemen olma da bu fikirleri kamçılayan unsurlar olarak her zaman göze çarpar. Tarihte ebedi dostluklara yer yoktur. Dostluklar hep menfaatlere dayanır. Bütün bunlar bazı milletleri üstün ve egemen kılarken bazılarını da aşağı ve zeil bir duruma düşürmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu da her alanda yenilik ve ulvi gayelerin asırlarca etkisini gösterdiği bir devlet olarak yaşamıştır. Ancak ne var ki yukarıda da ifade ettiğimiz özellikler ışığında Osmanlı İmparatorluğu da zaman gelmiş büyük ideallerden kopmuş veya koparılmış zayıf ve güçsüz düşmüştür. Hayat garantisi başkalarının elinde olan bir insana dönmüştür. 18. asırdan itibaren bu durum daha da belirginleşmiştir. Artık Avrupa'nın sayılı güçlü devletleri arasındaki menfaat kavgaları onu yaşatacak tek umut haline gelmiştir.

1856 Paris antlaşmasıyla Avrupalı sayılan ama yaşama garantisi Avrupalı devletlerin eline bırakılan Osmanlı İmparatorluğu daha çok Rusya ile ilişkilere muhatap olmuştur. Rusya büyümek, Avrupalı bir devlet olmak; hem de Büyük Petro'dan itibaren ortaya çıkan sıcak denizlere açılma siyasetini takip ediyordu. Bu konuda en büyük engelide Türkiye idi. Bu yüzden Türk-Rus savaşları ezeli ve ebedi bir düşmanlık içinde geçmiştir.

Rusya Paris Barışı ile Karadeniz'in bir Rus denizi haline getirilmesi engelini 1871'de ortadan kaldırdıktan sonra, emellerini tekrar İstanbul ve Boğazlar üzerine sevk etmiştir. Bu fikride en çok Panslavist (1) olanlar savundular. Osmanlı İmparatorluğu ise bu sırada büyük mâli ve askeri bunalımlar içinde bulunmaktaydı. Devlet içinde Milliyet hareketleri dıştan gördükleri destekle de oldukça hızlanmaya başladı. Rusların Balkan Uluslarına yardımları, onları kışkırtmaları Osmanlı Devletini temelden sarsacak gibiydi. Sırp İsyanı büyümüş, bu meseleyi halletmek için 1876 Aralık ayında İstanbul'da büyük devletler bir konferans hazırlamış ve burada aldıkları kararlar doğrultusunda Osmanlı Ülkesinde meşrutiyeti ilan ettirmişlerdi. Fakat Balkan ülkelerine yapılmasını istedikleri reformlar kısa zamanda tartışma dışı kalmıştır. Daha sonra ise seçimler yapılmış, meclis toplanmış ancak sudan bahanelerle Ruslar, Osmanlı Devletine 24 Nisan 1877'de savaş ilan etmişlerdi. Böylece 93 Harbi başlamış oldu. Bu savaşın çıkışı ve sonuçları itibariyle Türkiye'ye zararı pek fazla olmuştur.(2)

Rus ordusu hem asker sayısı ve hem de mülzeme bakımından çok üstün idi. Ruslar iki koldan saldırıya geçmişlerdi. Önce Romanya üzerinden Tuna'yı geçip Plevne önlerine geçmişlerdi. Burada

1 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kurat, A.Nimet, "Panslavizm" DTCF Dergisi C.11. S.24. Ank.1953. ss.241-278.

2 Geniş bilgi için bkz. Kurat Y.Tekin 1877-78 Osmanlı Rus harbinin sebepleri Belleten C.26 S.103 ss.567-592. Karal E.Ziya Osmanlı Tarihi C.10 s.40 vd. TSK Tarihi Osmanlı Devri 1877-78 Osmanlı Rus Harbi Kafkas Hareketi C.1 Ankara 1985. s.61

çok uzun süren kuşatmaya başlamışlardı. Fakat Gazi Osman Paşa'nın dirayetli ve kahramanlığı sayesinde uzun süre yerlerinde çakılıp kalmışlar büyük kayıplar vermişlerdi. Doğuda ise hızla ilerliyen Ruslar Kars'ı ellerine geçirmişlerdi. Bu tehlikeli durum üzerine Sultan Abdülhamit İngilizlerden yardım istedi. İngiliz donanması İstanbul'a geldi. Yapılan görüşmelerden sonra Rusya ile 3 Mart 1878'de Ayastefanos (Yeşilköy) de çok ağır bir antlaşma imza edildi. (3)

Osmanlı Devleti için çok ağır şartları ihtiva eden bu antlaşmada ilk defa Ermenilerle ilgili bir madde de yer alıyordu (4) (16. Mad) Böylece Ermeni Meselesi başlamış oluyordu. Ayastefanos antlaşmasında yer alan 16. Madde'ye göre; Osmanlı Devleti buralardaki Ermenilere karşı hiç bir takibatta bulunmuyacak ve Ermenilerin durumunu düzeltmek amacıyla reformlara girişecekti. Bu hususta da ilgili Avrupa devletlerine bilgi verecekti. (5) İleride görüleceği gibi bu Ermeni sorunu mütemadiyen büyütülecek ve hatta İstikbal Harbin'de Ankara-Moskova arasında bir anlaşmazlığa da yol açacaktır. Ayastefanos antlaşmasıyla Rusya hem Balkan devletlerine hem de Avrupalı Devletlere kudret ve kuvvetinin bir örneğini gösteriyordu. Ayastefanos antlaşmasıyla Osmanlı Devletinin Balkanlardaki hakimiyeti kayboluyor; Akdenize açılan Bulgaristan vasıtasıyla Rusya denize açılıyordu. Batum, Kars, Ardahan ve Doğubeyazıt sancaklarının Rusya'nın eline bırakılması, Doğu Anadolu'yu tam bir Rus tehdidine maruz bırakıyordu. Bu bölgeler Rusların elinde kalırsa (Bilhassa Bayezit ve Eleşkirt) Ruslar İskenderun körfezine daha rahat inebileceklerdi.

Yeşilköy antlaşması karşısında Rusya'nın tam yayılmacılığından endişe eden Avusturya ve İngiltere; yeni durumun ilgili devletlerce görüşülmesini istemiş, İngiltere bunu savunarak İstanbul'a bir Filo göndermiş ve Almanya'nın araya girmesiyle de Berlin'de yeniden bir konferans toplanması kararlaştırılmıştır. Rusya bu yeni duruma; savaştan yeni çıkması, İngiltere ve Avusturya kamuoyunun kendisine karşı olması dolayısıyla pek itiraz edememiş, ister istemez kabul etmiştir. Fakat kongreden önce Rusya ve İngiltere bir antlaşma imzalamışlardı. Berlin Kongresi Haziran 1878'de Almanya'da Bismark'ın başkanlığında toplandı. Kongreye Paris antlaşmasını imzalayan devletler katılacaktı. Böylece mesele yeniden bir Avrupa sorunu gibi görüşülüp halledilecekti. (6)

Kongre toplanmadan önce Rusya ve İngiltere arasında gizli antlaşma imzalanmıştı. Amacı iki devlet arasında görüşbirliği sağlamaktı. Bu arada yine Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında da amacı Rusya'ya karşı bir ittifak aktetmek olan bir antlaşma yapıldı. Buna göre Osmanlı Devleti İngiltere tarafından Rusya'ya karşı korunacak buna karşılık bazı menfaatler elde edecekti. Bu menfaatle Kıbrıs Adası olacaktı. (7) Çünkü Kıbrıs Hindistan yolu üzerinde çok önemli bir stratejik nokta teşkil ediyor-

3 Kurat A.Nimet Türkiye ve Rusya S.81 vd. Karal, E.Ziya S.57 vd. TSK Tari age. s.196 vd.

4 Kurat, A.Nimet s85 TSK Tarihi s.197 Karal, s64 vd.

5 Demir, N.Kerem Türkiye'de Ermeni Meselesi Ank. 1976. s.39 vd. Belgelerle Ermeni Sorunu Gnl. Kur. Yay. Ank. 1983 s.45 Uras, Esat Tarihi Ermeniler ve Ermeni Meselesi İst. 1976 s.276-284.

6 Kurat, A.Nimet s.88 Karal s.74 TSK Tarihi s201 Uras s.217

7 Karal s.70 vd. Kurat s.88 vd. TSK Tarihi s.198 vd.

du. Rusya Bulgaristan'ın bağımsızlığı dolayısıyla Akdeniz'e inerken diğer taraftan da Kars, Bayezit ve Eleşkirt'i almakla İskenderun körfezine uzanıyor, dolayısıyla İngiltere'nin Akdeniz hakimiyeti ve Hindistan yolu tehdit altına girmiş oluyordu. İngiltere bu yüzden Kıbrıs'ı işgal etmeye karar verdi. Kıbrıs yine Osmanlı Devletinin olacak, adadan alınan vergi Osmanlı Hazinesine gönderilecekti. Ruslar şayet Kars, Ardahan ve Batum'u Türkiye'ye iade edecek olursa İngiltere'de Kıbrıs'ı işgalden vazgeçerek boşaltacaktı. (8)

Berlin kongresi 13 Haziran'da toplandı. Başkanlığını Alman Şansölyeni Bismark yapıyordu. Fransa'yı yenen Almanya Avrupa'da olabilecek bir değişikliğin kendinden habersiz yapılamayacağını göstermek istiyordu. Kongreye Avrupa'nın en güçlü devletleri katılmıştı. Hem de Başbakanlar seviyesinde... Fakat Osmanlı Devleti ne yazık ki uluslararası diplomasiye tam nasibini alamadığından olacak ki sadece dönme devlet adamlarını göndermişti (9). Maksat Hristiyan Avrupa Devletleri gücenmesin... Fakat bu da hiç fayde etmemiştir. Nihayet çalışmalar bir ay sonra 13 Temmuz'da sona ermiş ve kongre çalışmalarını tamamlamıştır. Antlaşma 61 madde idi. Yapılan antlaşmaya göre Bulgaristan üç büyük bölgeye ayrılmıştı. Karadağ'ın istiklali tanınmıştır. Bosna-Hersek Avusturya tarafından işgal edilip yönetilecekti.

Elviye-i selese (Kars, Ardahan, Batum) Osmanlı Devletinin harp tazminatı olarak Rusya'ya bırakılacaktı. Fakat Bayezit şehri ile Eleşkirt ovası İngilizlerin baskısı ile Osmanlılara bırakıldı. Makedonya'da reformların yapılması kabul edildi.

Antlaşmanın en önemli maddelerinden biri de 61. madde idi. Buna göre de Osmanlı Devleti doğuda Ermeni azınlığın haklarını koruyacak; onların Kürt ve Çerkez'lere karşı koruyacaktı. Bunları yaparken de büyük devletleri haberdar edecekti. Bu olay Türkiye'de Ermeni olaylarının başlamasının da sebebinin teşkil edecekti. Boğazlar statüsü yine Rusların lehine çözümlenmeyip 1871 öncesi duruma göre ayarlandı.

Kısaca maddelerini ifade ettiğimiz Berlin antlaşması değerlendirilecek olursa Osmanlı Devleti açısından topraklarının büyük bir kısmının taksime tabi tutulduğu gibi gelecekte de bunun yapılması için açık kapı bırakılmış oluyordu. Rusya açısından bakarsak; Rusya bu antlaşmayla büyük prestij kaybetmiştir. Boğazlar hususunda ve Eleşkirt ovasının, Bayezid'in Ruslardan alınması onlar için büyük bir kayıptı. Bunlar dikkate alınırsa Berlin barışı Rusya için büyük mağlubiyetti. Bu yüzden de Alman Başbakanı Ruslarca suçlanmıştı. Ama ne var ki toprak kazancı bakımından Rusya'nın oldukça kazançları olmuştur. Ağır bir tazminat Osmanlıya ödetilmiş, Elviye-i Selese, Ruslara bırakılmış, Ermeni meselesinde nezaret hakkı elde etmişti.

8 "İngiltere adı geçen bu yerleri Rusların 1918'de boşaltmalarına rağmen bu sözlerine durmamış ve Kıbrıs'ı boşaltmamışlardı" bkz. Arınoğlu Fahir Siyasi Tarih Ank. 1964 s.273. Karal s.71 vd.

9 Karal s74 vd.

Berlin Barışı, Osmanlı Devletinin 1699 Karlofça barışından yani uzun bir aradan sonra Avrupa'da tasviyesini hazırlayan büyük bir dönüm noktası olmuştur. Hemen bir kaç yıl sonra Osmanlı'nın muhtelif önemli bölgeleri teker teker elden çıkacaktır. (10) Her ne kadar Osmanlı Devleti bu durumdan zararlı çıkmışsa da en kısa zamanda bir çıkar yol arayacaktır. Sultan Abdülhamit II. bu durumda ya meşrutiyet idaresini geliştirerek bütün anasırları Osmanlılık altında tutmak, yada güçlü bir devleti arkasına almak yolunu tercih edecektir. O bu ikinci şıkkı tercih etti. Başlangıçta İngiltere ve Rusya'ya yanaşmışsa da Berlin barışından sonra Almanya'ya yanaşmıştır.

Netice olarak 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı ve Berlin konferansının Osmanlı Devletinin başına açılan galeier daha sonra Türkiye Cumhuriyetinin de dış politikasında sürekli uğraşmak zorunda olduğu problemler çıkmıştır. Mesela Kıbrıs, Ege sorunu, Ermeni sorunu... Ayrıca bugünkü Bulgaristan'da yaşanan Türk azınlığın hukukunu korumak için her çareye başvurulmasının sebepleri o yılların olaylarına dayanan meseleleridir. Tarihde yapılan hataların ve yenilgilerin faturası ne yazık ki onarılmayacak yaralar açmıştır.

Berlin Konferansından sonra gelişen olaylar Osmanlı Devletini bir takım siyasi ve sosyal düzenlemelere gitmeye zorlamıştır. Dış siyasette ise II. Abdülhamid'in uyguladığı ustaca siyasetle Avrupa devletlerinin aralarında rekabetten faydalanarak Osmanlı Devletini ayakta tutma çalışmaları olmuştur. Bilhassa İngiltere ve Rusya'nın Akdeniz hakimiyeti mücadelesi, Fransa'nın da zaman zaman İngiltere yanında yer alması II. Abdülhamid'i Almanya'ya yaklaştıracak ve karşılıklı ilişkiler sonunda Almanya'ya bazı ekonomik imtiyazlar verilecektir.

XIX. asrın sonlarına doğru bilhassa içte Berlin Konferansıyla reform yapılması teminat altına alınan Ermeni Milleti kurdukları gizli örgütlerle bir takım siyasi olayları başlatmışlardı. Zeyton (Van) ayaklanması, İstanbul'da Osmanlı Bankası olayı, II. Abdülhamid'e suikast olayı gibi önemli hadiseleri başlatmışlardı. İşin garip tarafıda Ermenilerin gittikçe artan bu faaliyetlerine Avrupa devletlerinin arka çıkmasıydı. Bu konuda ileriki yıllarda bilhassa İngiltere ve Rusya Ermeni Meselesini oldukça kolluyacak ve kullanacaklardır. Osmanlı Devleti ise yaşadığı olaylardan sonra mümkün mertebe bilhassa Rusya ile muhtemel bir savaştan kaçınmak ve sorunları diplomatik yollardan çözmek yolunu seçti. Bunda da bir hayli başarılı oldu denebilir. Bu arada 1899'da kurulan İttihat Terraki Cemiyeti Hürriyetlere taraflar bir siyasi örgüt olarak hızla geliyordu. Gün geçtikçe de siyasi hayat üzerinde etkili olmaya başlamıştı. Nihayet içte ve dışta baskı ve istibdata karşı verilen mücadele başarılı olmuş, Temmuz 1908'de II. Abdülhamid ikinci defa Meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmıştı. Bu olay ittihatçıları daha da etkili bir duruma getirdi. Ama ne var ki Meşrutiyetin ikinci defa ilan edilmesi ülkedeki gayri Türk unsurları derhal harekete geçirmişti. Bu arada İngiltere ve Rusya Reval'de biraraya gelmiş ve Boğazları tartışmışlardı. Süratle birleşme yoluna giden Balkan ülkelerinin çalışmaları; Rusların bunları desteklemesi, Türkiye'yi Balkanlarla ilgili politikalar takip etmesini

10 *Turnus Fransa tarafından 1881'de, Mısır 1882'de İngiltere tarafından, Doğu Rumeli, Girit Bosna-Hersek 1897'de Avusturya tarafından işgal edilmiştir.*

gerekli kılacaktı. Kısaca belirtmek lâzım gelirse Meşrutiyet hareketleri daha çok Osmanlı Devletini yıkmaya çalışan güçlere fırsat imkanı yaratmıştır. Fakat ülkede demokratik gelişmenin de temelleri atılmış oldu. Meşrutiyetin ilanı ile Bulgaristan kralığı kurulmuştu. Bosna-Hersek Avusturya tarafından resmen ilhak edilmiş; 1911'de İtalya Trablusgarp'a göz dikmiş ve gayri ciddi tekliflerle bu bölgeyi Osmanlı Devletinden istemişti. Sonuçta bu bölgede kaybedilmiştir. Arkasından korkunç Balkan savaşları başlamıştır. Kalan son doğu Rumeii toprakları kaybedildiği gibi, binlerce Rumeli Türk'ü bu savaşta ve bundan sonra büyük ızdırıp ve felaketlere uğramışlardır. Bu arada Balkan harpleri devam ederken "Bab-ı Ali" baskını denilen olay olmuş ve ittihatçılar resmen idareyi ellerine almışlardır. (11)

Balkan harplere, dolayısıyla Rusya Ermeni davasıyla yakından ilgilenememişti. Fakat 1913 Bükreş antlaşmasıyla sorun yeniden gündeme geldi. Avrupa devletleri de bunu Osmanlı Devletine karşı milli bir dava olarak görmeye başladılar. Doğu da yapılması gerekli reformların bir an önce yapılması için baskı yapmaya başladılar. Bu konuda da bilhassa Boğazları ve İstanbul'u ele geçirmek, İskenderun körfezine inmeyi planlayan Rusya'nın çok büyük emelleri rol oynuyordu.

Rusya'nın Ermeniler'le ilgilenmesinin asıl sebebi de buydu. Bu gerçekleşirse Akdeniz'de büyük bir deniz üssü kurmuş olacaktı. Kurulacak Ermenistan direk olarak Rusya'ya ilhak edilmezse bile Rus nüfuzu altına konulan bir Ermenistan, Rusların bu yoldaki emellerini gerçekleştirecekti. Bu maksatla bilhassa doğudaki Ermenileri ve Nesturi, Kürt'leri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtıyordu. bütün bu entrikalar devam ederken I. Dünya Savaşı başlamış ve doğu Anadolu Rusların eline geçmişti. Ermeniler'den oluşturulacak komitelerde doğu da birçok masum Türk'ü katledeceklerdir.

11 Bkz. Bayur, Y.Hikmet Türk İnkilâp Tarihi C.2 K.2 s.254-271. Kuran, A.Bedevisi Osmanlı İmp. da İnkilâp Hareketleri İst.1956 s.520 vd.

I. BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞINDA DOĞU ANADOLU VE KAFKASLARDA DURUM

A. Cihan Harbinde Türk-Rus-Ermeni Olayları

I. Cihan Harbinde elviye-f Selese ile ilgili değineceğimiz en önemli konu şüphesiz Ermeni Meselesi olacaktır. Bu arada olayların akışına büyük ölçüde yön veren Türk-Rus ilişkilerini de aynı olay içinde zikredeceğiz.

1914-1918 Cihan Harbi ile beraber Türk orduları pek çok cephede savaşmaya başlamışlardı. İşte böyle bir zamanda Ermeniler itilaf devletlerinin işini kolaylaştırmak için II. Meşrutiyetten bu yana yapılan hazırlıkları pekiştirmeye başladılar. Elleri bol miktarda silah, bomba ve cephane vardı. Karşısında ise sadece az miktarda asker ve sivil vatandaşlar vardı. Bu tam aradıkları fırsattı. Nitekim Anadolu'nun pek çok yerinde isyanlar çıkarttılar. Ayrıca da savaşta Rus ordusu saflarında gönüllü birlikler oluşturdular kendilerine verilen talimatlar doğrultusunda da katliamlara giriştiler. (12) Kısa zamanda oluşturulan çeteler köyleri basıyor, papaz'lar köy köy dolaşiyor; silahlanmanın zamanı geldiğini söylüyorlardı. Bilhassa Kayseri ve Sivas'la bomba imal ediyorlardı. Türk ordusunun içine sızarak casusluk faaliyetlerini yürütüyorlardı. Yıllarca Türk ordusunda askerlik yapma isteklerinin arkasında da bu düşüncenin yattığı bir tarihi gerçektir. (13) Ermeniler itilaf devletlerine satılmış komiteler olarak doğuda Türklüğü imhaya kalkışmışlardı. (14)

Bütün bu isyan ve katliamlarda Rusya'nın büyük faydası olduğu bir gerçektir. Çünkü onları silahlandırıp kıskırtan Ruslardı. Bu fikir doğu bölgesinde bulunan yetkililerin gönderdikleri rapor ve telgraflarında, tel yazılarında açıkça ifade edilmektedir. Erzurum valisi Tahir Bey Başkomutanlığa gönderdiği 20-21 Aralık 1914 tarihli mesajında Van bölgesinde Ermenilerin katliam ve isyanlarından bahsederek gerekli tedbirleri aldığını belirtiyordu. (15) Bu olaylar karşısında Osmanlı Devleti alacağı tedbirleri büyük devletlerin tepkisi yüzünden alamıyordu. Ancak Ermenilerin daha büyük katliamlara girişmeleri karşısında tedbiri alacaklarını Ermeni yetkililerine bildiriyorlardı. (16) Ermenilerin bu uyarılara uymamaları üzerine Dahiliye vekaleti 24 Nisan 1915'de komite merkezlerinin kapatılmasına; evrakına el konulmasına ve elebaşların tutuklanmasını emretmiştir. bu emre uyarak Başkomutanlıkça birliklere gönderilen 1711 sayılı emirle (26 Nisan 1915) suçluların cezalandırılması bildirilmiştir. (17) Bu kanuna karşı çıkan Avrupalı Devletler Osmanlı Devletini kınıyan bir bildiri

12 *Belgelerle Ermeni Sorunu* s.271.

13 *Kutay, Cemal Yakan Tarihimiz İst. 1974 s.459.*

14 *Bayur, Y.Hikmet Türk Devletinin Dış Siyaseti Ank. 1973 s.15.*

15 *ATBD S.81 No.1814.*

16 *ATBD S.81 No.1824*

17 *Neşide, Kerem Nadir s.85 ATBD S.81 No.1829. Uras, s.605.*

yayınlarıdır. Osmanlı Devleti de bunu gerçek yönüyle açıklamaya çalışır. (18) Verilen bu cevapla "...Doğu sorunu ile ilgilenenler pekaia bilirler ki Ermenilere Osmanlı Devletine karşı kışkırtanlar itilaf devletlerinin özellikle İngiltere ve Rusya'nın memurlarıdır..." denilerek ilgili devletlerin bu işteki parmakları olduğu da belirtilmiştir.

Bütün bu olayları planlayan Rusya 1916'da Doğu Anadolu'ya Van, Kars ve Erzurum'u işgal edince hayali Ermenistan davasını hatırlatmak istemediler. Çünkü onlar Rusların Akdeniz'e ulaşma planlarının maşasıydılar. Nitekim bazı Ermeniler bunu anlamıştı. Ermeni Kaçaznuni; "Böyle bir şey olamazdı. Biz Rus emellerine körü körüne hizmet ettik, sürüklendik. Hakikatle onların hizmetinde çalıştık" derken de bunu ifade ediyordu. (19)

a- Bolşevik ihtilalinden sonra gelişen olaylar. Erzincan Mütarekesi.

Birinci Dünya Harbi sonlarına doğru Rusya'da Bolşevik ihtilali patlak verdi. Çarlık yıkıldı. Yeni Hükümet Rus Harlamof'un başkanlığında Ermeniler'den, Gürcüler'den ve Türkler'den oluşan Bir heyeti Kafkasya'ya gönderdi. Böylece Kafkaslar ötesi komiserliğini oluşturdular. Bu sıralarda da Kafkasya'daki topluluklar muhtariyet istiyorlardı. Ermeniler derhal teşkilatlanarak bir komite ve bir ordu kurdular ve Rus ordusundan yardım istediler. 1917 yılı Kasım ayında da Hükümeti Bolşevikler ele geçirdi ve Sovyet yönetimini kurdular.

Bu sırada Kafkasların güneyinde bir kurucu meclis (Seym) kuruldu. Bu mecliste Ermeni Taşnakutsyun komiteleri 27 üyelik elde etmişlerdi. Seym savaşa son vermek ve Osmanlı Devleti ile barış yapmaya karar verdi. Yeniden kurulan güçlü Hükümetin programının ana esasları şunlardı: Bir kurucu meclisin hemen seçilerek toplanması, milli sorunların bir an önce çözümlenmesi ve Osmanlı Devletiyle barış yapılması. Bu çalışmalar yapılırken Ermeni Taşnakutsyun Sovyet lideri Lenin'den yardım istiyordu. Rus askerlerinin cepheden çekilmeleri üzerine de bölgede Ermenilerin bulunması Türkleri oldukça ürkütüyordu. Erzurum'da Ermeni Torkom Merkez Komutanı olarak görev yapıyordu. Türklerle yapılan baskılar, sindirme olayları, hatta Ermenistan'ın bağımsızlığının ilan edilmesi üzerine Rus Kafkas ordusu komutanı Odişelitze tarafından görevden alınmıştı. Bu olay Ermenileri kışkırttı ve çeşitli bahanelerle Türkler imhaya başlandı. Bu katliam ve vahşeti Rus subayları da görmüş ve hatıralarında belirtmişlerdir. Bunlardan biride Twerdokhlebekov'du. Hatırasında Ermenilere; Türklerin toplanarak nereye götürüldüğünü sorunca; demiryolunda biriken karların temizlenmesi için ırgat olarak götürüldükleri yolunda cevap almıştı. (20) Bu ve buna benzer bahanelerle Türkler katlediliyorlardı. Khlebekof, hatıralarında devamlı, "eğer Rus subayları olmasaydı Osmanlı birlikleri Erzurum'un geri alınması sırasında sağ hiç bir Türk'e rastlamayacaklarını" (21) söyliyerek olayın

18 Uras, s.617-622

19 Uras, s.643.

20 Kırzioğlu, M.Fahreddin Kars ili ve çevresinde ErmeniMezallimi 1918-1920 Ank.1970 s.7-31.

21 Kırzioğlu, s.7-31.

vehametini anlatmıştır.

Bunlar olurken Rusya ve Türkiye Brest-litovsk görüşmelerine başlamıştı. Bu tartışmalar esnasında bir mütareke ahkâmına göre Türkiye ve Rusya arasında harbe son vermek, Kafkas cephesindeki durumu tesbit için ayrı bir uzlaşma yoluna gidildi. Bu maksatla Rusların işgali altında bulunan Erzincan'da taraflar toplandılar. Uzun müzakerelere gerek duyulmadan 5 Aralık'da başlayan görüşmeler 18 Aralık'ta 14 maddelik bir mütareke vesikasının imzası ile tamamlandı. (22) Bu mütareke ile Ekim 1914'de başlayan Türk-Rus savaşının son verilmiş oluyordu. Erzincan mütarekesi ile Anadolu'da Türk ve Rus yetkililer ilk defa karşı karşıya gelmişlerdi. Bu antlaşma vesikasına göre her iki taraf arasında tarafsız bir saha bırakmak üzere bir çizgi tesbit edilecekti. Fakat Ermeniler bu antlaşmaya uymayarak çeşitli zulümlerine devam ettiler. Ermeniler bu antlaşmadan sonra Lenin ve Stalin'in yayınladıkları 29 Aralık 1917 Decret'i kendilerine bahsedilen Ermenistan için siyasi platformlarda destekleneceklerdir. (23)

b- Elviye-i Selase'nin Türkiye'ye iadesi. Brest-litovsk Müzakereleri ve barışı.

Brest-litovsk görüşmeleri Rusya'nın savaştan çekilmesi ve batılı düşmanlarıyla bir ufak hesaplaşmasıdır. Bunun böyle oluşunda en çok da bir iç ihtilalinin Rusya'da ortaya çıkmasıdır. Savaş sonunda daha çok menfaatlerden faydalanacak olan Rusya savaş bitmeden daha az pay ile savaştan ayrılmıştır.

1917 Bolşevik isyanı olunca azınlık olan Bolşevikler Kerenski Hükûmetine karşı mücadele ederken Rus askerini ve köylüsünü kazanmak, Rus ordusunu demoralize etmek için "savaşa son" sloganını kendilerine bayrak etmişlerdi. Bunda da bir hayli başarılı olmuşlardı. Ve nitekim yetkililer harbe son vermek, köylüye toprak dağıtmak için kalıcı bir barış yapmak zorundaydılar. Barışı yaparken de Rusya'yı korumak gerekiyordu. Hükûmeti bir darbe ile ele geçiren Lenin ve partisi 26 Ekim'de "il haksız, tazminatsız bir düzen" kurmayı planlayan bir decret yayınladı. (24) Bu bildirinin amacı savaştan çıkmış Avrupa halklarını işçi ve köylüsünün ülkelerine karşı ayaklanmaya teşvik içindi. Nitekim bazı ülkelerde bu kabil kıpırdanmalar olunca ihtilalin güçlü şahısları umutlanmaya başlamışlardı. Gerekli tepki İngiltere ve Fransa'dan gelmeyince Ruslar bu sefer Almanlarla bir barış akdine karar verirler. Bu işle görevlendirilen Krilenko heyeti Almanlarla barış için müracaatta bulunmuştu. (25) Nihayet 22 Aralık 1917'de Bolşevik temsilciler müttefikleri katılımını beklemeden Almanya ve müttefikleriyle Brest-litovsk'ta görüşmelere başladılar. (26) Görüşmelerin yapılacağı Brest-

22 ATBD S.81 No.1848. Kurat Türkiye ve... s.332-333 Bayur Türk İnk... C.3 K.4 s.95."Aslında antlaşma Kafkaslarla yapılmıştır." Yerasimos s.13 Belge 38-40

23 Kurat, Türkiye... s.336-337.

24 Kurat "Brest-litovsk Müzakereleri ve Barışı" Belleten s.376. Bayur Türk İnk... s.93 Uras s.639.

25 Türkgeldi, E.Ali "Brest-litovsk Konferansı Hatıraları" BTDD S.13 s.46.

26 Kurat "Brest-litovsk Belleten s.380. Türkgeldi, E.Ali BTDD oğın. s.46. Bayur, age. s.113.

litovsk harap bir kale idi. Başlaşıkıar Dışışleri bakanlarını göndermişlerdi. Rusya'yı Joffe, Osmanlı Devletini Dışışleri Bakanı Ahmet Nesimi Bay, Berlik b y kelęisi Hakkı Paşa ve Askeri temsilci Ahmet İzzet Paşa oluşturuyordu. Almanya'yı Kühlmann gelinceye kadar Hoffmann temsili ediyordu. Avusturya'yı ise  chernin temsil ediyordu. Ayrıca daha sonra Türkiye adına Talat Paşa Berlin'e oradan da Brest-litovsk'a gelecektir. (27)

Toplantı 23 Aralıkta Alman Hariciye Nazarı Kühlmann nezaretinde yapıldı. Rus temsilci Joffe Rus tezini açıkladı. (28) Buna göre ilhaksız, tazminatsız bir barış ve milletlere geleceklerini kendilerinin tayin etmesi (Self-determination) prensibini kabul etmelerini istedi. (29) Bu teklifleri İngiliz ve Fransızların kabul etmeleri halinde kabul edeceğini söyliyen Alman temsilciler, bu gerçekleşmeyince; biraz da Rusların nutuk çekmelerine tahammül edemeyince kendi tekliflerini ileri sürdüler. Almanların işgali altında olan eski Rus topraklarındaki halkın Almanya ile anlaşma suretiyle bağımsızlıklarını alabiliirdi. Bu teklif Türk temsilciler tarafından da kabul görmüş, buna dayanarak da doğuda Elviye-f Selese'nin boşaltılmasını isteme yoluna gitmişlerdi. Fakat o zaman buna itiraz ettiler. Çünkü bu sefer kendi işgalleri altındaki yerleri de boşaltmaları gerekecekti. Bunun  zerine A.Nesimi Bey bu tekliften vazgeçti.

Alman görüşünü petrograd'a bildirmek üzere Joffe Brest-litovsk'tan ayrıldı. Petrograd'da konu görüşüldü ve Alman kamuoyu etki altına alınıp, Alman temsilcilere baskı yapılması d ş n ld . Bu seferde görüşmelere Troçki ve Radek'in katılması kararlaştırıldı. Böylece 26 Aralıkta kesilen görüşmeler 9 Ocak 1918'de yeniden başladı. Görüşmelerin bu ikinci turunda Radek ateşli nutuklar çekmeye devam ediyor, her milletin kendi geleceğini kurma prensibini; özellikle doğu Anadolu'da bulunduğu idida edilen Ermenilerin geleceği bakımından önemli olduğundan Türk temsilcilerinin dikkati çekilmişti. Nihayet 11 Ocakta Ruslar Ermenilerle ilgili bir decret (bildiri) yayınladılar ve böylelikle Rusların gizli amaçları ortaya  ıktı. (30) 13 Ocak'ta Lenin imzalı bir bildiride de Ermenistan'ın sınırları ve ayrılan göçmen Ermenilerin yurtlarına dönmeleri izah ediliyordu. Türk ordusunun daha gerilere çekilmesini istiyerek de Ermenilere geniş bir hareket serbestisi tanımak istiyorlardı. Bu bakımdan Ermeni yanlısı davranmakta ısrar ediyorlardı. Bu konuda Moskova'da elçilik yapmış olan Galip Kemali Bey hatıralarında Troçki'nin yardımcısının şöyle dediğini yazar. "Biz müslüman halkların gelişmesi için çalışıyoruz. Eğer Türkler Almanların izinden giderse tehlikeli bir yola girmiş olur" (31) kendisinin de Türklerin haklılığını savunarak karşılık verdiğini yazar.

Daha sonra Troçki ile A.Nesimi Bey arasında Ermenistan ile ilgili bir konuşma geçer. A.Nesimi Bey, Ermenilerin müslüman ahaliyi katledeceğini bunun Sovyet ilkelerine uymuyacağını izaha çalışır

27 Bayur, age. s.113. Kurat, agn. s.381. Türkgeldi, E.Ali, BTDD agn. s.46.

28 Bayur, age. s.113.

29 Bayur, age. s.173. Türkgeldi, E.Ali agn. s.46.

30 Kurat, Belleten agn. s.385-386.

31 Söylemezoğlu, G.Kemali Hariciye hizmetinde 30 sene. İst. 1955. s.435 vd.

ve kürt tehlikesinin de olmadığını anlatır. (32) Böylece görüşmeler 18 Ocak 1918'de yeniden kesilir. Troçki tekrar petroprod'a gider. Ruslara karşı müttefiklerin barış hakkında üç ayrı görüşü vardı. Birincisine göre; Ruslara karşı hoşgörülü davranmak ki Hoffman'ın görüşü idi. İkincisi Çernin'in savunduğu görüştü. Bu da kesinlikle barış yapmak fikrinde idi. Üçüncü görüş ise Kühlman'ın görüşü idi. Bu da her iki görüşü dengelemektedir. Talat Paşanın görüşü ise bunlardan ayrı, işgal altındaki topraklarımızın tahliyesini sağlamaktı. (33)

Sovyetler Brest-litovsk'ta Alman Ültimatom'una karşı Petrograd'da uzun süren tartışmalara girdiler. Ya Alman şartları kabul edilecek ya da tekrar savaşılacaktı. Bu konuda da Sovyet ileri gelenleri arasında iki görüş belirmişti. Başını Lenin'in çektiği Almanlarla barış yapmayı isteyenler, Dünya ihtilalini savunan Troçki ve arkadaşlarının görüşü... Sonunda Troçki'nin fikrine yakınlıkla Almanya'da bir ihtilal çıkarılmasına gayret edilecek ve müzakereler uzatılarak buna zemin hazırlanacaktı.

Brest-litovsk'ta müzakerelere 29 Ocak'ta tekrar başlanılmış Talat Paşa riyasetinde çalışmalara devam edilmişti. Rus Yöneticilerinin tavırları yine aynı idi. Bu sırada Talat Paşa ve Heyeti Ruslarla hususi görüşmeler yapmıştı. (34) Brest-litovsk'ta Rusları endişeye düşüren bir konuda Almanların Ukrayna Milliyetçileri ile (Rada) görüşmelere başlaması idi. Almanlar bunu; tekliflerini Ruslara kabul ettirmek için bir baskı aracı olarak kullanacaklardı. Talat Paşa'da 1 Şubat 1918'de Enver Paşa'ya yazdığı mektupda bunu ifade ediyordu. (35) Nitekim Ukrayna ile Almanya, Türkiye ve diğer Müttefikler arasında müzakereler gayet dostane bir şekilde devam etmekte idi. Bu durumda Troçki 10 Şubat tarihli oturum da Almanya ve Müttefikleriyle savaşın bittiğini, askerlerin terhis edildiğini bu durumu da savaşan devletlerin bilgisine sunduğunu açıklar. (36) Bu açıklama her ne kadar önemli bir tepki yaratmışsa da olay Almanların silah gücü ile isteklerini kabul ettirecekleri şeklinde idi. Ve nitekim 18 Şubat'ta harekete geçeceklerini Ruslara bildirdiler. (37) Bu durum Rusya'da büyük bir heyecan uyandırdı. Şimdiye kadar yapılanlar yok olabilirdi. Birgün sonra Rus Bolşevik merkez komitesi toplanmış ve bu konuyu görüşmüştü. Lenin ve arkadaşları Almanlarla barış yapmayı isterlerken Troçki ve arkadaşları yine aynı fikirlerini savunuyorlardı. Fakat Alman saldırısı hızla gelişmiş bir kaç bölgede ele geçirilmişti.

Bu durum karşısında Lenin istifa şantajı ile diğerlerini barışa razı etmişti. Ancak Almanlar ilerliyerek başkent Petrograd'ı tehdit etmeye başlamışlardı. Bunun üzerine Ruslar bugün kü Kızılordu'nun ilk temelini atarak (21 Şubat 1918) başkenti savunmaya karar verdiler. Fakat daha

32 Bayur, age. s.122-123 Kurat, agm. Belleter s.388-89.

33 Türkgeldi, E.Ali agm. BTDD s.48-49.

34 Kurat, agm. Belleter s.391.

35 Türkgeldi, E.Ali agm. BTDD s.49.

36 Kurat, agm. Belleter s.392. Türkgeldi, E.Ali agm. s.50. Bayur, age. s.129-130 Yerasimos age. s.19.

37 İbrahim Hakkı Paşa'dan Halil Bey'e. 17 Şubat 1918. Bayur, "I.Genel Savaşın...." Belleter C.39 Temmuz 1965 s.513.

sonra başkent Moskova'ya taşınacaktır. (38)

Brest-litovsk'un üçüncü evresi başladığında bu kez Rusların başında Sokolnikov, Çiçerin ve Karahan bulunmaktaydı. 27 Şubat'ta başlayan müzakerelerde Ruslar Almanların bütün isteklerini kabul ediyorlardı. Bu arada Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkiler de geliyordu. Türk Heyetinin her ne kadar Ruslardan talepleri belli değildi. İse de bu şartlarda bir barışın en iyi şey olacağı ve işgal altındaki arazinin kurtarılmasının en kârlı iş olacağı biliniyordu. Bu görüşmeler sırasında da Enver Paşa Talat Paşa ile anlaşarak Elviye-i Selese'nin kurtarılması talimatını vermişti. (39) Görüşmelerin son devresinde Talat Paşa, Nesimi Bey ve A.İzzet Paşa İstanbul'a dönmüştür. Heyetin başında elçi Hakkı Paşa'yı ve müşaviri Zeki Paşa'yı bırakmışlardı. Hakkı Paşa görüşmelerin başlamasıyla Elviye-i Selese konusunu ortaya attı. Alman Heyetinin de desteklemesiyle, Ruslar biraz itiraz ettilerse de bunu kabul ettiler.

Bu itirazlar içinde Elviye-i Selese'nin oylama ile hangi memlekete dahil olacağı konusu vardı. Ayrıca Enver Paşa'nın bunlardan ayrı Kafkasya'nın istiklâline kavuşturulmasıyla ilgili bir düşüncesi de vardı. (40) Nihayet antlaşma metni hazırlanmış Rus yöneticiler bu metni zor ve baskı altında imzaladıklarını ifade etmişlerdi. (41) Netice de 3 Mart 1918'de antlaşmayı imza ettiler. 14 Madde'den ibaret olan bu antlaşma taraflar arasındaki harbe tamamen bir son verdi.

Birinci Madde bu harbin bittiğine dairdi. 2. Madde de karşılıklı propaganda yapımıyacaktı. 3. Madde de sınırların tesbiti ve tasvibi 4. Madde Elviye-i Selese'nin işgal altındaki doğu Anadolu topraklarının boşaltılması ve halkın rey'ine müracaat edilmesi ile ilgili idi. Daha sonra Brest-litovsk barışı gereğince Kars, Ardahan ve Batum halkın oyuna başvurularak, çoğunluğunun Osmanlı Devletine katılma yönünde oy verilmiş ve böylece de halkın arzusu gerçekleşmiş olacaktı. Elviye-i Selese'yi temsil eden kişilerin İstanbul'a gitmeleri ve padişah tarafından kabul görmeleri bu olayı bir kere daha doğrulamıştır. Padişah Elviye-i Selese halkına hitaben 15 Ağustos 1918'de bir beyanname-i Hümayün ile adı geçen yerlerin ülkemize yeniden katıldığı ilan etmiştir. (42)

Brest-litovsk barışının Türkiye için önemi büyüktür. Yalnız Rus işgali altındaki arazinin değil 1877-78 Rus savaşında elimizden çıkan Elviye-i Selese sancaklarının Anavatana katılması gerçekleşmiştir. Harbin başından beri Rusya'ya karşı yenik bir Türkiye bu antlaşmayla muzaffer bir devlet durumuna geçmiştir. 1856 paris ve 1711 prut dışında ilk defa zafer kazanmış duruma gelmişti. İkiyüzyıldan beri ilk defa Rusya'dan Türk arazisi alabilmişti. (43)

38 Kurat, *agn. Belleten* s.394. Bayur, *ages.*s.133.

39 Kurat, *agn. Belleten* s.395.

40 Türkgeldi, E.Ali *agn. s.52-53. Bayur age. s.133.*

41 Kurat, *agn. Belleten* s.396. Türkgeldi *agn. s.53. Bayur, ages. s.135-38 Belgelerle Ermeni Sorunu* s.286. Uras, *ages. s.643. Yerasimos s.43-49 Belge 4-5.*

42 Kürzoğlu, *Kars Tarihi İst. 1953. s.555. Kurat, agn. s.396-97. Türkgeldi, E.Ali agn. s.53. Uras, age. s.643.*

43 Kurat, *agn. Belleten* s.397.

Brest-litovsk barışının 4. Maddesine göre üç sancakta Plebisit yapılacaktı. Bu konudaki hazırlıklar Haziran ve Temmuz'da bitmiş, Rus kaynaklarına göre de 19 yaşını bitiren erkeklerin listesi yapılmıştı. Nihayet Ağustos başlarında Plebisit yapılmıştı. Üç sancakda 138.582 Müslüman, 23.326 Gayrimüslim olduğu anlaşıldı. Bunlardan 85.129 kişi evet tercihini kullanmakla Türkiye'ye ilhakı onaylamıştı. 441 kişi hayır demiş, 1693 kişi de çekimser kalmıştı. (44) Bu suretle Elviye-i Selese halkı hiç şüphe etmeden Türkiye'ye ilhakı istemişti.

Böylece Brest-litovsk barışının 4. Maddesinin hükümleri yerine getirilmiş, Elviye-i Selese'nin Türkiye'nin bir parçası olduğu tasdik edilmiştir. Üç sancakta yapılan plebisit Rus, Ermeni ve Gürcü matbuatında olumlu karşılanmamış; yeni teşekkül eden bu yeni hükümetler bunu resmen protesto etmişler, bunun Brest-livosk'a aykırı olduğunu; Türk baskısı altında bu oylamanın yapıldığını iddia etmişlerdi. Sovyet Rusya ise bu konuda resmi bir protestoda bulunmamışsa da Azerbeycan da milli idarenin kurulması, Merkezi Baku'yu İngiliz ve Kızillların elinden kurtarmak için İslâm ordusuna katılan Nuri ve Şevki Paşa'ların kumandasında harekete geçmişler ve Baku'yu 14 Eylül 1918'de işgal etmişlerdi. İşte o zaman Sovyet Rusya bunu 20 Eylül'de bir nota ile protesto etmişti.

Brest-litovsk'ta imzalanan barış metni Sovyet kongresinde ve Osmanlı Mebusan Meclisinde görüşülerek kabul edilmişti. Sovyetler kongresinde yapılan tartışmalarda muhalif grup yine yine aynı sertliğini muhafaza etmiş, fakat Lenin'in uzun ve ikna edici konuşmasına karşı çıkamamış barış 9'a karşı 28 oyla kabul edilmişti. Böylelikle 6 Mart'ta açılan Sovyet Bolşevik parti kongresinde tasdik edilen metin 16 Mart'ta toplanan bütün Sovyetler kongresine sunuldu. Aleyhte ve lehte yapılan konuşmalardan sonra barışın tasdiki 784 lehte ve 261 aleyhte olmak üzere kabul edilmişti.

Barış metni Osmanlı Mebusan Meclisinde de 28 Mart'ta tasdik edildi. Bu suretle Rusya ile Türkiye, Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan gibi kapitalist devletlerle siyasi ilişkilere girilmişti. Bu barış Sovyetlerin dış politikası bakımından da önemli idi. "Marksizmin kapitalist ülkelerle ayrı ayrı barış yapılamaz" doktrinine aykırı olması fikri bu antlaşmanın imzasıyla geçerliliğini yitiriyordu. Sovyetlerin dış siyasetinde bu ilke daha sonra önemli bir ilke olarak da yer alacaktır. Brest-litovsk barışının imzalanmasından sonra ilgili devletler başkentlerine elçiler tayin edecek ve ilişkiler normale dönecektir. Türkiye Moskova'ya eski Atina elçisi Galip Kemali Bey'i tayin etmişti. (45) Galip Kemali Bey'in Moskova elçiliği borçok problemi de beraberinde getirir.

Brest-litovsk'ta kabul edilen şartlardan biri de Rusya müslümanlarından arzu edenler Osmanlı tabiyetine geçmek hakkına sahiptirler. İşte bazı Türklerin bu amaçla elçiliğe müracaatları ilişkilerin bozulmasına sebep olur. Ayrıca Sovyet Hükümetinin teşvik ve desteği ile Moskova'da Mustafa Süphi tarafından çıkarılan "Yeni Dünya" adlı gazetenin Türkiye'de yönetime; paşalardan komünist bir partinin kurulması için çalışılması yönünde mücade edilmesini istemesi, bu yöndeki çalışmaları ilişkileri

44 Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi C.3 K.4 s.197 Belgelerle Ermeni.... s.289.*

45 Bkz. Söylemezoğlu, *G.Kemali 30 Senelik Siyasi Hatıralarının 3. ve son cildi 1918-1922 İst. 1953. Kurat, age. s.399-400*

bozan başka bir sebep olmuştur.

Neticede ne Almanya, ne Rusya ne de Türkiye Brest-litovsk barışı maddelerinden tam olarak faydalandılar. Sovyet Rusya aleyhte propaganda yapmamak maddesini hiçbir zaman dikkate almadı. Ayrıca askeri kıt'aları terhis etmedi. Rusya'daki Türkleri himaye konusunda Rusya'nın güçlük çıkarması da antlaşmayı hükümsüz bırakmıştı. Zaten barışın devam etmesi Almanya'nın savaşı kazanmasına bağlı idi. Ancak ne var ki Almanya 1918 Kasım ayında mağlup oldu. Böylece Brest-litovsk maddeleri kendiğilinden hükümsüz kaldı. 8 ay gibi kısa bir zamanda yürürlükte kalmıştı.

Yine de Türkiye için önemli bir antlaşma olmuştu. Elviye-i Selese'nin geri alınması bu barışla mümkün olmuştu. Bu durum 1918 Mondros mütarekesine kadar devam edecekti. Türkiye'nin mağlubiyeti, Elviye-i Selese'nin boşaltılması 1914 sınırlarının gerisine çekilmesi mecburiyeti hasıl olmuştu. Bu bölgeler Gürcü ve Ermenilere işgal edilecek, Milli Mücadele döneminde Misak-ı Milli sınırları içerisinde addedilen bu sancaklar 16 Mart'ta Moskova antlaşmasıyla Batum hariç yine bu sancakların Türkiye'ye bırakılması sağlanacaktı.

Brest-litovsk barışının Rusya'daki Türkler açısından kötü neticeleri olmuştur. Sovyetler, Rusya'daki milli birlikleri dağıtmış Türk-Müslüman ahalinin milliyetçi faaliyetlerine son vermişti. Bu antlaşma Sovyetlerdeki Bolşevizmin gelişmesinde yardımcı olmuştur. Almanya'nın yenilmesi, Alman tehdidi altındaki Sovyetlerin rahat bir nefes almasına sebep olmuştu. II. Dünya savaşında Hitler Almanya'sına karşı savaşta nasıl Amerika Sovyetlere yardım ettiyse; I. Dünya savaşında da Amerika savaşa girmek suretiyle Rusya üzerine çöken en büyük tehlikeyi gidermişti. Almanya harpten muzaffer çıktığı takdirde Brest-litovsk barışının hükümleri uzun yıllar devam edecekti. Karadeniz'in kuzeyinde Ukrayna Devleti, Kafkaslarda büyük bir Türk-İslam Devleti Türkiye'yi Rus tehdidinden uzak tutacak ve endişesizce gelişme imkanları sağlayacaktı. Almanya'nın mağlubiyeti bütün bu imkanları yok etti ve Türkiye'yi kaderi ile başbaşa kalmaya sevk etti. (46) Ancak Türk milletinin milli mücadelesi Türkiye'nin kendini kaybetmesine engel oldu.

B- Türk-Kafkas Konfederasyonu İlişkileri

a- Türk İlerleyişi ve Trabzon Görüşmeleri

Barış görüşmeleri daha bitmeden Almanların Rusya'ya karşı harekete geçmesi Osmanlı Devletini de Kafkas bölgesine harekete mecbur etti. Doğu Anadolu'yu Rus işgalinden kurtarmak öteden beri Enver Paşa'nında düşündüğü şeydi. Osmanlı devleti bu hareketi yaparken sırf Almanların hareketinden cesaret alarak bunu yapmayacaklardı. Çünkü Erzincan'da, Erzurum'da ve hatta Van ve çevresinde Ermeni mezalimi başlamış ve devam ediyordu. Ruslar tarafından teşkilatlandırılan Ermeni Milisler Türk-İslam ahaliye karşı tedhiş hareketlerine katıldıkları tesbit edilmişti. Ruslar ise buna ses

çıkarmıyor ve hatta teşvik bile ediyorlardı. Bölgedeki Türk subayları bunu Rus makamlarına bildiriyor fakat cevap alamıyorlardı. (47) Böylece Türk askeri kuvvetlerinin bir an önce buruları kurtarması gerekiyordu. Nitekim Enver Paşa'nın emriyle III. Ordu kumandanı Vehip Paşa 12 Şubat'ta hareket emrini verdi. (48) Türk askeri Erzincan barışında tesbit edilen sınırı geçerek doğuya doğru ilerlemeye başladı. 13 Şubat'ta Erzincan, 12 Mart'ta Erzurum düşmüş ve işgalden kurtarılmıştı. (49) Nihayet 24 Mart 1918'de 1914 sınırına varılmış oldu. 24 Şubat'ta Trabzon ve Bayburt'ta düşman işgalinden kurtarılmıştı.

Bolşevik ihtilalinden sonra Kafkaslarda milli hükümetler kurma düşüncesi sonunda Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan oluşan "Movera-î Kafkas Hükümeti" (50) kurulmuştu. Bu hükümette Gürcüler çoğunlukta idi. Başkan'dan Gürcü Chengeli idi. Bu hükümet kurulduktan sonra Rusya tarafından resmen tanınmamıştı. Kafkas Hükümeti üyelerinden Gürcistan ve Ermenistan her ne kadar Rusya'nın etkisinde olmak istemiyorlarsa da; Rusya'dan kesin olarak ayrılırlarsa Türkiye'nin kucağına düşeceklerini düşünüyorlardı. Azerbaycan'da hemen hemen aynı düşünmekte idi. Ayrıca Kafkas Hükümetinin birde "Seym" adı verilen meclisi vardı. Bu mecliste 44 Azerbaycan Türk'ü, 25 Gürcü, 24 Ermeni ve 3'te Rus bulunmaktaydı. (51) İleride takip edilecek politika için bu mecliste çeşitli görüşler ortaya atılacaktır. Sonunda da Brest- litovsk barışını Seym meclisinin tanımadığı açıklanacaktır.

Ermeniler büyük Ermenistan ideali ile ortaya çıkmışlar ve bu konuda Rusya'nın da desteğini sağlayacaklarını umuyorlardı. Bunu yapmak içinde büyük ölçüde Türk-İslâm halkının sayısını azaltmak lâzımdı. Bu yüzden de Elviye-î Selese'deki İslâm halkının geleceği Türk askerinin gelmesine bağlıydı. Bu yüzden Enver ve Talat Paşa'lar buraların işgali için emir vermişlerdi.

Türk ordusunun ilerleyişi Kafkas birliğini Osmanlı Devleti ile barış yapmaya sevketti. Osmanlı Devleti yöneticileri de meseleyi önce Maverâ-î Kafkas Hükümeti ile halletmeyi düşünüyorlardı. Çünkü Batum'un Türkler tarafından işgaline Gürcü'lerin; Kars'ın işgaline de Ermenilerin büyük tepki göstereceklerini biliyorlardı. Yukarıda anılan şartlar içinde Trabzon görüşmeleri başladı. (52) Kafkas Hükümeti 8/9 Mart gecesi Trabzon'a gelirler. Başkan Gürcü Chenkeli idi. Heyette 4 Gürcü, 4 Türk ve 2'de Ermeni vardı. Türk Hükümetini Rauf (Orbay) Bey ve Adliye Nazırı Halil Menteşe Bey temsil ediyorlardı.

47 ATBD S.85 No. 2026.

48 Bayur, Ages. s.186. Kırat, agn. Belleten s.398. Kırzioğlu, Kars Tarihi s.555. ATBD S.85 No.2027. K.Karabekir Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu İst. 1939. s.90 vd. Yerasimos age. s.19.

49 Karabekir, Erzincan...." s.95 ve 210 Yerasimos age. s.21.

50 "Bu terimi hala yalnızca Vehip Paşa kullanmaktadır." Yerasimos, age. s.21.

51 Bayur, age. s.173 vd.

52 Bayur, ages. s.186 vd. Kırat, agn. Belleten s.399. Belgeler ve.... s.286. Uras, age. s.643. Yerasimos, ages. s.21.

Kafkas Hükümeti Brest-litovsk'u tanımadığını açıklar ve Rusya'nın Kafkas ülkelerini başkalarına vermiyeceğini ileri sürer. Osmanlı Devleti ise Brest-litovsk'un uygulanmasını ister. Kafkas Hükümetinin bağımsız olmadığını, Brest-litovsk imza edildiğinde bu yerlerin Rusların elinde olduğu belirtilir. Dahası Rauf bey Kafkas Hükümetinin siyasi niteliği konusunda bilgi ister, devlet olmanın şartlarının var olup olmadığını heyetten sorar. Yine, "eğer Kafkas Hükümeti bağımsız olsaydı, Brest-litovsk'a katılır ve antlaşma imzalandı" (53) der. Eğer antlaşma imzalanacaksa Kafkas Hükümetinin bağımsızlığını ilan etmesi de 20 Mart'ta verilen bir nota ile izah edilir.

Bu arada Türk askeri hareketi hızla devam ediyordu. Vehip Paşa Ermenilerin Müslüman halkı öldürdüğünü hareketin gerekçesi olarak Kafkas Hükümetine bildirmişti. Durum göstermişti ki her ne kadar siyasi görüşmeler devam ediyorsa da Türk yönetimi adı geçen yerlerin askeri bir hareketle işgalini bir an önce istiyordu. Türk ordusunun ilerlemesi Trabzon Konferansında Kafkas Hükümetini oluşturan üyeler arasında tartışma konusu olur. Azerbaycan hariç diğerleri Türklerle savaşmayı kabul ederler. Niyahet Seym Osmanlı Devletiyle savaşmaya karar verir. Ancak savaş ilan olduğu gün 14 Nisan'da Batum Türklerin eline geçmiştir. (54) 26 Nisan'da da Kafkas Hükümeti bağımsızlığını ilan eder. Ancak 30 Nisan'da Elviye-i Selese tamamen kurtarılmış ve Brest-litovsk sınırına böylece ulaşılmıştı.

Trabzon görüşmeleri Kafkas Cumhuriyetleriyle komşu olmak içindi. Fakat Kafkas Cumhuriyetleri bunu istemiyorlardı. Türk ordusunun ileri hareketi Seym meclisinin Osmanlı Devletine savaş açması dolayısıyla Trabzon görüşmelerinin kesilmesine yol açar. Çünkü tartışma konusu olan Elviye-i Selese Türklerin eline geçmiştir. Artık Türkler daha fazla ilerlemeden durdurmanın yolları aranmalıydı. Bu yüzden de Batum'da yeni bir konferans toplanır. (55)

b- Türk-Ermeni Antlaşması, Batum Konferansı - (11 Mayıs-4 Haziran 1918)

Batum'un Türk ordularına hemen teslimi hakkındaki 20 Mart 1918 tarihli Osmanlı delegelerinin teklifinin olumlu karşılanmaması üzerine Türk ordusu hareketine hızla devam etmiş Batum kenti ve istihkâmlarını ele geçirmiş Kars ve Gümrüye yönelmişti. Ermeniler bu durumda savunma yapmak istemişlerdi, ancak Kuzey Kafkas Hükümeti Rusya'dan ayrıldığını ilan etmişti. Ermeniler Kars'ı yakıp yıkarak terkederler.

Bunun üzerine Vehip Paşa Rus Kafkas orduları Başkomutanına bir mektup yazarak, Ermenilerin doğu Anadolu'da müslümanlara yapılan katliamları anlatmıştı. (56) Batum Konferansı 11 Mayıs'ta

53 "Aynı durumda Ukrayna Hükümeti temsilci göndermiş ve antlaşmayı imza etmiştir." Kurat, Türkiye ve.... s.469-473

54 Bayur, age. s.189. Kurat, a.g.m. Belleter s.399. Kurat, Türkiye ve s.473.

55 28 Nisan'da Vehip Paşa Hükümetinin Tiflis'teki yeni hükümete tanındığını bildirip onları Batum'daki bir konferansa çağırıyordu." Yerasimos, age. s.22.

56 ATBD. S.81. No.1877.

toplanır. (57) Bu görüşmelere Kafkas Cumhuriyetleri adına 45 üye katılmıştı. Ancak aralarında hiçbir birlik yoktu. Ermenilerden 4, Gürcülerden 3, Azerilerden 4 üye katılmış. Ayrıca Dağıstan Hükümetide bu toplantıya delege göndermişti.

Osmanlı Heyeti şu görüştedir: Kafkas Hükümeti Trabzon Konferansında Brest-litovsk antlaşmasını tanıdığını ancak sonradan bundan vazgeçtiğini bildirmişti. Bu yüzden Brest-litovsk yerine başka bir antlaşma yapmak zorundadır. Zaten Halil (Menteşe) Bey, Talat Paşa'dan nasıl hareket edeceğine dair talimat almıştı. Talat Paşa bilhassa Ermenilere kuvvetli bir devlet yapma imkanı verilmemesini tembih etmişti. Türkiye hududunda zayıf bir Ermeni devletine mücadele edilebilirdi. Onların serbest bırakıldıklarında dünyanın her yanından gelip 5 milyonluk bir Ermenistan oluşturabileceklerini ve aynı Rumeli'de Bulgaristan rolünü doğuda üstleneceklerini belirtmişti. En iyisi çıbanın başını kazırmaktı. Fakat muvaffak olunamazsa mümkün mertebe zayıf bir Ermenistan yaratılmalıydı. (58) Aynı şey Gürcistan içinde geçerliydi.

Batum görüşmeleri sırasında bu kez Türk Heyeti yeni bir talepte bulundu. Ahıska ve Ahıkelek nahiyelerinin Türkiye'ye ilhakı istendi. Halkı genellikle müslüman Gürcüler (Acara) ve Türklerden teşekkül eden bu nahiyeler 13-26 Nisan'da aldıkları bir kararla Türkiye'ye katılmak istediklerini açıklamışlardı. (59) çektiği eziyet Sovyet yönetimine tepki oluşturmuştur. Yerli halk bile Batum'un alınmasını sevgiyle karşılamıştı.

Ahıska ve Ahıkelek halkı bu katılmayı isterken Sovyet ihtilalinin ortaya attığı 2-15 Kasım 1917 tarihli "Rusya'daki halkların haklarına ait desleryasyonu"na dayanmakta idiler. Onların bu kararları da Halil (Menteşe) Bey tarafından kabul edilmiş ve bu iki nahiyenin Osmanlı Devletine bağlandığını ilan etmişti. Batum Konferansının toplanması sırasında Rusya'da özellikle Batum'dan dolayı konferansa ilgilenmiş Kafkas meselesini de yakından takip etmişti. Ancak ne Türkler ne de Kafkas konfederasyonu Sovyetlerin bu niyetini nazari dikkate almadılar. Bu arada Talat Paşa ile haberleşen Halil Bey durumu yeni talimatlara göre idare etmişti. Talat Paşa Rusya'nın Kafkaslarda duruma müdahale edemeyeceğini; yeni zayıf olduğunu ve böyle bir durumda azami derecede durumdan istifade edilmesi kanaatini taşıdığını çektiği telgrafında belirtmişti. (60)

Konferans toplanmış olmakla beraber gerek Gürcü'lerle ve gerekse Ermenilerle mücadele devam ediyordu. Ahıska ve Ahıkelek halkı Gürcülerle savaşıyorlardı. Enver Paşa onlara silah verdirmiş ve başlarına da Halit Paşa'yı vermişti. Ermeniler ise esasen savaşı sona erdirmiş değillerdi. Ve onlara karşı da Yakup şevki (Subaşı) Paşa üstün başarılar elde etmişti. Türk ordusunun bu askeri hareketi karşısında Baku'daki Bolşevik ve Ermeni birlikleri de Türklerin daha fazla ilerlemelerine engel olmak için batıya yönelirler. Geçtikleri yerlerdeki Türk köylerini yakar ve yıkarlar, insanlarını katiederler. Böylece Türk ordusunun Baku'ya yürümesinde gerekçesi ortaya çıkmış oldu.

57 Yerasimos, age. s.22. Kurat, Türkiye ve.... s.474-476.

58 Kurat, age. s.474.

59 Bkz. Bayur, Y.Hikmet Türk İnkılâp Tarihi C.3 K.4 s.190.

60 Kurat, Türkiye ve... s.476.

Batum'daki gelişmeler çıkmaza girmişti. Kafkas Hükümeti Brest- litovsk barışıyla yetinilmesini istiyor ve Osmanlı ilerleyişini protesto ediyordu. Türk yönetimi ise yeni bir barışta inat ediyordu. Bu arada Almanya'da Baku petrolilerine duyduğu ilgi yüzünden olaylara uzak durmuyorlardı. İşte bu anda Almanya'nın aracılığı söz konusu olur. Ermeniler ve Gürcüler bu durumdan çok memnun olurlar. Azerbaycan yöneticisi Haçinski ise bundan önce Osmanlı devletine danışılmasını ve Osmanlı Devletinin istediği yerlerin Kafkas Hükümeti menfaatlerine pek dokunmayacağını ifade ediyordu. (61) Batum'da istenen teklifler tam anlamıyla gerçekleşmeden yeni durumlar ortaya çıktı. Tartışmalar sırasında Azerbaycanlılar durumun böyle devam edemeyeceğini ve Kafkas berisi Hükümetinin ikiye ayrılması gerektiğini açıklar. (62)

Antlaşmanın yapılması için her üç toplumun ayrı ayrı kendi devletini oluşturması gerekti. Zaten Osmanlı Devleti de bu yönde bir teklif sunmuştu. Bunun üzerine "Mavera-i Kafkas Hükümeti" meclisi (Seym) son toplantısında (26 Mayıs 1918) kendisini feshetti. Fakat aynı tarihte başka önemli siyasi gelişmelerde oldu. Gürcistan bağımsızlığını ilan etti. Ermeniler bağımsızlıklarını açıkladılar. Azerbaycan 28 Mayıs'ta bunu takip etti. (63) Gürcülerin başkentleri Tiflis, Ermenilerin Erivan, Azerbaycan'ında Bakü olacaktı. (64) Kafkas Hükümetinin dağılması üzerine Almanya Gürcülerle bir antlaşma yapmıştı. Azerbaycan temsilcileri de öteden beri Osmanlı yanlısı idiler. Çünkü Ermeni ve Bolşevikler Baku ve çevresinde Azerileri öldürürken Kafkasberisi Hükümeti hiçbir şey yapmamıştı. Şımaran Taşnak Ermeni Çeteleri ve Bolşevikler her yeri yakıp yıkıyorlardı. Bunun üzerine Azerbaycanlılar Türkleri çağırmaktan başka bir çare göremiyorlardı.

Kafkaslardaki siyasi gelişmeler tam Türkiye'nin istediği şekilde gelişmişti. Yeni kurulan müstakil devletlerle ayrı ayrı antlaşmalar yapıldı. Gürcistan'la yapılan barışta Osmanlı devleti Batum sancağından başka Ahıska ve Ahıkelek nahiyyelerini almak suretiyle 1828 yılı sınırına ulaşmış oluyordu. (65) Bu da Brest- litovsk barışı sınırına ters idi. Buna karşı Kafkaslardaki kargaşa ve savaş durmuş, normal münasebetler başlamıştı.

Batum görüşmelerinde Türkiye ile Azerbaycan arasında yakınlık iyice artmış ve Azerbaycan ile Osmanlı Devleti gizli antlaşmalar dahi imzalanmıştı. Bu antlaşmanın 4. maddesine göre; Azerbeycan içte asayişini sağlamak için Türkiye'den askeri yardım isteme hakkına haizdi. Bu yolla Türkiye ile Kafkaslardaki komşu devletler olsa Gürcistan, Ermenistan ve Azerbeycan arasında yapılmış barış

61 Bayur, age. s.192.

62 Bayur, age. s.192.

63 Yerasimos, age. s.25.

64 Bayur, age. s.193, Kurat, age. s.477, Uras, age. s.647.

65 Yerasimos, age. s.25.

antlaşmaları imza edilmiş ve ihtilaflı konular halledilmiş oldu. (66) Azerbaycan'la yapılan antlaşma ile de Kafkaslardaki fütühatın devamı için diplomatik taş gedğine konu olmuştu. (67) Gürcistan ve Ermenistan'la yapılan antlaşmalara göre Tiflis'te ve Erivan'da birer mütfü bulunacak ve hutbelerde Osmanlı Padişahının adı zikredilecekti. (Mad. VI.) Ayrıca Türkiye-Gürcistan, Azerbaycan arasında bir petrol antlaşması da imza edildi. Bununla Bakû'daki Petrol'un borularla Batum'a aktarılması kabul edildi. Gürcistan ve Ermenistan bu antlaşmasının baskı ve zor altında yapıldığını açıkladılar. Fakat bunu değıştirmek için imkanları da yoktu. Bilhassa Batum konusunda Gürcistan Almanlarla yakın ilişkilere girişmişti. (68) Gürcistan'a asker bile sevk etmeye başlamıştı.

C- Doğu Anadolu'nun Kurtarılması ve Kafkaslar

a- Türk askeri Hareketinin devamı ve Bakû'nun işgali

Türk ordusunun Kafkaslardaki hareketi 1877-78 yılı sınırına vardktan sonra da durmadı. Yani Brest-litovsk sınırı kafi gelmedi. Buna sebep olan en önemli olay da Kafkaslarda devam eden kargaşa idi. Türk Hükümetinin amacı Kafkaslarda Türkiye ile Rusya arasında bu iki devleti birbirinden ayıran büyük bir İslâm devleti kurmaktır. (69) Bu siyaset Enver ve Talat Paşalar tarafından takip ediliyordu. Tabi kurulacak Türk Cumhuriyeti, Türkiyenin idaresinde bir İslâm devleti olmayacaktı. Sadece Sovyet Rusya'nın şerrini koruyacak bir set oluşturmaktır. Bunun şartı da Bakû'ya Kızılların elinden almakla mümkün olacaktı. Türk ordusu Bakû'dan sonra daha kuzeye Dağıstan'a doğru ilerliyecek buralar için sözünü yerine getirecek, tasarlanan İslâm Türk devleti kurulduktan sonra da Türk askeri kendi sınırlarına çekilecekti.

Azerbaycan'ın başkenti Bakû'nun Kızılların ve Ermenilerin elinde olması, Gürcistan'da Alman kontrolünün bulunması, Maverayı Kafkas'ta Türk nüfuzunun kurulmasına engeldi. Öyleyse bu engel ortadan kaldırılmalıydı. Bakû'nun Petrol kaynaklarının da böyle bir hareketi zaruri kıldığı bir gerçektir. A.Nimet Kurat'a göre: "Bakû'nun ne zaman işgal edileceği tesbit edilemiyordu. Kafkaslardaki Rus çöküntüsünden sonra Enver Paşa'nın bunu düşünmeye başladığı, ciddi olarak ise Batum konferansı sırasında cie alındığını" ifade ediyor. Bakû'nun işgalinin bir an önce gerçekleşmesini Rusya Türklerinin de ısrarla istedikleri ve bunun için Türkiye'ye başvurdıkları belirtiyordu. (70)

Batum görüşmeleri sırasında Türkiye önemli bir istasyon durumunda olan Gümrü'nün boşaltılması için Ermenilere Ültimatom vermişti Askeri mühimmatın nakliyesi için olduğu kadar, Türk sınırlarının güvenliği için de bu şehrin alınması zarureti vardı. Nihayet 15 Mayıs'ta şehir

66 Bayur, age. s.197. Belgelerle Ermeni.... s.289.

67 Yerasimos, age. s.25.

68 "Mamafih Almanlar için Batum'un tek başına bir önemi yoktur. Tiflis'te Almanya için tek başına bir anlam ifade etmezdi. Esas mesele Bakû petroleri idi. Almanya'nın Kafkaslardaki siyasetinin ana sebebi mümkün mertebe Bakû petrolerinden fazla yararlanmaktır. Yani petrolün sadece Türkiye'nin kontrolüne muvafakat etmiyecekti. Hatta ileride Türklerle çarpışmalara bile gidilecekti" Kurat, Türkiye ve... s.478.

69 Kurat, age. s.508.

70 Kurat, age. s.527-29.

Türklerin eline geçti. Iğdır'ın 20 Mayıs'la zaptedilmesi, Serdarabad şehrinin alınmasıyla da Ermenilerle bir barış mütarekesi yapıldı. Fakat Ermenilerin bu mütarekeyi tanımamaları üzerine savaşlar devam etti. Bu arada ilişkiler Almanya ile de bozuldu. Yer yer Almanlarla da çarpışmalar oldu. III. ordu kumandanı Vehip Paşa Tiflis'in alınması için emir verdi. Bu sefer Türk birlikleri, karşısında Gürcü-Almanları buldular. Çarpışmalarda Gürcüler geri atıldı. Bir miktar Alman esir alındı. Enver Paşanın Almanlarla anlaşıp sorunu yatıştırması üzerine Tiflis hareketi durduruldu. Artık Baku'yu ele geçirmek için başka yollar denenecekti. (71)

Bu arada Türk askeri birliklerinin ilerleyişi Rusları da endişelendirmişti. Bu yüzden Çiçer'in 28 Mayıs'ta Moskova'daki Türk büyük elçiliğine bir nota verdi. Bu notasında Sovyet Hükümetinin Brest-litovsk barışıyla Kars, Ardahan ve Batum sancakları gibi Rusya için çok önemli bir sahanın Türkiye'ye bırakılması; bu yapılırken de büyük fedakarlıklara katlanılmış olduğu ve bundan sonra Osmanlı Devletine hiç toprak bırakılmayacağı ifadesiyle çok ağır olan Brest-litovsk antlaşmasının bu şekilde ihlal edilmesinin kati olarak protesto ettiklerini bildirmiş ve hareketin durdurulmasını istemişti. (72)

Batum'da imza edilen Türkiye-Azerbaycan andlaşmasının 4. maddesine göre de Türkiye Azerbaycan'a askeri yardım taahhütünde bulunmuştu. Bu münasebetle Azerbaycan adına Meclis Reisi Resulzâde Mehmet Emin Bey İstanbul'a gelmiş ve Enver Paşa ile görüşmüştü. Baku meselesinde Almanlarla direk temasa gelmemek için ayrı bir hal çaresi de bulundu. Buna göre; Azerbaycan'da "İslâm Ordusu" adıyla bir kuvvet teşkil edilecek, takviye edilecekti. Ayrıca İngilizlerin Tebriz'e ve Azerbaycan'a girmelerine engel olmak için Yakup şevki Paşa'nın komutasında IX. ordu teşkil edilecekti. (73) İslâm ordusunun başında da Enver Paşa'nın üvey kardeşi Nuri (Kılılgil) Paşa bulunuyordu. Bu ordu daha sonra Azerbaycan ordusunun temelini teşkil edecekti.

Baku şehri daha önce 18 Mart 1918 tarihinden itibaren Kafkaslar/fevkâlâde komiseri sıfatıyla geniş yetkilerle donatılmış Stephen Şaumyan adında bir Ermeni tarafından yönetiliyordu. Şaumyan Baku'nun bir Rus şehri olduğunu ve kalması gerektiğini ısrarla isteyen Stalin tarafından sık sık talimatlar alıyor ve buradaki Türk ahaliye zulüm yapıyordu. (74) Bu sefer Baku için İran üzerinden İngiliz tehlikesi belirdi. Baku'nun Türklerin veya Almanların eline geçmesi İngilizler için feci neticeler doğurabilirdi. Şayet Baku Almanların eline geçerse Batum'a borularla petrol akıtılacak ve Alman Ekonomisi büyük bir rahatlama içine girecekti. Ayrıca Türklerin de başarısı Pantürkist emellerinin yayılmasına yol açacaktı. Bunun da günün birinde Hindistan egemenliğini sarsması kaçınılmaz olacaktı. (75)

Baku'nun hristiyan ahalisi İngilizlerin biran önce şehre gelmesini istiyordu. Kızıl idarenin baskı

71 W.E.D Allen and Muratoff, P. age. s.477-78.

72 Kurat, age. s.529-30.

73 "9. Ordu daha sonraki günlerde Şevki Paşa'nın gayretleriyle oldukça önemli hizmetler başaracaktır." Bayur age. s.209 vd. Allen and Muratoff age. s.478 vd.

74 Kurat, age. s.531-32. Yerasimos, s.26. Kazeinzadeh, Firuz, age. s.130-131.

75 Kurat, age. s.533.

ve tedhiş rejiminden bıkan halk ancak Türk korkusu karşısında Ruslara ses çıkarmıyorlardı. Fakat Taşnak Ermenileri ve Bolşevigk olmıyan unsur İngilizlerin gelmesini bir an önce istiyordu.

Bu yüzden de 25 Temmuz'da genişletilmiş Baku Sovyet toplantısı yapılmış 226'ya karşı 259 oyla İngilizlerin şehri savunması ve çağrılması kabul edilmişti. Böylece Baku'da Ermeni Şaumyan ve arkadaşları tutuklanıp iktidar değiştirilmiştir. Stalin ise mutlaka Baku'nun kontrol altında tutulmasını istiyordu. İngilizlerden ziyade Baku Alman veya Türklerin elinde kalsa bile ergeç bunlar savaşta yenilecekleri için Baku'da kalıcı olmayacaklardı. Oysa İngilizler öyle değildi. Bu arada Türk birlikleri şehre yine bir saıdırı yapmış ancak pek başarılı olunamamıştı. Analışılıyordu ki takviye yapmadan şehre girilemeyecekti.

Baku'nun zaptına Enver Paşa büyük önem vermekte, bunun mutlaka başarılmasını istemektedir. Bu sırada şark orduları grubu kumandanlığına kutulamare kahramanı Halil (Kut) Paşa atanmıştı. Böylece Kafkas işleri Enver Paşa ve ailesinin özel bir işi mahiyetini almıştı. (76) Bu yüzden hazırlıkların yapılmasını ve Baku'ya yapılacak taarruzun bizzat Halil ve Nuri Paşaların yönetmesi için Enver Paşa emir gönderdi. Bu arada Rus-Alman antlaşması da imzalanmıştı. (77) Bu antlaşmada Almanya Baku işinde Rusları desteklemektedir.

Nihayet Eylül ayı başlarında İslâm ordusunun ikmal ve takviyesi tamamlanmıştı. Türk hücumu 14 Eylül'de başlamıştı. Hareketi bizzat Halil ve Nuri Paşa idare ediyordu. Türk hücumuna dayanamayan İngiliz Dunsterville kuvvetlerini gemilere bindirip Enzeli'ye gönderdi. 15 Eylül günü haik sevinç gözyaşları içinde Baku'ya giren Türk askerini karşılıyordu. Böylece Azerbaycan Türk ordusu tarafından kurtarılmıştı. Hemen Azerbaycan Millî Hükümeti, geçici Başkent Gence'den, Baku'ya taşındı. Halkın bu kurtarma olayına sevinç tepkisi çok büyük olmakla beraber bundan önce Ermenilerin öldürdüğü pek çok Türkün intikamı olarak Türk ahalide 9 bin kadar Ermeni'yi katletti. (78) Artık Baku'da bir barış ve huzur havası vardı. En mühim olaylardan biri de Yukarıda ifade ettiğimiz başkentin Gence'den Baku'ya taşınması oldu. 20 Eylül 1918 tarihinde Millî Hükümet bir bildiri yayınlıyarak şehirdeki huzur ve barışın kurulduğunu açıklıyordu. (79) Baku'nun Türk kuvvetleri tarafından zaptı İstanbul'da da Türk matbuatında tafsilatlı olarak yer aldı ve büyük sevinç yarattı.

Türk ordusunun askeri hareketi Baku'yu kurtarmakla bitmiş değildi. Şimali Kafkas Cumhuriyetinden bir heyet İstanbul'a giderek Enver Paşa'dan askeri yardım talebinde bulunmuştu. Bu sefer de Türk askerlerinden bir kısmının Dağıstan'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Böylece Dağıstan'a kadar yürüyüşe 15. fırka memur edildi. Bu fırka demiryolu boyunca hareketle 6 Ekim 1918'de Derbent şehrini aldı. (80) Derbent şehrinin alınmasıyla da Hükümet konağı önünde yapılan bir merasimle Şimali Kafkas Cumhuriyetinin bayrağı göndere çekilmiş ve Hükümetin kurulduğu resmen ilan edilmişti. (13

76 Kurat, age. s.535.

77 Bayur, Türk İnkılâp..... s.227 vd.

78 Kurat, age. s.539.

79 Bayur, age. s.236-37.

80 Allen and Muratoff, age. s.495.

ekim 1918) Osmanlı Türklerinin gerek Baku ve gerekse Derbent'e kadar gitmeleri hakikatte büyük bir başarı idi. Bununla hem Azerbaycan'da hemde Dağıstan'da bir Hükümet kurulmuş oluyordu. Enver Paşa'nın öteden beri tasarladığı; Türkiye'nin ileride emniyeti bakımından zaruri gördüğü büyük bir İslâm devletinin temelleri atılmış oluyordu. Bir süre sonra da Türkiye'nin teşvikiyle Dağıstan ve Azerbaycan Hükümetlerinin bir Federasyon halinde birleşmeleri mümkün olacaktı. Daha sonra İran Azerbaycan'ında katılmasıyla 10 Milyon nüfuslu büyük bir İslâm- Türk Devleti meydana gelmiş olacaktı. Dolayısıyla Enver Paşa'nın ve Talat Paşa'nın Turan siyasetleri olumlu sonuç vermiş olacaktı.

Fakat ne var ki bütün bu başarıların devamlı olabilmesi için Antant devletlerinin savaşı kazanmaları gerekiyordu. Maalesef Türkiye ve Almanya bu harbi kaybettiler. Ve 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesiyle Türkiye Azerbaycan ve Dağıstan'dan tamamen elini çekecektir. (81) Bu suretle bunca Osmanlı askerinin şehit verilmesi pahasına kazanılan büyük başarılar, kahramanlıklar boşa çıkacaktır. Mütareke ahkâmınca Türk kuvvetleri derhal Kafkasları boşaltmak zorunda idi. Yerli ahalinin gözyaşları içinde Türk kuvvetleri vagonlara binerek Dağıstan'dan ayrıldılar. Az sonra da 5. fırka Baku'yu hazin bir törenle terketmek zorunda kaldı.

b- Kafkaslarda cereyan eden olaylar karşısında Türk-Sovyet ilişkilerinin kesilmesi

Sovyetler Kafkaslarda cereyan eden olaylar karşısında Türkiye'ye karşı olumsuz bir tavır takınmakla beraber duruma müdahale imkanları olmadığından durumu politik yollardan halletme yoluna gitmiştir. Bir yandan imzaladığı Brest-litovsk barışının esaslarına uymak işine gelemeyişi gibi Kafkaslardaki Cumhuriyetlerle de ilişkileri istediği yönde gelişemiyordu. Öte yandan Almanların ve İngilizlerin bölgedeki faaliyetleri Sovyetleri Türkiye'ye karşı direk bir cephe almasını önlemekteydi. Bu sırada durumun elverişli olmasından istifade eden Türkiye ise askeri hareketine devamla Kafkaslarda işgallerine devam ediyordu. Bunu yaparken de hareketin amacını haklı gerekçelere dayandırıyor. Mesela Kafkas konfederasyonu ile başlatılan siyasi girişimler bu ilişkilerin sonuçsuz kalması, Kafkas birliğinin dağılması, Azerbaycan Hükümetinin yardım isteği v.s. gibi sebeplerle askeri harekete devam etmiş, Baku'ya, Dağıstan'a kadar girmiştir.

Baku'nun Türk kıt'aları tarafından işgaline bölgede yaşayan müslüman Türk ahali ve bir kısım Hristiyan tarafından memnuniyetle karşılanmasına rağmen Bolşevik Rusya Almanya ve İngiltere tarafından hiçte hoş karşılanmamıştı. Sovyetlerle iyi olmayan ilişkiler Baku'nun işgal edilmesiyle tamamen kesilmişti. Baku işgal edilmeden önce korkuya kapılan Sovyet yönetimi Almanlarla diplomatik kanallarla, Türklere baskı yapılmasını ve Baku hareketinin durdurulması siyasetini izlemişti. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin bir yandan Berlin Büyükelçisi Joffe'ye talimatlar yağdırırken diğer taraftan da Moskova'daki Türk elçisi Galip Kemalî Bey'le irtibatı sürdürüyordu. (82) Bu ilişkiler gayet soğuk bir ortamda devam ediyordu. Çiçer'in Joffe'ye gönderdiği talimatlarla Baku'nun petrolünün Sovyet ekonomisi ve Rusya ile ekonomik ilişkilere girecek devletler (Almanya

81 Bayur, age. s.261-62.

82 Galip Kemalî Bey'in Moskova Büyükelçiliği 9 Ağustos'ta sona erecektir.

kastediliyor) için büyük önem taşıdığı ifade ediliyordu. Bu şu anlama geliyordu. Şayet Sovyetler Almanlara petrolden bir hisse ayırırlarsa Almanlar Baku'nun Türklerin eline düşmesine engel olacaklardı. Ancak 14 Eylül'de başlayan Türk hücumu ve 15 Eylül'de Baku'nun kurtarılması üzerine Çiçerin 19 Eylül'de Joffe'ye bir telgraf çekerek Baku'daki olayları ve Türklerin yaptıkları zulümden bahisle, Türkiye'nin Brest-litovsk'u kaba bir şekilde bozduğunu ve Sovyet Hükümetinin bundan böyle kendisini Türkiye ile barış halinde saymayacağını ifade ediyordu. (83) Bu şu anlama geliyordu. Sovyet Rusya bundan sonra Türkiye'ye pek sıcak bakmıyacaktı.

Bu arada Moskova'daki Alman büyükelçisinin öldürülmesi iki devletin aralarını bir hayli soğutmuştu. (84) Almanlar bir taraftan ilerleyişini devam ettirirken Brest-litovsk'a uygun hareket etmeyi de unutmuyorlardı. Sovyet Hükümeti Türkiye ile ilişkilerini kestiğini 20 Eylül'de yayınladığı bir bildiri ile açıklar. Babıâliye gönderilen bu nota da şu noktalar açıklanıyordu. (85) Brest-litovsk barışı ahkâmınca Türkiye ve Rusya arasında arazi ve siyasi hususlarını tanzim ettikleri Kars, Ardahan ve Batum çevrelerinin komşu devletler ve bhusus Türkiye'nin iştiraki ile yeni nizamın kurulması tesbit edilmişken, Türkiye buraları askeri işgal altına aldıktan sonra, tek taraflı bir plebisit yapmıştı. Sovyet Hükümeti bu plebisitin mevcut barış ahkâmına aykırı olduğu kanaatındadır. Ve bunu tanımamaktadır. Bu yöre halkının kendi mukadderatını tayin hakkını muhafaza ettiklerini beyan eder. Barış yapılmasına rağmen Türkiye askeri hareketi devam etmekteydi. Yerli eşkiya çeteleri ve muntazam Türk kuvvetleri Sovyet arazisini işgal altında tutmaktadırlar. Şehirleri ve köyleri yağma ve hristiyan ahaliyi kadın ve çocuklara her türlü baskı ve eziyet yapmaktadırlar... Türk Hükümeti bu hareketi ile Brest-litovsk barışının artık bir hükmü kalmadığını ortaya koymuş bulunmaktadır. (86)

Sovyet Rusya 20 Eylül notası ile hem Elviye-i Selese'nin Türkiye'ye ilhakını tanımamakta hem de Brest-litovsk barışının feshedilmiş olduğunu bildirmişti. Bu nota'nın verilmesinden sonra durum Berlin'e bildirilmiş, bu defa meselenin Berlin'de müzakerelerle görüşülmesi kararlaştırılmıştı. 21 Eylül'de başlayan Talat Paşa Joffe görüşmeleri uzun sürmüştü. Talat Paşa sonunda "Türkiye'nin Rusya aleyhinde asla arazi genişletmek niyetinde olmadığını ve Kafkaslardaki Türk kuvvetlerini hemen çekeceğini" beyan etti. Talat Paşa böyle bir teklifte bulunurken Almanya'nın ve Türkiye'nin mağlup olacaklarını anlamış olmalıdır. (87)

Fakat Çiçer'in Talat Paşa'nın bu teklifini yeterli bulmamış yapılan bu teklife Baku'nun Türk Kıt'alar tarafından Rusya'ya teslim maddesinin ilavesini şart koştu. Buna karşı Talat Paşa A.Nesimi Bey'le görüşerek Türklerin herhangi bir sahayı terketmeyeceklerini, çünkü Kafkaslardaki milletlerin

83 Kurat, age. s.550.

84 Kurat, age. s.550. Yerasimos, s.73-74 Belge 17.

85 Kurat, s.551.

86 Kurat, s.551.

87 Kurat, s.554.

işlerine karışmayacaklarını kati bir lisanla bildirdi. (88) Nihayet Talat Paşa ve A.Nesimi bey Eylül'ün sonunda İstanbul'a dönerler. Artık Berlin'deki görüşmeleri Rıfat Paşa yürütecektir. Sovyet Hariciyesinin sürekli sıkıştırması üzerine Babiâli'den talimat gelmiş ve Rıfat Paşa Joffe ile bir protokol imzalamıştı. (89) Fakat Sovyet Hariciyesi bu protokolü da kabul etmedi. Nihayet A.Nesimi Bey 6 Ekim'de Berlin vasıtasıyla Sovyet Hariciyesine uzun bir nota gönderdi. (90) Bu nota da Türk askeri hareketinin çeteleri cezalandırmak için ileri harekete geçtiğini, Türk askerinin sınıra vardıklarında Gürcü, Ermeni ve Azerilerden oluşan Maverâ-ı Kafkas Hükümeti ile karşılaşmaları, Rus Hükümetinin oralarda asayiş sağlıyamadığını; Osmanlı kuvvetlerinin Elviye-î Selese'yi işgal etmek mecburiyetinde kaldığını anlatmıştı. yine aynı nota da devamlı Kafkaslardaki hareketin oralardaki gelişmelerin sonucu olduğunu Türkiye'nin askeri emniyeti için İngilizlerin Baku'dan çıkarılmaları gerektiğini; burada yapılan zulüm ve yağmaların ise asılsız olduğu belirtiliyordu. A.Nesimi Bey nota'nın son bölümün de Türkiye'nin Sovyet Rusya ile dost geçinmek istediğini ve hiçbir zaman Brest-litovsk barışına aykırı hareket etmediğini anlatmış, Türk askeri hareketinin Türkiye'nin varlığını tehdit eden Ermeni ve İngilizlere karşı yapıldığını ve amaca ulaşıldıktan sonra Brest-litovsk sınırına çekinileceğini uygun bir dille anlatmıştı.

Sovyetler 10 Ekim'de bu nota'ya cevap verdiler. Notalarında Türklerle aynı görüşü paylaşmadıklarını; Türklerin Elviye-î Selese'yi zorla işgal ettikleri; Plebisit hakkında görüşlerini muhafaza ettiklerini; Batum'un işgali konusunda Türkiye'nin haklılığı hiçbir gerekçeye dayanmaz deniliyordu. Elviye-î Selese Sovyetlere teslim edilmeli yeni bir Plebisit yapılmalıydı. Türkiye ile dostluk kurulabilirdi. Böylece Sovyetler sadece Azerbaycan ve Dağıstan bölgesinin boşaltılmasını değil, Elviye-î Selese'nin de boşaltılmasını istiyorlardı. Kars ve Ardahan Ermenilere Batum'da Gürcistan'a verilecek ve bu devletlerin hepsi Sovyetlerin tahakkümü altında olacaklardı.

Bu nota Sovyetlerin Kafkaslardaki emellerini ve Türkiye ve karşı tutumlarını açığa vurmak bakımından önemliydi. Bu nota'dan sonra Sovyet matbuatında özellikle izvestiya (Haberler) gazetesinde Türkiye ve Türkler aleyhinde şiddetli yazılar yayınlanmaya başladı. Bu makalelerde Türklerin Ermenileri katlettikleri ima ediliyordu. Halbuki Baku'da 12 binden fazla Türk'ün katiedilmesine kayıtsız kalınmıştı. Bu da olayın siyasi maksatlarla yapıldığının açık bir deliliydi.

Nihayet 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı yenilgiyi kabullenmiş, müttefik donanma Çanakkale'yi geçip İstanbul'a gelmiştir. Bu da Sovyetlerin hiç hoşuna gitmemişti. Bu olaydan sonra Osmanlı Hükümeti bir kukia hükümet durumuna düşmüştü. Ancak Sovyet Rusya'da da iç savaşlar başlamıştı. Sonunda Sovyet Rusya emperyalist devletler tarafından bölünen İslâm dünyasına hoş görünmek ihtiyacını duymuş ve Osmanlı Devletine bir muhtura göndermişti. (91) Bu muhtura da Sovyet Hariciye Komiseri Çiçer'in; Sovyetlerin bütün devletlerle, bu arada Türkiye

88 Kurat, 554-555.

89 A.g.e. 559-560.

90 A.g.e. s. 560 vd. Yerasimos, s.32.

91 Kurat, s.565-66.

ile barış içinde yaşamak istediklerini Rusların Türkiye'ye karşı hiçbir kötü niyet taşımadığını belirtiyordu. Bu ilkeler daha sonra başlayacak olan milli mücadele de Türk-Sovyet ilişkilerinde önemli bir nokta teşkil edecektir. Her ne kadar Ruslar barış, mazlum milletleri himaye milletlerin mukadderatını kendilerinin tayin etmesi vs. gibi yuvarlak laflar etmişlerse de Türk devlet adamları milli mücadelede buna kanmamış ve Sovyetlerden emperyalist antant devletlerine karşı faydalanmasını çok iyi bir şekilde bilmıştır.

II. BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİNDEN SONRA ELVİYE-İ SELESE VE MİLLÎ ŞURA HÜKÜMETLERİ

İttihat ve Terakki partisinin önde gelen simaları kendi başlarına davranıp devleti 1. Dünya savaşına sokmuşlardı. İttihatçıların parlak umutları, büyük hayalleri uğruna çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğunun yıkımı kolaylaştırdılar. Sadece 3 Mart 1918'de Brest-litovsk'ta Plebisit şartıyla Anavatana katılan Elviye-i Selese diye bilinen Kars, Ardahan ve (Batum hariç) Artvin'i kazanç olarak elde etmiştir. Fakat ne yazık ki Mondros mütarekesi ile bu bölgeler işgale uğruyacaktır. Mütarekenin 11. ve 15. maddelerine göre 24 Ekim'de başlayarak altı hafta içinde buraların Türk ordusunca boşaltılması, batıya çekilmesi ve demiryollarının İngilizlere teslim hükümleri vardı.

Böylece bu üç sancak bölgemizdeki halk Gürcü ve bilhassa Ermeni baskı ve zulümleriyle başbaşa kalacaklardır. Oluşturulan Rus yönetimi birimlerine hristiyan azınlıklar ve Rum köylüler getirilip yerleştiriliyorlardı. Bugün bile Kars'ın bazı bölgelerinde bu azınlıklara rastlamak mümkündür. (92) Bunu yapmakla Ruslar İskenderun ve Basra körfezine çıkmak için üss edindikleri Kars'ta Türkiye ve Azerbaycan Türkleri arasında yabancı bir etnik bölge kurmayı ve kendilerine sadık bir halk topluluğuna dayanmayı gözetiyorlardı. Ayrıca kurdukları askeri- vilayetlerde (oblast) Türk okulları kapatılmış, toprak mülkiyeti kaldırılmış; sadece bölgeye K.Kerim ve Mevlid kitaplarının girmesine müsaade etmişlerdir.

Mondros mütarekesi ile ortaya çıkan ve bütün vatanda infiale sebep olan bu yeni felakete karşı Türkler başlıca üç çeşit çözüm yolu bulmuşlardı. Birincisi yerli halkın silahlanıp teşkilatlanma ve böylece mal ve numusunu koruma istek ve davranışları. İkincisi çekilme emrini alan ordumuzun Dağıstan ve Azerbaycan'da yaptığı gibi Nahçıvan ve Sürmeli ile Ahıska bölgeleri ve üç sancaktaki yerli Türklere silah, malzeme ve talim görmüş gönüllü erler ile birçok fedakâr subayı koruyucu olarak bırakmak. Üçüncüsü de itttihatçı şeflerin İstanbul'dan ayrılmadan öncesi Enver Paşa'nın konağında yapılan toplantıda alınan kararlar gereği yeniden teşkilatlanma ve içeriden, dışarıdan Anadolu'yu kurtarma çalışmaları...

Böylece Anadolu'daki Milli Mücadele yıllarında düşmana karşı açık bulunan üç sancak bölgesinde ve onun doğu ve kuzeyinde bitişik Türk bölgelerinde ilk "Müdafaai Hukuk-ı Milliye" (93) teşkilatı kurulmuş ve bu teşkilat üyeleri Ermeni ve Gürcülerle mücadele etmiş. İngiliz işgali sırasında bu hristiyan komşu devletlerin istilasına uğramışsa da mücadeleyi bırakmamış ve nihayet TBMM'nin ilk askeri, siyasi zaferiyle bugün kü Türk-Sovyet sınırı kesilmiştir. Kars, Ardahan ve Artvin Anavatana katılırken Batum Gürcistan'a bırakılmıştı. Böylece doğuda Milli Mücadele sonuçlanmıştı.

92 Bkz. *Türkdoğan, Orhan Molokanların Tarihçesi ve Türk Kültürü içinde Molokanlar. Erzurum 1970.*

93 *Kırzioğlu, M.Fahreddin. Milli Mücadelede Kars ve Atatürk'le ilgili belgeler. Belliiten s.113.*

A- Milli Şura Hükümetlerinin Kuruluşu ve Dirineş Faaliyetleri

a- Elviye-f Selese'de Direniş Faaliyetleri

"Kırk yıllık kara günler" diye ifade edilen 93 harbinden Rusyânın doğu Anadolu'yu terk edişlerine kadar ki 40 yıllık Çarlık idaresinde Ardahan sancağı ikiye ayrılmış ve Ruslar burada Elviye-f Selese de denilen üç sancak bölgesi Kars ve Ardahan adı ile iki oblast yapılmış ve daha önceki 1855 arazi nizamnamesine göre halkın toprak mülkiyeti elinden alınmış ve arazi beylik sayılmış bütün Türk mektepleri kapatılmıştır.

Bu şartlar içinde yöre halkı okuma yazma, kendi kültürünü koruyabilme bakımından sıkıntılara düşmüştür. Yoğun bir Ruslaştırma faaliyetlerine karşı yöre halkının milli ve dini destan ve hikayelerini halk arasında canlı tutarak Türklüğün ve İslâmın varlığını koruyup geliştirmiştir. (94) Rusların bütün bu baskı ve ecrime siyasetine rağmen Türk halkı Anayurttan gazete ve dergi getirtme yasağı olmasına rağmen bilhassa Kırım'da çıkarılan İsmail Gaspıralı Bey'in Tercüman gazetesi, yine Tiflis ve Baku'da çıkarılan dergi ve gazeteler okuyarak bayram ve törenlerde birbirleriyle gerekli ilişkiler kurarak gelişen dünya olaylarından haberdar oluyorlardı.

Kars, Ardahan, Oltu ve Kağızman sancaklarına ayrılan Merkez Kars oblastında halkın uyanıklığı yüzünden Kızılay (Hilal-f Ahmer) Hicaz Demiryolu ve Balkan savaşları felaket zedeelerine el altından toplanan yardımlar Osmanlı Şehbenderi ve başka yollara Anayurda ulaştırılmış, Ermeni Komitelerine karşı da Pasinler'de kurulan "Canbizar" teşkilatına Kars ve çevresinde gönüllü fedailer yazılarak bu yöre halkının can, mal ve namusunu korumaya çalışıyorlardı. (95)

I. Dünya savaşında seferberlik ilan edilince Ruslar toplanan bu yardımları ve toplayanları 150 kişi kadarını yakalayıp Semerkand, Orenburg ve Astıhan bölgelerine sürgüne göndermişlerdi. Bu arada I. Cihan Harbinde bilhassa 1915 yılında Türkleri katleden Ermeni komitelerine karşı Azerbaycan'da kurdukları "Baku İslâm Cemiyeti Hayriyesi" bir şubesini Kars'ta açıp bütün 1917 yılına kadar devam etti.

1914 Kasım ayında Ruslarla doğuda resmen savaşa başlanınca, Erzurum mebusu Karakin Pasırmacıyan başkanlığında Türkiye'de cinayet ve isyanlardan dolayı yurt dışına kaçan Ermenilerden oluşan 6 intikam taburu oluşturulmuştu. Amaçları yerli İslâm-Türk ahaliyi yok etmek ve yurtlarından etmek idi. Müslümanları vahşi yöntemlerle yok etmek, Ermeni çokluğuna dayalı büyük bir Ermenistan kurmaktı. oysa o yıllarda ifade edilen Ermeni yurdunda Ermeniler çoğunlukta değildi. Sadece Gümrü, Yeni Bayezid ve Eçmiyazinde Ermeniler çoklukta; diğer sancaklarda azınlıktaydılar. Bu sancaklarda nüfus şöyleydi. (96)

94 Kırzoğlu, "Cenubi-garbi..." Türk Kültürü S.72. Ekim 1968. s.950.

95 Kırzoğlu, agn. Türk Kültürü s.951. ve Kars Tarihi s.553-54.

96 Kırzoğlu, agn. Türk Kültürü s.952. ve Kars Tarihi s.554-55. Belleteri agn.s.111.

Erzincan sancağında 242 köyde 70.643 İslâm, 45.329 Ermeni.

Sürmeli (İğdır) sancağında 227 köyde 60.374 İslâm 29.027 Ermeni.

Şerûr-Derelegez sancağında 163 köyde 55.085 İslâm 20.842 Ermeni.

Nahçıvan sancağında 167 köyde 59.503 İslâm 44.616 Ermeni.

Osmanlı Devletinin birden fazla cephede savaşması kuvvetlerini dağıtması yüzünden ayrıca Sarıkamış felaketinden sonra Rus orduları toparlanmış 1916 Şubat ayında Erzurum daha sonra Görele'ye kadar bütün Karadeniz kıyılarını, Erzincan'ı, Muş'u, Bitlis'i, Hakkari'yi işgal etmişti. Nihayet 7 Kasım 1917'de Bolşevik ihtilalinden sonra çekilen Rus ordusunun yerini Ermeni komitecileri almış Erzincan'dan başlayarak Nisan 1918 yılından başlayarak kaçarken uğradıkları köy ve kasabalarda binlerce masum halkı katletmişlerdi. (97) İşte bu katliamlar karşısında Batum, Ahıska, Ahılkeiek ve Elviye-f Selese Türkleri birer İslâm şuraları kurup şubelerini yaygınlaştırmaya başladılar. 1917 Nisan ayında kurulan 1917 Ekim sonlarında resmîyet kazanan Kars'taki "İslâm Komitesi" 1909 yılında yine Kars'ta kurulan "Canbizar Teşkilatı"nın bir devamı olup 30 Ekim 1918 mütarekesinden bir hafta sonra Kars'ta "Millî İslâm Şurası" olarak kurulmuştur. Çeşitli kongereler yapısını güçlendiren Şura daha sonra silahlı mücadele ile Ermeni Kırımının önüne geçecektir. (98) 3 Mart 1918 Brest-litovsk barışı ile daha önce savaş tazminatı olarak kendisine bırakılan Elviye-f Selese'yi Ruslar halkın serbest oyuna başvurarak Türkiye'ye iadesini kabul etmişti. Fakat bu antlaşmayı kabul etmeyen Seym meclisinden ayrılan Ermeniler Batum konferasında bunu kabul etmek zorunda kalmışlar ve Kars'ı teslim edeceklerini Nisan ayında mütareke heyetimize bildirmişlerdi. Böylece 25 Nisan'da Türk ordusu Kars'a girmiş ve halkın deyimiyle kırk yıllık kara günler sona ermiştir.

Brest-litovsk barışının 4. maddesine göre 12 Haziran 1918'de üç sancakta Plebisit yapılmış sonuçta bir rapor hazırlanmıştır. Bu çalışmalar onunda hazırlanan "Anavatan türkiye'ye katılma" mazbatalarını Ardahan'lı Hamşioğlu Rasim (Acar) Bey başkanlığında Batum üzerinden bir gemi ile İstanbul'a giden 20'den çok temsilciden kurulu Elviye-f Selese Heyeti tahta henüz yeni geçmiş olan Sultan Vahdettin'e 15 Ağustos'ta Dolmabahçe Sarayında takdim etmişti. Aynı gün Padişah buyruğu ile çıkan ferman'da Kars, Ardahan ve Artvin'in, Batum Kal'aları ile mülhakatının "Mader-f Muaz-zet-f vatan"a katılma dileklerinin kabul olunduğu resmen ilan edilerek umumi idarenin buna göre yürütüleceği belirtilmişti. (99)

97 *Blz. Kırzioğlu, Kars ili ve çevresinde Ermeni Mezalimi 1918-1920 Ank.1970.*

98 *Kırzioğlu, Milli Mücadelede Kars s.8. A.Rawlinson age. s.155-57. TBMM Z.C. 1Cilt s.323.*

99 *Kırzioğlu, agm. Türk Kültürü s.955. Erdoğan, Fahreddin Türk Elllerinde Hataların Ank. 1954. s.162.*

Ancak bütün bunlar 30 Ekim 1918'de sona erdi. Mondros mütarekesinin 11. maddesine göre (100) Tebriz, Baku ve Dağıstan'a kadar ilerlemiş olan ve oralarındaki Türklere istiklâl kazandıran Türk ordusu 1914 sınırına çekilmek zorunda kalmıştı. Böylece sadece Azerbaycan, Dağıstan değil 1829 barışı ile Ruslara terk edilen Ahıska, Ahılkelek nahiyeleeri, 1878'de elimizden çıkan Eviye-i Selese hudutlarımız dışına çıkarılmıştı. Bundan sonra bölgede Ermeni ve Gürcü işgali söz konusu olacaktı. Ermeniler İngiliz Ermeni ve Gürcü işgali söz konusu olacaktı. Ermeniler İngiliz himayesinde olduklarından, İngiliz kaynaklarında "Armenia" diye tarif edilen doğudaki 6 vilayet'te öç almak için sabırsızlıkla beklemekteydiler. Yöre halkı Türk ordusunun geri çekilmesini istememektedir. Ama ne var ki Türk ordusu geri çekilmek zorundadır. Halkın büyük bir kısmı göç etmek zorunda kalmışlardı. Erzurum'a kadar bile göçe kalkışanların sayısı az değildi. (101) Halk kendi kendine çözüm yolları aramaktadır. Ahıska'da geçici bir hükümet bile kurulur. (102)

Kafkaslardaki Türk kuvvetlerinin geri çekilmeleri İngilizlerle varılan antlaşmaya göre 30 Aralık 1918'e kadar tamamlanacaktı. (103) Fakat bu boşaltma bazı kumandanların tesbit edilen mühleti uzatmak, böylece Türk İslâm ahaliye zaman kazandırmak ve pek çok menfaatler sağlamıştır. Bunlardan biri de Yakup Şevki Paşadır. Ahalisi müslüman olan sahanın hem eide tutulabilmesi ve hem de korunabilmesi için bazı teşebbüslere geçilmiş aynı zamanda yöre halkı gizlice silahlandırılmıştır. Yakup Şevki Paşa'nın bilgisi dahilinde oralarda pek çok silah deposu yapılmış; pek çok Türk Zabiti'de gizli görev için oralarda bırakılmıştır. Bütün baskılara rağmen Yakup Şevki Paşa istenilen süreden iki ay kadar fazla bir zaman içinde bölgeyi boşaltmıştır. (104) Bu müddet zarfında bir taraftan gizli faaliyetlerin hazırlığı ve planı yapılmış diğer taraftan da Wilson Prensiplerine dayanarak yerli halkın teşkilatlanmaları ve yerli bir hükümet kurmaları işine girilmişti. Kars'ta ordumuzun çekileceği Ardahan, Artvin, Oltu, Kağızman, Sarıkamış gibi yerlerde millî şura hükümetleri kurulur. Bu minyatür Hükümetler Ermenilere karşı kendi başlarının çaresine bakmaya ve bölgesel kurtuluş savaşına hazırlanırlar. (105).

Böylece Mondros mütarekesinin şartları yerine getirilmeksizin boşaltılması hakkındaki İngiliz talebine karşı Osmanlı Hükümeti ancak Harbiye Nezareti kanalıyla çok zayıf bir teşebbüste bulunmuş, buraların mütarekede yazılı olmayan işgal talebine karşı hiçbir itirazda bulunmayarak yalnız Batum, Ardahan ve Kars livalarındaki yiyecek, silah ve cephanenin gerilere taşınmasını sağlamak üzere sadece çekilme süresini uzatmaya muvaffak olmuştur. Bölgenin boşaltılması istenirken 9. Ordu

100 11. Madde "İran'ın Kuzeybatı kısmındaki Osmanlı Kuvvetlerini derhal harften önceki hudut gerisine çekilmesi hususunda evvelce verilen emir yapılacaktır. Mavera-i Kafkas'ın evvelce Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen boşaltılması emredildiğinden geri kalan kısmı müttefikler tarafından mahalli durum tetkik edilerek istenirse boşaltılacaktır." Bıyıklıoğlu, T. Eviye-i Selâse ile ilgili yeni vesikalar. Belleten S.84 s.572.

101 Şimşir B.N. Malta sürgünleri İst. 1976. s.26.

102 Age. s.27. Gökdemir, A.E. age. s.47.

103 Bıyıklıoğlu, agn. Belleten s.573-74. Gökdemir, age. s.82.

104 Allen and Muratoff, s.497. Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da 1919-1921 Ank.1981. s.30.

105 Şimşir B.N. s.26 Kurat, Türkiye ve... s.587.

Kumandanı Şevki Paşa 26 Kasım'da Elviye-i Selesenin boşaltılması hususunda şöyle diyordu. "Mütareke şartlarında Elviye-i Selese'nin yerinde tatbikat yapıldıktan sonraya bırakılmıştır. Bu ise henüz yapılmamıştır. Evvela bir heyet gelip görmelidir... Osmanlı askeri buraları boşaltırsa kim işgal edecektir? Gürcülerin ve Ermenilerin bir hakkı yoktur. Rüşiar gelirse buna itiraz olunamaz. Bu memleketleri boşaltıp, anarşi içinde bırakmak ve yüzbinlerce insanı, heder etmek insanlığa sığmaz. Brest-litovsk hududu dışında ve Elviye-i Selese'de Müslümanlar Ermeni ve Gürcü hakimiyetine girmemeye ve müdafa etmeye karar vermişlerdir." (106)

Yakup Şevki Paşa bu haksız olan durum karşısında İstanbul Hükümetinin idare-i Maslahatçı tutumunu tenkit için de Harbiye Nezaretine 6 Mart tarihli bir şifre telgraf çekmiştir. Bu telgrafında; "Durum devletin en meşru hakları istihsal edecek bir hale düştüğünü gösteriyor. Ancak İngilizlerin her dediğini yapmak ve bunlara son derece mümaşat eylemek tarikiyle mülk ve milletin kurtarılabileceğini asla ümit etmiyorum. İngilizlerin gerek Ali Rıfat ve Mürsei Beylere ve gerek daha büyük ve daha küçüklere tatbik ettikleri tarzı hareket bir dethiş politikasından ve bunun arkasında saklanan düşünülmüş bir siyasi maksatın icaplarından başka bir şey değildir... (107) diyerek telgrafın sonunda şunları ekliyordu. "...Mukavemet yolunun faydasız ve uçuruma götüreceği iddia olunursa, ikincisinin de hiç olmazsa şeref ve muhafaza-i namusu vardır. Türk milleti yalnız İngilizlerin teveccühünü kazanmakla hiç bir vakit idare-i hayat edemiyecetir... Türk milleti bütün dünya milletlerinin teveccüh ve muhabbetini kazanırsa belki kurtulur. Bu yolda hiç şüphesiz şeref, namus ve metanet yoludur". (108)

b- Kars-Millî Şura Hükümetinin Kuruluşu

Bilindiği gibi Wilson prensipleri "Her milletin kendi mukadderatını kendisi tayin hakkı"nı tanıyordu. Kars ve yakınındaki vilayetlerdeki müslüman ahalinin bundan faydalanmaları tamamıyla haklarıydı. İşte bu prensipler dahilinde Kars'ta Gümrü, Ahıkelek, Ahıska çevresi temsilcilerinden teşekkül eden bir meclis toplanmış ve "Millî İstisare Meclisi" adıyla 12 kişiden ibaret bir hükümet teşkil etmişti. (109)

14 Kasım 1918'de 1. Kars kongresinde Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Beyin reis olduğu 8 kişilik bir geçici heyet ile Kepenekçi Emin Ağa başkanlığında "Millî İslâm Şurası Merkez Umumisi" adıyla yeni bir hükümet kurulup; bir yandan çekilen ordumuza müstahkem yerler ile askeri binaları teslim almaya bir yandan da Kars başta olmak üzere, Ahıska, Artvin, Batum şehirleri ve kazalarında Millî İslâm Şurasının şubelerini açma, halkı teşkilatlandırıp uyanıklığa ve birlik beraberliğe çağırmaya özen gösterildi. Kars Millî Şurasının ilk Millî Reisi Kepenekçi Emin Ağa ve yardımcısı da Piroğlu Fahret-

106 Bıyıklıoğlu, agm. Belleten s.575-76.

107 Agm. Belleten s.577.

108 Agm. Belleten s.577.

109 Kurat, Age. s.587. Kırzioğlu, agm. Türk Kültürü s.957. Önal Sarı, Millî Mücadelede Olu Ank. 1968. Erdoğan, F. s.169. Goloğlu, Mahmut 3. Meşrutiyet 1920 Ank. 1970. s.278.

tin (Erdoğan) Bey idi. Halk temsilcilerinden o zaman milletvekili adı ile gelen 60 kişi 30 Kasım 1918'de başlayan ve üç gün süren büyük kongreyi Kars'ta yaptı. 10 Milletvekili sonradan katılmış sayı 70'e ulaşmıştı.

30 Kasım'da toplanan 2 Aralık'ta sona eren Kars Kongresinde şu kararlar alınmıştı: (110)

1- Batum'dan Orduabad'a kadar ve Ağrıdağ'dan Azgur'a kadar ki halkının çoğu Türk ve müslüman olan yerlerden Osmanlı Ordusu çekilince idare ve yurt korunması işlerine bakmak üzere Merkezi Kars'ta olmak üzere "Milli İslâm Şurası" adlı yeni bir hükümetin kurulması kararlaştırılmıştır.

2- Oniki kişilik "Merkez Mümessileri Heyeti" seçilerek Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) Bey (111) ordumuzun tavsiyesiyle Milli İslâm Şurası Reisliğine getirildi. Kepenekçi Emin Ağa'da reis muavini seçildi.

3- İngiliz Heyetinin teslim almakta olduğu Türk ordusu elindeki silahlarla cephaneden bir kısmının türlü yollarla ele geçirilerek halktan yarar kimselere verilmesi ve bir "Milli Şura Ordusu" kurarak Bayezit-Eleşgirt-Pasin-Narman cephelerine geçecek Türk ordusundan da el altından yardım görerek Arpaçayı ve Aras boylarında Ermenilere ve kür boyu ile Acara cephesinde de Gürcülere karşı Milli Şura hudutlarını korumak üzere and içildi.

4- Galip Devletlerin ve İngiltere'nin tutumu ne olursa olsun Osmanlı Devleti ile İslâm halifeliğine gönülden bağlı kalmaya ve Türk bayrağını kullanarak Türkiye kanunlarına göre adalet ve idare işlerini yürütmeye karar verildi.

Alınan kararlar doğuda ilk defa bir Müdafaa Hukuk Örgütlenmesi ortaya koyuyordu. (112) Mütarekenin hükümlerine göre 11 Kasım'da İngilizler Kars'a gelmiş ve ordu kumandanlığından müstahkem mevki devir almaya başlamış ve 26 Kasım'da Kars iç kalesini Milli İslâm Şurasına teslim etmişti. 17 Aralık'ta Batum'a 7000 asker çıkaran İngilizler demiryolu ile Tiflis'e oradan da Kars'a Albay Tamperli idaresinde bir birlik göndererek 9 ocak 1919'da son kolu çekilen Türk ordusunun bıraktığı Kars mevkiilerine 12 Ocak'ta yerleştiler. (113) Bu arada Ermeni tehcirinde mezalim suçuyla yakalanacak olan Ahıska Sancağı bölgesinden çekilen 3. Tümen komutanı Deli-Halit Bey başkanlığında ittihatçılardan Dr. Hakkı Cenap, Dr. Abidin Ağacikoğlu, Dr. Fuat Sabit, Filibeli Hilmi, Baytar kaymakam Arif ve Cafer Erçikan ile Ardahan eşrafından Hamişoğlu Rasim (Acar) beylerden kurulu 8 kişilik bir heyet 3-5 Ocak 1919'da Ardahan kongresini yaptı. (114) Toplantıda daha sonra şu kararlara alındı. (115)

110 Kırzioğlu, agm. Türk Kültürü s.958. Milli Mücadelede... s.8-9.

111 Bkz. Kırzioğlu, Belleten agm. s.109-144. Bıyıkhoğlu Atatürk... s.30. Kırzioğlu Milli... s.18.

112 Kırzioğlu, agm. Türk Kültürü s.958. Kurat Türkiye ve... s.588.

113 Kırzioğlu, Milli Mücadele de s.9.

114 Gökdemir, s.94.

115 Çetinkaya, H. agm. Türk Kültürü s.984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000-1001-1002-1003-1004-1005-1006-1007-1008-1009-1010-1011-1012-1013-1014-1015-1016-1017-1018-1019-1020-1021-1022-1023-1024-1025-1026-1027-1028-1029-1030-1031-1032-1033-1034-1035-1036-1037-1038-1039-1040-1041-1042-1043-1044-1045-1046-1047-1048-1049-1050-1051-1052-1053-1054-1055-1056-1057-1058-1059-1060-1061-1062-1063-1064-1065-1066-1067-1068-1069-1070-1071-1072-1073-1074-1075-1076-1077-1078-1079-1080-1081-1082-1083-1084-1085-1086-1087-1088-1089-1090-1091-1092-1093-1094-1095-1096-1097-1098-1099-1100-1101-1102-1103-1104-1105-1106-1107-1108-1109-1110-1111-1112-1113-1114-1115-1116-1117-1118-1119-1120-1121-1122-1123-1124-1125-1126-1127-1128-1129-1130-1131-1132-1133-1134-1135-1136-1137-1138-1139-1140-1141-1142-1143-1144-1145-1146-1147-1148-1149-1150-1151-1152-1153-1154-1155-1156-1157-1158-1159-1160-1161-1162-1163-1164-1165-1166-1167-1168-1169-1170-1171-1172-1173-1174-1175-1176-1177-1178-1179-1180-1181-1182-1183-1184-1185-1186-1187-1188-1189-1190-1191-1192-1193-1194-1195-1196-1197-1198-1199-1200-1201-1202-1203-1204-1205-1206-1207-1208-1209-1210-1211-1212-1213-1214-1215-1216-1217-1218-1219-1220-1221-1222-1223-1224-1225-1226-1227-1228-1229-1230-1231-1232-1233-1234-1235-1236-1237-1238-1239-1240-1241-1242-1243-1244-1245-1246-1247-1248-1249-1250-1251-1252-1253-1254-1255-1256-1257-1258-1259-1260-1261-1262-1263-1264-1265-1266-1267-1268-1269-1270-1271-1272-1273-1274-1275-1276-1277-1278-1279-1280-1281-1282-1283-1284-1285-1286-1287-1288-1289-1290-1291-1292-1293-1294-1295-1296-1297-1298-1299-1300-1301-1302-1303-1304-1305-1306-1307-1308-1309-1310-1311-1312-1313-1314-1315-1316-1317-1318-1319-1320-1321-1322-1323-1324-1325-1326-1327-1328-1329-1330-1331-1332-1333-1334-1335-1336-1337-1338-1339-1340-1341-1342-1343-1344-1345-1346-1347-1348-1349-1350-1351-1352-1353-1354-1355-1356-1357-1358-1359-1360-1361-1362-1363-1364-1365-1366-1367-1368-1369-1370-1371-1372-1373-1374-1375-1376-1377-1378-1379-1380-1381-1382-1383-1384-1385-1386-1387-1388-1389-1390-1391-1392-1393-1394-1395-1396-1397-1398-1399-1400-1401-1402-1403-1404-1405-1406-1407-1408-1409-1410-1411-1412-1413-1414-1415-1416-1417-1418-1419-1420-1421-1422-1423-1424-1425-1426-1427-1428-1429-1430-1431-1432-1433-1434-1435-1436-1437-1438-1439-1440-1441-1442-1443-1444-1445-1446-1447-1448-1449-1450-1451-1452-1453-1454-1455-1456-1457-1458-1459-1460-1461-1462-1463-1464-1465-1466-1467-1468-1469-1470-1471-1472-1473-1474-1475-1476-1477-1478-1479-1480-1481-1482-1483-1484-1485-1486-1487-1488-1489-1490-1491-1492-1493-1494-1495-1496-1497-1498-1499-1500-1501-1502-1503-1504-1505-1506-1507-1508-1509-1510-1511-1512-1513-1514-1515-1516-1517-1518-1519-1520-1521-1522-1523-1524-1525-1526-1527-1528-1529-1530-1531-1532-1533-1534-1535-1536-1537-1538-1539-1540-1541-1542-1543-1544-1545-1546-1547-1548-1549-1550-1551-1552-1553-1554-1555-1556-1557-1558-1559-1560-1561-1562-1563-1564-1565-1566-1567-1568-1569-1570-1571-1572-1573-1574-1575-1576-1577-1578-1579-1580-1581-1582-1583-1584-1585-1586-1587-1588-1589-1590-1591-1592-1593-1594-1595-1596-1597-1598-1599-1600-1601-1602-1603-1604-1605-1606-1607-1608-1609-1610-1611-1612-1613-1614-1615-1616-1617-1618-1619-1620-1621-1622-1623-1624-1625-1626-1627-1628-1629-1630-1631-1632-1633-1634-1635-1636-1637-1638-1639-1640-1641-1642-1643-1644-1645-1646-1647-1648-1649-1650-1651-1652-1653-1654-1655-1656-1657-1658-1659-1660-1661-1662-1663-1664-1665-1666-1667-1668-1669-1670-1671-1672-1673-1674-1675-1676-1677-1678-1679-1680-1681-1682-1683-1684-1685-1686-1687-1688-1689-1690-1691-1692-1693-1694-1695-1696-1697-1698-1699-1700-1701-1702-1703-1704-1705-1706-1707-1708-1709-1710-1711-1712-1713-1714-1715-1716-1717-1718-1719-1720-1721-1722-1723-1724-1725-1726-1727-1728-1729-1730-1731-1732-1733-1734-1735-1736-1737-1738-1739-1740-1741-1742-1743-1744-1745-1746-1747-1748-1749-1750-1751-1752-1753-1754-1755-1756-1757-1758-1759-1760-1761-1762-1763-1764-1765-1766-1767-1768-1769-1770-1771-1772-1773-1774-1775-1776-1777-1778-1779-1780-1781-1782-1783-1784-1785-1786-1787-1788-1789-1790-1791-1792-1793-1794-1795-1796-1797-1798-1799-1800-1801-1802-1803-1804-1805-1806-1807-1808-1809-1810-1811-1812-1813-1814-1815-1816-1817-1818-1819-1820-1821-1822-1823-1824-1825-1826-1827-1828-1829-1830-1831-1832-1833-1834-1835-1836-1837-1838-1839-1840-1841-1842-1843-1844-1845-1846-1847-1848-1849-1850-1851-1852-1853-1854-1855-1856-1857-1858-1859-1860-1861-1862-1863-1864-1865-1866-1867-1868-1869-1870-1871-1872-1873-1874-1875-1876-1877-1878-1879-1880-1881-1882-1883-1884-1885-1886-1887-1888-1889-1890-1891-1892-1893-1894-1895-1896-1897-1898-1899-1900-1901-1902-1903-1904-1905-1906-1907-1908-1909-1910-1911-1912-1913-1914-1915-1916-1917-1918-1919-1920-1921-1922-1923-1924-1925-1926-1927-1928-1929-1930-1931-1932-1933-1934-1935-1936-1937-1938-1939-1940-1941-1942-1943-1944-1945-1946-1947-1948-1949-1950-1951-1952-1953-1954-1955-1956-1957-1958-1959-1960-1961-1962-1963-1964-1965-1966-1967-1968-1969-1970-1971-1972-1973-1974-1975-1976-1977-1978-1979-1980-1981-1982-1983-1984-1985-1986-1987-1988-1989-1990-1991-1992-1993-1994-1995-1996-1997-1998-1999-2000-2001-2002-2003-2004-2005-2006-2007-2008-2009-2010-2011-2012-2013-2014-2015-2016-2017-2018-2019-2020-2021-2022-2023-2024-2025-2026-2027-2028-2029-2030-2031-2032-2033-2034-2035-2036-2037-2038-2039-2040-2041-2042-2043-2044-2045-2046-2047-2048-2049-2050-2051-2052-2053-2054-2055-2056-2057-2058-2059-2060-2061-2062-2063-2064-2065-2066-2067-2068-2069-2070-2071-2072-2073-2074-2075-2076-2077-2078-2079-2080-2081-2082-2083-2084-2085-2086-2087-2088-2089-2090-2091-2092-2093-2094-2095-2096-2097-2098-2099-2100-2101-2102-2103-2104-2105-2106-2107-2108-2109-2110-2111-2112-2113-2114-2115-2116-2117-2118-2119-2120-2121-2122-2123-2124-2125-2126-2127-2128-2129-2130-2131-2132-2133-2134-2135-2136-2137-2138-2139-2140-2141-2142-2143-2144-2145-2146-2147-2148-2149-2150-2151-2152-2153-2154-2155-2156-2157-2158-2159-2160-2161-2162-2163-2164-2165-2166-2167-2168-2169-2170-2171-2172-2173-2174-2175-2176-2177-2178-2179-2180-2181-2182-2183-2184-2185-2186-2187-2188-2189-2190-2191-2192-2193-2194-2195-2196-2197-2198-2199-2200-2201-2202-2203-2204-2205-2206-2207-2208-2209-2210-2211-2212-2213-2214-2215-2216-2217-2218-2219-2220-2221-2222-2223-2224-2225-2226-2227-2228-2229-2230-2231-2232-2233-2234-2235-2236-2237-2238-2239-2240-2241-2242-2243-2244-2245-2246-2247-2248-2249-2250-2251-2252-2253-2254-2255-2256-2257-2258-2259-2260-2261-2262-2263-2264-2265-2266-2267-2268-2269-2270-2271-2272-2273-2274-2275-2276-2277-2278-2279-2280-2281-2282-2283-2284-2285-2286-2287-2288-2289-2290-2291-2292-2293-2294-2295-2296-2297-2298-2299-2300-2301-2302-2303-2304-2305-2306-2307-2308-2309-2310-2311-2312-2313-2314-2315-2316-2317-2318-2319-2320-2321-2322-2323-2324-2325-2326-2327-2328-2329-2330-2331-2332-2333-2334-2335-2336-2337-2338-2339-2340-2341-2342-2343-2344-2345-2346-2347-2348-2349-2350-2351-2352-2353-2354-2355-2356-2357-2358-2359-2360-2361-2362-2363-2364-2365-2366-2367-2368-2369-2370-2371-2372-2373-2374-2375-2376-2377-2378-2379-2380-2381-2382-2383-2384-2385-2386-2387-2388-2389-2390-2391-2392-2393-2394-2395-2396-2397-2398-2399-2400-2401-2402-2403-2404-2405-2406-2407-2408-2409-2410-2411-2412-2413-2414-2415-2416-2417-2418-2419-2420-2421-2422-2423-2424-2425-2426-2427-2428-2429-2430-2431-2432-2433-2434-2435-2436-2437-2438-2439-2440-2441-2442-2443-2444-2445-2446-2447-2448-2449-2450-2451-2452-2453-2454-2455-2456-2457-2458-2459-2460-2461-2462-2463-2464-2465-2466-2467-2468-2469-2470-2471-2472-2473-2474-2475-2476-2477-2478-2479-2480-2481-2482-2483-2484-2485-2486-2487-2488-2489-2490-2491-2492-2493-2494-2495-2496-2497-2498-2499-2500-2501-2502-2503-2504-2505-2506-2507-2508-2509-2510-2511-2512-2513-2514-2515-2516-2517-2518-2519-2520-2521-2522-2523-2524-2525-2526-2527-2528-2529-2530-2531-2532-2533-2534-2535-2536-2537-2538-2539-2540-2541-2542-2543-2544-2545-2546-2547-2548-2549-2550-2551-2552-2553-2554-2555-2556-2557-2558-2559-2560-2561-2562-2563-2564-2565-2566-2567-2568-2569-2570-2571-2572-2573-2574-2575-2576-2577-2578-2579-2580-2581-2582-2583-2584-2585-2586-2587-2588-2589-2590-2591-2592-2593-2594-2595-2596-2597-2598-2599-2600-2601-2602-2603-2604-2605-2606-2607-2608-2609-2610-2611-2612-2613-2614-2615-2616-2617-2618-2619-2620-2621-2622-2623-2624-2625-2626-2627-2628-2629-2630-2631-2632-2633-2634-2635-2636-2637-2638-2639-2640-2641-2642-2643-2644-2645-2646-2647-2648-2649-2650-2651-2652-2653-2654-2655-2656-2657-2658-2659-2660-2661-2662-2663-2664-2665-2666-2667-2668-2669-2670-2671-2672-2673-2674-2675-2676-2677-2678-2679-2680-2681-2682-2683-2684-2685-2686-2687-2688-2689-2690-2691-2692-2693-2694-2695-2696-2697-2698-2699-2700-2701-2702-2703-2704-2705-2706-2707-2708-2709-2710-2711-2712-2713-2714-2715-2716-2717-2718-2719-2720-2721-2722-2723-2724-2725-2726-2727-2728-2729-2730-2731-2732-2733-2734-2735-2736-2737-2738-2739-2740-2741-2742-2743-2744-2745-2746-2747-2748-2749-2750-2751-2752-2753-2754-2755-2756-2757-2758-2759-2760-2761-2762-2763-2764-2765-2766-2767-2768-2769-2770-2771-2772-2773-2774-2775-2776-2777-2778-2779-2780-2781-2782-2783-2784-2785-2786-2787-2788-2789-2790-2791-2792-2793-2794-2795-2796-2797-2798-2799-2800-2801-2802-2803-2804-2805-2806-2807-2808-2809-2810-2811-2812-2813-2814-2815-2816-2817-2818-2819-2820-2821-2822-2823-2824-2825-2826-2827-2828-2829-2830-2831-2832-2833-2834-2835-2836-2837-2838-2839-2840-2841-2842-2843-2844-2845-2846-2847-2848-2849-2850-2851-2852-2853-2854-2855-2856-2857-2858-2859-2860-2861-2862-2863-2864-2865-2866-2867-2868-2869-2870-2871-2872-2873-2874-2875-2876-2877-2878-2879-2880-2881-2882-2883-2884-2885-2886-2887-2888-2889-2890-2891-2892-2893-2894-2895-2896-2897-2898-2899-2900-2901-2902-2903-2904-2905-2906-2907-2908-2909-2910-2911-2912-2913-2914-2915-2916-2917-2918-2919-2920-2921-2922-2923-2924-2925-2926-2927-2928-2929-2930-2931-2932-2933-2934-2935-2936-2937-2938-2939-2940-2941-2942-2943-2944-2945-2946-2947-2948-2949-2950-2951-2952-2953-2954-2955-2956-2957-2958-2959-2960-2961-2962-2963-2964-2965-2966-2967-2968-2969-2970-2971-2972-2973-2974-2975-2976-2977-2978-2979-2980-2981-2982-2983-2984-2985-2986-2987-2988-2989-2990-2991-2992-2993-2994-2995-2996-2997-2998-2999-3000-3001-3002-3003-3004-3005-3006-3007-3008-3009-3010-3011-3012-3013-3014-3015-3016-3017-3018-3019-3020-3021-3022-3023-3024-3025-3026-3027-3028-3029-3030-3031-3032-3033-3034-3035-3036-3037-3038-3039-3040-3041-3042-3043-3044-3045-3046-3047-3048-3049-3050-3051-3052-3053-3054-3055-3056-3057-3058-3059-3060-3061-3062-3063-3064-3065-3066-3067-3068-3069-3070-3071-3072-3073-3074-3075-3076-3077-3078-3079-3080-3081-3082-3083-3084-3085-3086-3087-3088-3089-3090-3091-3092-3093-3094-3095-3096-3097-3098-3099-3100-3101-3102-3103-3104-3105-3106-3107-3108-3109-3110-3111-3112-3113-3114-3115-3116-3117-3118-3119-3120-3121-3122-3123-3124-3125-3126-3127-3128-3129-3130-3131-3132-3133-3134-3135-3136-3137-3138-3139-3140-3141-3142-3143-3144-3145-3146-3147-3148-3149-3150-3151-3152-3153-3154-3155-3156-3157-3158-3159-3160-3161-3162-3163-3164-3165-3166-3167-3168-3169-3170-3171-3172-3173-3174-3175-3176-3177-3178-3179-3180-3181-3182-3183-3184-3185-3186-3

1- Devletimize İngilizlerin dikte ettirdiği Mondros Mütarekesi şartlarını türlü engel ve müdahalelerle uygulamamak.

2- Eldeki silahları teslim etmek şöyle dursun düşmanla savaşarak, yeniden silahlanmak ve bu yolda her çareye başvurmamak.

3- Yeni kurulmuş olan Ahıska ve Elviye-i Seiese'yi teşkil eden topraklarımızla birlikte Mondros Mütarekesinin ağır şartlarına mahkum edilen Anavatanı da kurtarmak için de geniş teşkilat kurup zafere ulaşınca kadar yılmadan çalışmak.

4. Derhal Milli İslâm Şurası bölgeleri temsilcileriyle Ardahan'da yeniden bir kongre hazırlamak.

Tekrar 7-9 Ocak 1919'da toplanan II. Ardahan kongresi birinciye katılmış üyelere başka Ahıska'dan Server Atabek, Ahıkelek'li Mehmet Ali, Afzal Bey, Kars'tan Cihangiroğlu İbrahim Bey, kardeşi Hasan Bey Kağızman'dan Ali Rıza (Ataman) Çıldır'dan Dr. Esad (Oktay) Oltu'dan Tahir Beyzade Yusuf Ziya, Şakiroğlu Ahmet, Ramis, Akbaba'dan Hacı Abbasoğlu Mehmet, Olur'Dan Rüstem Bey'lerin iştiraki ile toplanmış, üç gün devam eden çalışmalardan sonra başlıca aşağıdaki kararlar alınmıştı. (116)

1. Kars Merkez olmak üzere bütün Milli Şura'ların katılmasıyla "Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti Milliyesi"ni kurmak üzere büyük bir kongre yapmak.

2. Birliklerini 1914 sınırının gerisine çekmekte olan Osmanlı ordusundan (IX. Ordu) silah ve malzeme yardımı olarak yerli halktan asker toplayıp, ordudan kalacak olan gönüllü çavuş, onbaşı ve erlerle 3. fırkadan ayrılacak subaylar idaresinde Ermeni ve Gürcülere karşı mücadele etmek.

3. Erzurum, Batum ve Trabzon'da çıkan Saday-ı Millet, Albayrak ve ikbal gazeteleriyle halkı uyarmak, dış dünyaya yayın ve resmi belgelerle milli hakları tanıtmak.

4. Hiçbir surette mevcut silahlarımızı İngilizlere ve onun ortaklarına (Gürcü ve Ermeniler) teslim etmemek ve 1914 sınırı gerisine çekilecek 3. fırka kumandanı Halit Bey'in Elviye-i Seiese'ye askeri yardım ve müdahalesini devam ettirmek.

I. ve II. Ardahan kongreleri tam zamanında toplanmış ve çok önemli kararlar alınmıştı. çünkü İngilizler Tuğgeneral G.T.Forestier-Walker Gümrü'de Ermeni Dışişleri bakanı Tigrangan ile bir araya gelmiş ve Kars askeri yönetimi İngilizlere sivil idaresi Ermenilere veren bir antlaşmayı imzalamıştı. Walker 7 Ocak 1919'da Kars'a geldi ve Yakup Şevki Paşa ile görüşüp bir de direktif verdi. Bu direktifte Walker'ın Kars'ta askeri yönetimi resmen devralmak istediği bildirilmişti. Yakup Şevki Paşa herhangi bir taşkınlığa yol açmamak için garanti vermeliydi, Ermeniler bütün Kars-Gümrü'ye kadar demiryolu ve haberleşme vasıtalarına kontrol hakkı veriliyordu. Boşaltma bir an

önce yapılmalıydı. Her türlü gıda ve hububat kontrolünü İngilizler sağlayacaktı. (117)

Bu direktifleri verdikten sonra Walker Gümrü'ye döndü. Daha sonra da İngiliz askeri valiliğindeki Ermenistan yönetiminin rolü konusunda bir antlaşma yaptı. Bu sırada Kars'ta bulunan Mutasarrıf Hilmi Bey Kars'ı terk etmişti. Kendisine Kars Milli Şura Reisi Cihangiroğlu İbrahim Bey biri Şura adına diğeri de kendi adına teşekkürlerini bildiren iki tezkere yazdı. (118)

General Walker 13 Ocak'taki planı gereğince 200 kişilik bir müfreze birliği İngiliz askeri valisi Temperley komutasında 5-60 kadar da Ermeni Hükümeti heyetiyle İngilizlerin İstanbul'daki karagâhının kurmay başkanı General Beach yönetiminde Kars'a geldi. (119) İngilizlerin Kars'a gelecekleri duyulmuştur. Bu yüzden Milli Şura Hükümeti Kars ve köylere haber göndererek 2000 kadar insanı Kars'a getirtmişlerdi. (120) Ayrıca Kars'a gelecek İngilizlere verilmek üzere bir de 4-5 maddelik nota hazırlamışlardı. (121)

İngiliz Generali Beach ve askeri Vali Temperley Milli Şura Hükümeti yöneticilerine İngiltere Hükümeti Şehre Ermeni Korganof'u vali tayin olunduğunu kendisine itaat etmeyi tebliğ ettiler. İslâm Şurası üyeleri de göz göre göre İslâm ahaliyi Ermenilere katlettirmeyeceklerini, Korganof'un valiliğini kabul etmediklerini bildirdiler. Durum böyle olmasına rağmen ilişkiler ve görüşmeler devam ediyor. Fakat General Beach'in istekleri asla kabul görmüyordu. Bunun üzerine İngiliz General Ermeni heyetini tekrar Gümrü'ye göndermiş ve istemiyerekte olsa Kars İslâm Şurasını tanımak zorunda kalmıştı. (122)

B- Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-ı Milliye'si ve Bölgedeki Faaliyetleri

Ardahan Kongresinde alınan karar doğrultusunda da 17/18 Ocak 1919 gecesi Büyük Kars Kongresi Vali konağında toplandı. Bütün Şura Şubeleri birleştirilerek "Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-ı Milliyesi" kuruldu. Reisliğine de yine Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) Bey seçildi. (123) Ardından Hükümet üyeleri seçilerek çalışmalara başladı. (124) Hükümet üyeleri şöyle idi:

1. Parlamento Reisi Çıldır'lı Dr. Esat (Oktay) Beğ.
2. Dahiliye Nazırı - Kağızmanlı Ali Rıza Beğ.
3. Adliye Nazırı - İrevanlı Hakim Ağababa Beyoğlu, Abbas Ali Beğ.

117 TİH. 1 Cilt s.165-66. Jaeschke, G. Kurtuluş savaşıyla ilgili İngiliz belgeleri Ank. 1971. s.43.

118 Kırzioğlu, Milli Mücadelede... s.16-17.

119 TİH. 1. Cilt s.166. Jaeschke, G. s.44. Erdoğan, age. s.177.

120 "Bu sayı Erdoğan tarafından 20-30 bin olarak gösterilmektedir" Erdoğan, age. s.177.

121 Erdoğan, F. s.177.

122 Erdoğan, s.181. Kırzioğlu, age. Türk Kültürü s.962.

123 Erdoğan, F. s.184. Kırzioğlu, Milli Mücadelede s.18-19.

124 Kırzioğlu, Milli Mücadelede s.19. Belleten, age. s.128-129. Erdoğan, F. s.181-82. TİH. 1. Cilt. s.164. Bıyıklıoğlu, age. s.30. Dursunoğlu, Cevat Milli Mücadelede Erzurum. Ank. 1946. s.45.

4. Hariciye Nazırı - Divriği'li Piroğlu Fahreddin Beğ.
5. Harbiye Nazırı - Cihangiroğlu Hasan Han Beğ.
6. Maliye Nazırı - Gümri'li Hudadbeyoğlu Mehmet Beğ.
7. Maarif Nazırı - Önce Türkiye Rumlarından Kars'ta yerleşen Mihail Andreyanot, sonra bir Türk muallim, Kocaoğlu Mehmet Beğ.
8. İaşe Nazırı - Hasanbeğioğlu Mehmet Beğ.
9. Nafia Nazırı - İrevan'lı Mühendis Mahmut Beğ.
10. Ziraat, Orman ve Ticaret Nazırı - Nahçıvan'lı Ali Ekber Kazım Beğ.

Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti esas teşkilatı 17/18 ocak 1919'da Kars'ta toplanan Milli Meclisin kararı ile aşağıdaki müşterek kararları alır.

1. Hükümet Cenubi-garbi Kafkas nâmını taşıyacaktır.
2. Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti hududunu Batum'dan Nahçıvan'a kadar çizmiş ve hudutun muhafazasını sulhun neticesine kadar bilfili deruhta etmiştir.
3. Hükümetin Merkezi Kars, resmi bayrağın üç renk olup Türk Devletinin ayyıldızlı hâvi bayrağı kabul edilmiştir.
4. Cenubi-garbi Kafkas hudutları dahilinde resmi dil Türkçedir, muamelât-ı resmiyye ve gayri resmi bütün terdisat ve muhaberat Türkçe olacaktır.
5. Meclis-i Mebusan intihabı: onbin erkek nüfustan bir mebus seçilecek 18 yaşını ikmal eden (19 yaşına girmiş erkek) her vatandaş intihaba iştirak edecektir.
6. Her vilayet (Kars, Batum, Nahçıvan) ve kazalarda Milli Şura Şubeleri açılacak, bunların faaliyeti için her türlü müzaheret edilecektir.
7. Türk millet ve Hükümetini rencide edici her türlü vaziyeti muameleden içtinap, kati surette edilecektir.
8. Umum askeri şube ve teşkilatlar Türk Devletinin kabul ettiği usul dairesinde tatbik edilecektir. Türk Devletiyle irtibatı temin için daimi bir heyet Türkiye'de bulunacaktır.
9. Mülkiye Teşkilatları sekizinci madde de zikredilen usul aynen tatbik edilecektir.
10. Komşu hükümetler ile daima dost ve iyi geçinmeyi Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti düstur adedecek, Meclisi Mebusan intihabından sonra bu husus hakkında bir kanun çıkarılacaktır.
11. Avrupa Hükümetleriyle vilayeti Seniyeyi Türkiye'den alıp ahir bir hükümete vermek kararını

veririrse, Hükümetimiz Türkiye'den ayrılmamayı katiyen kabul etmiştir.

12. Azınlıkların hukukları aynen muhafaza edilecektir.

13. Müslümanlar arasında olan dini ayrılıklara hürmet edilecek ve dini ayinlerin ileride birleştirilmesi için çalışılacaktır.

14. İntihaplar namzetsiz, demokrat ve biteraf Türk'ün şan ve şerefine yaraşacak şekilde yapılmasına azami surette dikkat edilecektir.

15. Valiler ve kumandanların tayin ve azilleri meclisin kararı ile olacaktır.

16. Milli Şura Hükümeti meclisi mebusan seçiminden sonra bazı kanun maddelerinin tebdiline selahiyattar olacaktır.

17. Mebus'ların sinieri (yaşları) 25'ten aşağı olmayacaktır.

18. Bu kanunun icrasına Milli Şura Hükümet reisi Cihangiroğlu İbrahim Beğ memur edilmiştir.

Böylece Kars'ta kurulan Milli Hükümet çalışmalarına başlamıştır. İstanbul'a gönderilen murahhas heyet (125) İstanbul'a varmış ve orada gerek osmanlı Devleti Hükümeti adamlarıyla ve gerekse İngiliz ve Fransız Hükümetleri nezdinde de görüşme ile ilişkelere başlamışlardı. İstanbul'da Kars'lılar Cemiyetinde (126) Kars murahhasları layihalar hazırlamış bir suretlerini de Osmanlı Hükümetine sunmuşlardı. (127) Yine aynı lahiyalar Ali ve Asaf Bey'lerin imzalarıyla İngiliz askeri temsilcisine ve Fransız temsilcisine de verilmişti. (128) Bunlardan başka Amerikan ve İtalyan temsilciliklerine de aynı lahiyalardan sunulmuş ancak zamana ve şartlar gereği farklı cümleler kullanılmıştı.

Artık kurulan yeni Hükümeti Devletler nezdinde tanıtım ve kabul ettirme çalışmaları başlamıştır. Bir yandan da içte siyasi ve askeri teşkilatlanmaya hız verilecek, bölge Türklüğünün korunmasına Ermeni kırım ve katliamlarına karşı mücadeleyle başlanacaktır. Cihangiroğlu İbrahim Beğ'e Hükümet Reisi olduğu kongrede reis vekili seçilen Ali Rıza Beğ tarafından bir yazılı tezkire ile bildirilmişti. (129)

Hükümet reisliğine seçilen Cihangiroğlu İbrahim Beğ, yeni kurulan hükümetin eksiklerini tamamlamak için hemen çalışmalara başladı. Yönetici kadro eksikliğini tamamlamış, meclisin toplanması için seçimlerin yapılmasını istemiş Mart ayı başlarına kadar süren seçimlerden sonra 1 Mart 1919'da

125 "İstanbul'a giden murahhas heyet Av. Halil Bey oğlu Ali Bey ile Atbaşoğlu Asaf Bey'lerden oluşuyordu" Erdoğan. s.186. Kırzioğlu, Milli Mücadelede... s.20.

126 Kırzioğlu, Milli Mücadelede ... s.29 -31.

127 Kırzioğlu, Milli Mücadelede s.40-42.

128 Kırzioğlu, Milli Mücadelede ... s.42-46,

129 Kırzioğlu, Milli Mücadelede... s.18,

Hükümet Parliamantosı toplanarak çalışmalarına başlamıştır. (130) Ordunun tamamlanmasına çalışılmış kısa zamanda sayısı 8000'e ulaşmıştır. Bu konuda eksiklerin tamamlanması amacıyla Osmanlı Hükümetine başvurarak bir kısım malzeme ve yardım istemiştir. (131)

a- Hükümetin Faaliyetleri; Ermeni ve Gürcülerle Mücadele.

Merkezi Kars olmak üzere kurulan Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti daha önce programında da belirttiği gibi faaliyetlerini yaygınlaştıracak bölge halkının mücadeleye katılımını sağlayacaktı.

Bir yandan bölgede ordularımız çekilmelerine devam ederlerken bir taraftan da silah ve malzeme yardımı yoluyla örgütlenme çalışmaları desteklenmeye çalışılıyordu. IX. ordu kumandanı Yakup Şevki Paşa doğudan ayrılmadan önce Milli Şura Hükümeti temsilcileriyle görüşüp İngilizlerle şimdilik iyi geçinmeleri tavsiyesinde bulunuyor, diğer yandan yardımları da devam ediyordu.

Hükümetin ilanından sonra 14 Ocak'ta Kars'a gelen ve buraları Ermenilere vermek isteyen 14. İngiliz Tümeni Komutanı General Thomson'a Kars İstasyonundaki karşılamada bir nutuk'la cevap veren Milli Şura Merkez azasından Mamhoğlu Tevhidüddin Bey, Parliamantosunda resmen Wilson Prensiplerini kabul etmiş bulunan İngiltere'nin bu haklara saygı göstermesi gerektiğini ve 1914 yılı Kars ilinde % 15'ten az olan Ermenilerin % 85 nisbetindeki Türkleri asla hükmü altına alıp idare edemeyeceğini resmi belge ve yayınlarla isbatlayıp Kars'ı Ermenilere teslim edeceğini açığa vuran bu generali matetmişti. (132)

Çünkü General Thomson Kafkasya'ya çıktığı vakit bir beyanname yayınlayıp bunu da dünya'ya şu şekilde neşretmişti. "Büyük Ermenistan teşekkülü etmiştir. Her nerede Ermeni varsa çıkıp Kafkasya'ya gelsin..." diyordu. Artık siyasi olayların en önüne İngiliz oyunu geçmişti. Azerbaycan'ın bir kısmına ve Kafkasya'yı katarak Doğu illerimizle beraber Mersin'e yeni Akdeniz'e ulaşarak büyük Ermenistan Hükümeti kurulacağını Ermenilere müjdeliyordu. Amerika'da, Fransa'da, İngiltere'de, Mısır'da, Yunanistan'da ne kadar Ermeni varsa akın akın gelip Gümrü'ye yerleşiyorlardı. (133)

Bu gibi davranışlar ve Arpaçayı boyundaki çarpışmalar sonunda Kars'ta yeni Haik Cumhuriyetini İngilete adına Kafkasya Başkumandanı sıfatı ile resmen tanımakta olduğunu bildiren General Beach müstahkem mevki'de çoğu Hintli olan bir İngiliz alayını testiş ederek 20 Ocak 1919 günü Tiflis'e geri döndü. 17- 18 ocak 1919'da kurulan Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti Teşkilatı Esasiye kanununu kabul

130 Age. s.23.

131 Tansel, Selahattin Mondros Mudanya'ya kadar 2.Cilt. s.227.

132 Kırzioğlu, age. s.11.

133 Erdoğan, F. age. s.175.

ettikten sonra itilaf devletleri tarafından Paris'te sulh konferansı kurulacağı haberini duydular. Yeni kurulan hükümetin de bu konferansta bulunması için İstanbul'daki itilaf devletlerinin temsilcileri nezdinde teşebbüste bulunulması sebebiyle temsilcilerin İstanbul'a gönderilmesine karar verildi. (134)

Bu yüzden Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti adına Cumhurreisi Cihangiroğlu İbrahim Bey ve Hariciye Nazırı Fahreddin Bey imzasıyla yazılan birer telgrafı itilaf devletleri temsilciliklerine göndermişlerdi. Bu telgraflarda adı geçen şahısların sulh konferansına alınması istenmektedir. (135) Ayrıca 29 Mart 1919'da Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti murahhaslarına verilen bir itimatnamede de yeni Hükümetin sınırlarının nelerden ibaret olduğu açıklanmaktaydı. (136) Osmanlılar tarafından boşaltılan bölgeler 1 Mart'ta Azgur 2 Mart'ta da Ahılkelek ve Ahıska sancaklarında gerekli tedbirleri almıyan Millî Hükümet yöneticileri bu işgalleri dünyaya protesto etmişlerse de Gürcüler ilerliyerek işgallerini genişletmişlerdi. 5 Nisan'da bölgeye gelen İngiliz temsilcisi Posoflular ile Gürcüleri barıştırmış ise de bu defa Gürcüler bütün kuvvetlerini Ahıska üzerine yüklemişlerdir. Kars'tan 1000 kişilik bir Millî Şura kuvveti yardıma gelmiş siper ve süngü savaşları ile on gün devam eden muharebeyi takiben Gürcüler bir takım malzemeyi bırakarak kaçmış ve Ahıska ile Ahılkelek nahiyelerini boşaltmaya mecbur kalmışlardır.

Cenubi-garbi Kafkas Hükümetinin kuruluşuna komşu devletlerden Gürcistan ve Ermenistan memnun olmamışlardır. Ermeni Dışişleri Bakanı Tigranian Vali Korganof ve arkadaşlarının geri gönderilmesini Walker nezdinde protesto etmişler ayrıca da İngilizlerin Kars'ta müslümanlara gösterdiği yakınlığı da Avrupa devletlerine şikayet etmişti. Gürcistan Hükümeti Kafkasya'daki yeni devlete karşı Ermenilerle birleşti. Başbakan Jordanya Gürcü toprakları üzerinde asilere yardım ettiği ve bu yüzden Gürcü ordusunu zorla düzeni eski haline getirmek zorunda bıraktığı için İngiliz politikalarını tenkit etti. Bunlara karşın Azerbaycan Hükümeti Dışişleri bakanı Thomson'a gönderdiği mesajda "Güney Batı Kafkasya müslümanlarının self-determination hakkına sahip olduklarını; ancak itilaf devletlerinin Gürcistan ve Ermenistan'a insan haklarını çiğneme fırsatını tanıdıklarından, Azerbaycan halkının bölgede yaşayan müslüman din kardeşleri'ne yardım göndereceğini bildirdi. (137)

Ayrıca da Azerbaycan Hükümeti Cenubi-garbi Kafkas Hükümetini tanıyacak, söz konusu hükümete yapılarak bir düşmanlığın Azerbaycan'a karşı bir saldırı olarak telakki edileceğini açıklamıştı. Başbakan Han-Hayski, General Thomson'un "Self-determination ilkesine sadık

134 "Cenubi-garbi Kafkas Hükümetini tanımak ve bu bölgedeki müslümanların durumlarını anlatmak için Zeynel Ağaoğlu Tiflis'e, Server Bey Batum'a Mart başlarında hariciye nazırı Fahrettin Bey'de Erzurum'a gönderildiler." K.I.Ö.S. 1 Ank. 1968. s.56. Erdoğan s.186.

135 Kırzoğlu, Milli Mücadelede... s.48-49.

136 Age. s.38.

137 Kazemzade, F. Age. s.199.

kaimasını, "Güneybatı Kafkas Hükümeti"ni Gürcü ve Ermeni saldırılarından koruması için çağrıda bulundu. Yeni devletin daimi mevcudiyetine en uygun tek alternatifin Batum'dan Kars'a Ahıska'dan Orduâbâd'a kadar Azerbaycan'ın ilhakı olacağını belirtiyordu. (138)

Mart sonlarında Gürcüler Ahıska ve Ahıkelek'i işgal ettikten sonra tekrar Posof'a kadar ilerlediler. Gürcü komutanı Kvinitadze Ahıska'da eşya ve zahireleri tazminat olarak toplamış ve 40 köyü de esir almıştı. Bu sırada Ahıska'da bulunan Server Bey general Kvinitadze'ye karşı savaşmış ancak yardım gelmeyince Posof'a çekilmişti. (139) Nisan ayının başında Cihangiroğlu İbrahim Bey'de cepheye gitti. 5 Nisan 1919'da İngiliz general Walker bölge'ye geldi. Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti Gürcülere bölgeyi boşaltma teklifinde bulundu Gürcü Komutanı da bölgenin boşaltılması için emir vereceğini söyledi ancak ne var ki Gürcü saldırıları durmadı. Bunun üzerine Türklerde mücadele'ye devamla Kars'ın işgalinden birkaç gün önce Ahıska ve Ahıkelek'i kurtarmışlardı.

13 Ocak 1919'da Kars'a gelen İngiliz askeri valisi Temperley Hükümete karşı ılımlı bir tavır seğilemişti. Böyle davranmasında Ermenilere güvenmemesinin rolü büyüktü. Çünkü Rus yanlısı Ermenilerin ortaya çıkması ayrıca da öteden beri İngilizlerin korktukları Ruslara karşı Türklerin önemli bir devlet kurmuş olmaları onları Sivil Ermeni yönetimini istememe düşüncesine itmisti. (140) İngiliz kumandan Temperley Yakup Şevki Paşa'yı bir keresinde çağırarak, Osmanlı Devletinin ölmüş olduğunu, bütün bunları kime dayanarak yaptıklarını sormuş Cihangirzade İbrahim Bey'de sırf kendi haklarına dayanarak Ermeni ve Gürcü hakimiyetinde yaşayamayacaklarını belirtmişti. İngiliz valisinin istekleri kabul edilmeyince Temperley durumu General Milne'ye rapor etti. Raporunda binlerce Ermeni'nin geri dönmelerine hükümetin mücadele etmediğine, müslümanların bu davranışlarının değiştirilmesi için bir hal çaresi bulunmasını istiyordu. (141)

Milli Şura'nın Anayasası gereği 1 Martta seçimler yapılmış ve Meclis Dr. Esat (Oktay) Bey başkanlığında toplanmıştı. Bu sefer de İngiliz politikasında da değişimler olmuş askeri vali Temperley görevden alınmış yerine general V. Asser'i tayin etmişlerdi. Temperley gitmeden önce 12 Madelik bir sert nota vermişti. Bu notasında Hükümetin Cenubi-garbi Hükümeti ismiyle kullanılmaması, ticari faaliyetleri sadece Kars çevresinde yapmalarını, Batum ve Nahçıvan ile irtibat kurulmaması gibi şartları ihtiva ediyordu. 2 Mart 1919'da Hükümet bütün bunlara red cevabını verdi.

Bu kez görüşmeleri general Asser yürütür. Asser'in görüşmelerde üç noktada ısrar ediyordu: a) Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti adını taşımayın, Kars dışına karışmayınız. b) Hicret eden Ermenilere yurtlarına bırakacaksınız c) Eğer onları kabul etmezseniz sınırda onlara bir yer gösterin. Bu nato'ya Cihangiroğlu İbrahim Bey İslâm halkın arzu ve istiyaklarını belirten bir cevap verir. (142) General Asser Cenubi-garbi Kafkas Hükümetinin otoritesini hiçe sayıyor ve bütün otoriteyi kendisinde

138 Gökdemir, A.E. s.119.

139 Kurat, Türkiye ve... s.587. K.I.Ö.S. s.10-11 ve 56-57.

140 Gökdemir, A.E. s.162.

141 Jeaschke, G. İngiliz Belgelerinde Türk Kurtuluş Ank. 71 s.44.

142 Gökdemir, A.E. s.166-67.

toplamak istiyordu. Fakat Hükümet te o derece de direniyordu. 3 Mart 1919'da 500 kadar Ermeni'nin Kars'a geleceği duyulmuş, halk büyük bir tepki göstererek, gençler silahlanmış ve şehrin etrafını sarmıştır. Gelen Ermeni grubu Arpaçay'da durdurularak geriye gönderilmişti. Bundan sonra Kars'ta İngilizler değişik yollardan halkı ve askeri yıldırma yoluna başvurdular. Aynı tür olaylar Sarıkamış çevresinde de cereyan etmiştir. Böylece 5 Mart'tan itibaren Kars ve Sarıkamıştan ordumuz çekilmiş en son mevzilerimizi de terk etmiş oluyorlardı. Bütün bu olanlar yetmiyormuş gibi İngiliz general Asser 10 Mart'ta Tiflis'e yazdığı tegrasta bütün bu olanların sorumluluklarının Türkler olduğu bildirilmiştir. (143)

İngilizler Türklere karşı politikalarında başarılı olamayınca siyasalarını değiştirmiş, bölgedeki aşiretleri Hükümetten ayırma yoluna gitmişlerdi. Bunun üzerine Hükümet her tarafa haberler göndererek İngilizlere karşı mukavemet ve boyun eğmemeyi emir ve tavsiye etmişti. (144) Bundan sonra Ermeniler Gürcülerle aralarında savaşa son vermiş ve bunu fırsat bilerek yarım bıraktıkları katliamlara devam etme fırsatı buldular. 4 Ocak'ta Serdarabâd ve Erivan'da Osmanlı hudutları içinde göç eden Türklere saldırmışlardı. 21 Ocak'ta Gümrü ve civarında müslüman ahalinin malları yağma edilmiş 20-30 kişiyi kurşuna dizmişlerdi. Bu katliamlardan sonra bölgeye bu sefer İngiliz Albay lauphten geldi. Lauphten bölgede barışı kurmak için bir mütareke belgesi hazırladı. (145) Ermeniler'de buna boyun eğdi. Yine aynı günlerde Paris'teki Ermeni delegasyonuna raporlar gönderen dışişleri bakanı Tigranyay'ın raporu hayretle karşılanmıştı. Bu raporunda İngiliz yönetimini acizlikle itham ediyordu. (146) Bir süre sonra da Albay laughtan Milli Şura'dan şikayet etmeye başladı. Çünkü otoritesini yitirmişti. Bu yüzden yine yerine Yarbay Simpson tayin edilmişti.

b- Cenubi-garbi Kafkas Hükümetinin basılması ve sonrasında cereyan eden hadiseler.

Elviye-i Selese'de gelişen bu son olaylardan sonra 10 Mart 1919'da Cenubi-garbi Kafkas Hükümetinin akibeti belli olmuştu. Baku'dan kaskasya'ya tayin edilen general Thomson kendisine verilen raporlar doğrultusunda Cenubi-garbi Kafkas Hükümetini Ermeni ve Gürcü'ler arasında paylaştırmaya karar verir. Buna göre Ermenistan, Kars, Kağızman, Batum askeri valiliğinin emrinde olan Oltu ve Gürcülerin hakim olduğu Ardahan'ın kuzey kesimi haricindeki bölgeye hakim olacaktı. Gürcüler ise Ardahan'ın kuzey kesimi, Ahılkelek Ajaverdi köyü ve madenleri dahil olmak üzere hakim olacaktı. (147) Bu planları gerçekleştirmek için bir de plan değişikliği yapılması gerekiyordu. Bu yüzden Thomson Kars'taki askeri görevinden alınarak bu sefer de yerine Yarbay Preston tayin edilecek, Kars'taki 4. piyade alayı geriye alınacak ve müslüman Şura'ya vilayetin yönetimi bakımından daha fazla serbestlik verilecekti. Böylece Kars'taki Cenubi-garbi Kafkas Hükümetinin 25 Mart'ta is-

143 Age. s.170.

144 Erdoğan, F. s.189.90.

145 Gökdemir, A.E. s.176.

146 Age. s.178.

147 Age. s.182.

tikalini ilan ettiği gün Thomson, preston'ia birlikte Kars'ta geliyordu.

Cenubi-garbi Kafkas Cumhuriyeti bağımsızlık ilanını 17 Nisan'da Erzurum'da Fahrettin Bey'in görevi ile U.Avni Ulaş Bey tarafından kaleme alınmış 1000 adet basılmış ve aşiret reislerine, Müdafai Hukuk Cemiyeti şubelerine gnderilmışti. (148) intibah-name adı verilen bu bağımsızlık belgesi ne yazık ki basılıp dağıtıldığında, Kars şura Hükümeti İngilizlere basılarak dağıtılmıştı.

Cenubi-garbi Hükümetinin Cumhuriyet ilanından iki gün sonra İngiltere tarafından verilen gizli tamimde askeri valiliğin fonksiyonlarını ele geçirmesi, şura'nın haklarını artırması, insan hakları tehlikede olmadığı veya İngiliz askerleri o yörede yaşayanların kurbanı olmadığı sürece içişlerini gevşek tutması tavsiye edilmışti. Bu tamim hemen lağvedilmışti. Çünkü İngilizler Avrupa yüksek konseyine başvurarak Kars'ın Ermeni Cumhuriyetine verilmesi gerektiğini ve bunun gerçekleştirilmesi için bygeye kuvvet gönderileceğini bildirdiler. Böylece Avrupa yüksek konseyinde Kars'ın Ermenistan'a verildiği ilan edilmişti. (149)

Bu arada Kafkasya'da durumu incelemek ve toplanacak silahları aktarmakla görevli İngiliz Albay Rawlinson Kars'a gelemiş ve kısa zamanda bir takım kanaatlere sahip olmuştu. Ona göre memleketlerini Ermeni hristiyanlara verilmesi kararı karşısında müslümanların davranışlarını takdir etmemek imkansızdır. Üstelik Avrupalı askerlerden yardım alamayan Ermenilerin müslümanlar karşısında başarılı olamayacakları belliidi. (150) Albay, bölgenin Ermenilere verilmesini yanlış buluyor, fakat emirlere uyması gerektiğinden müslüman ahaliyi suçlu göstermekten başka şansı olmadığını belirtiyordu. Nihayet general Milne ve Thomson'la birlikte 30 Mart 1919'da Kars'tan ayrılacağı vakit Cenubi-garbi Kafkas Hükümetinin de ölüm fermanını imzalamış oluyorlardı. (151) General Milne Hükümeti dağıtmaya karar vermişti. Bunun için İstanbul'a gelemiş oradan Kafkasya'ya geçerek vredeki İngiliz komutanlara telgraflar çekerek işgal için hazırlıklı olmalarını istemiş; bir de askeri işgal planı hazırlamıştı.

General Milne sömürge askerlerini Kars'a gönderdiğini ve şura Hükümet yeleri ile birlikte bütün Türk Subaylarının tutuklanmasını emrettiğini bildirir. İngilizlerin taksim planları Amerikalılarca da tesbit edilmişti. Nihayet Yarbay Preston ve general Davie Kars'ta hükümeti dağıtmaya karar verdiler. Yarbay Preston hükümete bir takım bilgi vereceğini belirterek 12 Nisan'daki meclis toplantısına katılacağını bildirir.

148 Kırzoğlu, *Edebiyatımızda Kars 2.Kıtap İst. 1958. s.149-151. Milli Mücadelede... s55-57. Erdoğan, s.201-203*

149 Gökdemir, A.E. s.187.

150 Rawlinson, A. s.155-56.

151 Rawlinson, A. s.157.

Kars Şura Hükümeti Cihangiroğlu İbrahim Bey'in Posof'tan Kars'a çağırılması ile evinde toplantı yapılmış ve İngilizlerin art niyetli olmadıklarına karar verilmişti. (152) Meclis 12 Nisan'da toplandı. Mecliste Hükümet üyeleriyle İngiliz Yarbayın tanıştırılması sırasında Meclis binası dışarıdan abluka altına alınmış dışarıdan tüfek sesleri gelmeye başlamıştı. Dışarıda Milli Şura polisi ile İngilizler arasında çatışmalar olmuş, halkın galeyona gelmesi üzerine Cihangiroğlu İbrahim Bey bir çatışma olmasını istemediğinden (153) herhangi bir olay olmamış fakat orada bulunan bütün Hükümet üyeleri tutuklanıp Tiflis'e oradan da Batum yoluyla İstanbul'a götürülmüşler, daha sonra da Malta'ya sürgüne gönderileceklerdi. Böylece Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti altı aylık bir ömürden sonra tarihe karıştı. (154)

Hükümetin basılmasıyla beraber köy ve kasabalar üzerinde uçaklarla Türkçe ve Rusça beyan-nemeler dağıtılmıştı. (155) İngiliz Kafkas başkumandanlığı Thomson imzasıyla yayınlanan beyan-namede Kars ve çevresinde huzur ve asayişin bundan böyle İngilizler tarafından sağlanacağı ifade ediliyordu. İngilizler daha sonra Kars'ta Başkanı Ermeni Osebyan liderliğinde 8 kişilik bir yerli hükümet kurdururlar. Kontrol İngiliz ve Ermenilerin elindedir. Fakat bu hükümetle 30 Nisan'da Kars Ermenilere verilince ortadan kalkmıştır. (156)

Kars'ın işgali ancak 17 Nisan'da Sarıkamış kaymakamı Bekir Sıtkı Bey tarafından Erzurum'da Fahrettin Bey'e bildirilmiştir. (157) Fahrettin Bey'de hemen harekete geçip aynı gün Maksut Ağazade Hüseyin Bey ile birlikte başta Osmanlı Hükümetine olmak üzere İngiltere, Fransa ve Amerika'nın İstanbul temsilcilerine protesto yazıları göndermişlerdi. (158)

İngilizlerin Kars'ta Hükümeti basmaları ve üyelerini sürgüne göndermeleri hükümetin komşuları arasında çelişkili tepkiler yarattı. Azerbaycan bu olayı protesto ederek İngilizlerin bu yaptığını güveni ihlal edici, utanç verici bir olay olarak nitelediler. Diğer taraftan Gürcistan bu olayı alkışlamış, en çok sevenen de Ermeniler olmuştu. General Davie Gümrü'ye giderek Ermenistan başbakanı yardımcısı Hadisyan ile görüşerek Kars, Sarıkamış, Kağızman bölgelerine kadar olan sahayı Ermenilere verdi.

Ermenilerin Kars'ta İngilizlerin yardımıyla tam bir hakimiyet kurmalarından sonra eski

152 Gökdemir, A.E. s.194.

153 Kırzioğlu, Belleten agr. s.138-39.

154 Kırzioğlu, Belleten agr. 138.143. Allen ve Muratoff s.462. Dursunoğlu, C.s.45-46. Erdoğan s.205.207. Karabekir, İstiklal Harbimiz İst. 1988. 2. Baska s.22-23.Kurat, age. s.588. Bilal Şinşir, s.126 ve TİH 3. Cilt. s.70.

155 Kırzioğlu, Milli Mücadelede... s.50. Erdoğan, s.205-206. Dursunoğlu, C. s.45. Jaeschke, G. s.44.

156 Kırzioğlu, Belleten agr. s.117. Milli Mücadelede... s.53-54.

157 Kırzioğlu, Milli Mücadelede... s.51-53.

158 Erdoğan, F. s.210-211. Kırzioğlu, age. s.60-61.

alışkanlıklarını devam ettirerek büyük bir katliama giriştiler. (159) Yarbay Halit Bey Fahreddin Bey'e haber göndererek İslam ahalinin göç etmesine engel olunmasını istedi. Halkın azınlıkta olan Ermenilere baş eğmemelerini ısrarla istemişti. Gürcülerle Ermenilerden geri kalmamışlardır. Fakat Türk kuvvetleri karşısında pek başarılı olamamışlardır. (160) Ancak katliam ve yağma olayları oldukça fazla olmuştur. (161) Bu olayları Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Bakanı Fahrettin Bey Osmanlı sadaretine ve büyük devletlerin temsilcilerine birer şikayet dilekçesi ile bildirmiştir. (162) Bu telgraflar aynı zamanda Cenubi-garbi Cumhuriyetinin Osmanlı Devletine ve işgal devletleri temsilciliklerine çektiği son telgraf olmuştur. Tarihleri de 16 Mayıs 1919'dur. Yani M.Kemalin İstanbul'dan Anadolu'ya hareket ettiği önemli günde...

Kars'ın işgal edilmesi üzerine Gürcüler tekrar seferberlik etmiş Ahıska ve Ahılkelek'i tekrar işgal etmişlerdi. İşgalden sonra birçok kadın ve kıza tecavüz edilmiş, yaşlı genç insanlar katledilmiş camilere hakaret edilmişti. Gürcüler Ahıska ve Ahılkelek'ten sonra Posof ve Ardahan'a taarruz ettiler. Posof'ta da birçok katliam ve yağmada bulundular. Gürcülerin ileri hareketleri ancak İngiliz kumandanlığının müdahalesiyle terkedilmiş, bu bölgelerdeki katliam, yağma olayları İngiliz ve Amerikan temsilcilerine rapor edilmişti.

Fakat Gürcüler bu kez de Ardahan'a taarruz ettiler. Hareketlerine devamla Göle'ye kadar ilerleyen Gürcüler burada Milli Şura kuvvetleri tarafından mağlup edilerek geri çekilmek zorunda bırakılmışlardı. (163) Kars'ta dağılan Milli Şura Hükümeti kuvvetleri ilkin Ailahüekber dağları ve çevresinde hakimiyetlerini ve mücadelelerini sürdürdüler. Fakat Ermeni kuvvetleri Sarıkamış istikametinde sınıra dayanmışlardı. Dağılan Milli Şura kuvvetleri Ailahüekber dağında olduğu gibi diğer yerlerde de dağlık arazide mücadelesine devam edildi.

Nahçıvan bölgesinde olduğu gibi buralarda da kadın çocuk demeden yok etmeye çalışan Ermeni kuvvetleri karşısında sınıra sığınan pek çok Türk olmuştu. Tam teçhizatlı ve eğitilmiş Ermeni askerleri karşısında çok zayıf durumda olan bölgenin silahsız halkının uğradığı zulme karşı tedbir almak, Ermeni zulmünü durdurmak gerekiyordu. Bu arada mütareke hükümlerini uygulamaya memur edilen İngiliz Yarbay Alfred Rawlinson 15. kolordu'nun silahlarını mütareke hükümlerine göre toplamaya çalışıyordu.

Bunları yaparken bir taraftan da bölgedeki milli uyanış hareketlerini bastırmaya çalışıyordu.

159 Allen ve Muratoff s.462. Kırzoğlu Kars ili ve s.98.

160 K.I.Ö.S. 1. s.10-11.

161 Gökdemir, s.213-215.

162 Kırzoğlu, Milli Mücadelede... s.72.73.

163 Kırzoğlu, "Yüksek Mühendis Osman Server Atabek 1886-1962" K.I.Ö.S. s.11 ve 56.

Ancak ne varki 15. kolordu komutanı general Kazım Karabekir Paşa Erzurum'a gelmiş ve buradaki milli çalışmaları organize etmeye başlamıştı. 17 Haziran 1919'da ilk kongresini yapan Erzurum müdafaai Hukuk Cemiyeti iki önemli karar almıştı. (164) 1- Bir Ermeni saldırısı karşısında son ferde kadar savaşmak. 2- Osmanlı camiasından ayrılmamak için her türlü fedekârlığı yapmak. Kongrenin bu kararı halkın taşıdığı ruhi eğilimin bir sonucu olup Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaai Hukuk Cemiyetinin kongresinde ve Eylül 1919 Sivas'ta Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin kongresinde alınan kararın ve Misâk-ı Milli'nin temel taşı olmuştur. Sivas kongresinin bu konuyu ilgilendiren önemli bir yönü kongre kararının milli sınırlarımızı ilgilendiren 1. maddesinde Elviye-i Selese'nin milli sınırlarımız içine alınmış olmasıdır. (165) 28 ocak 1920'de Osmanlı Mebusan Meclisinde onaylanan ve yayınlanan Misak-ı Milli'de bu üç sancak'ın genel oya başvurmak şartıyla Türk topraklarının bir parçası sayılacağı kaydı vardı. (166) Bu kayıda göre; Türk ordusu büyük Ermenistan seferine hazırlanan Taşnak Ermeni Hükümetine karşı gerekirse onun topraklarından bir kısmını silah gücüyle Anavatana katmak zorunda kalacaktı. Bu da her iki taraf için bir taarruzu göze almak demektir. Mütareke hükümlerine göre doğuda silahların toplanması ve sevki gerekiyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Yarbay Rawlinson bu işle görevlendirilmişti. Ancak silah naklinin Ermenistan üzerinden yapılması Türk halkı arasında büyük endişe ve korku yaratmıştı. Bu yüzden Yarbay Rawlinson'a silahların Ermenistan'dan gönderilmemesi için başvuruldu. Ancak Rawlinson aldırış etmedi. Halk'ta taşınan silah ve malzemeyi götüren ilk treni soyarak dağlara kaçırdılar. Fakat 12. Tümen tarafından toplattırılarak geri gönderildi. Rawlinson bunu protesto eden bir yazı yazdı. K.Karabekir Paşa'da yazdığı cevabı yazıda "...Sınıra bitişik yerlerde ve askerimizin göz önünde Ermenilerin silahsız ve savunma gücü olmayan islâm köylerinde yaptıkları zulüm ve cinayetlerin önüne geçilmesini..." istedi. Ayrıca yeni hadiseler üzerine bu isteğini tekrarladı. (167) Fakat Rawlinson'a yazılan bu yazılardan bir cevap alınmadığı gibi Ermeni saldırıları her tarafa artmaya başladı. (168) 1920 yılına gelindiğinde Anadolu'da örgütlenen Milli teşkilatlar doğudaki bu gelişmeleri yakından takip ediyorlardı.

Cenubi-garbi Kafkas Cumhuriyeti Meclis başkanı Dr. Esat (Oktay) Bey 1 Ağustos 1919'da Kars'tan güney-batı Kafkas Murahhaslarına gönderdiği mesajında da bölgedeki Ermeni zulmünden bahsederek, Ermenileri büyük devletler nezdinde protesto etmesini, konferansın ülkemizin özelliğini onaylayınca'ya kadar memleketimizin yönetiminin bize verilmesini ve yardım yapılmasını sağlamalarını istedi. (169)

164 Dursunoğlu, C. s.46.

165 İğdemir, *Uluğ Sivas Kongresi Tutanakları* Ank. 1986. s.113. Karabekir, s.426.

166 Misak-ı Milli'nin 2. maddesi şöyle idi. "Ahalisi ilk serbest kaldıkları zamanda ara-yı ammeleleriyle anavatana iltihak etmiş olan Elviye-i Selâse için Leddel icap tekrar serbestçe ara-yı ammele mültracaat edilmesini kabul eder" Karabekir s.203.

167 Karabekir, s.83-84. Kırzoğlu, *Kars İli ve...* s.54-56.

168 Bkz. ATBD 83 ve 85. ci özel sayılar.

169 Kırzoğlu, *Kars İli ve ...* s.77-79.

13 Nisan'da Hükümetin basılarak yöneticilerin büyük bir kısmının tutuklandığını ifade etmiştik. Başta Cihangiroğlu İbrahim Bey olmak üzere 11 kişi Batum üzerinden İstanbul'a bir günlük bekletmeden sonra da 28 Mayıs'ta "prensess Ena" adlı gemiyle Malta'ya götürülmüşlerdi. (170) İngilizler Kars Milli İslâm şurası Hükümetinin bütün üyelerini yakalayamamışlardı. Yakalayıp Malta'ya sürdükleri 11 kişidir. Bunların içinde iki Rum üye de vardı. Malta'ya sürülen bu kişilerin Malta'daki sürgün numarası sırasına göre şöyleydi. (171)

- 2713 - Aziz Cihangiroğlu - Şura Adalet Bakanı.
- 2714 - Pavlo Jamesev - Şura Rum Üyesi.
- 2715 - Hasan Han Cihangiroğlu - Şura Savunma Bakanı,
- 2716 - Mehmet Bey Alibeyzade - Kars Sivil Valisi.
- 2717 - İbrahim Cihangiroğlu - Şura Başkanı.
- 2720 - Musa Bey Salahkov - Polis Müdürü.
- 2721 - Yusuf bey Yusufoglu - Şura Gıda Bakanı.
- 2722 - Tavchitgin Memieieff - Emniyet Müdürü.
- 2725 - Raşinski Matroi - Şura Rus Üyesi.
- 2726 - Vafiades Stefani - Şura Rum Sosyal Yardım Bakanı.
- 2727 - Muhlis Bey Mehmetoglu - P.T.T. Genel Müdürü.

Bu 11 kişi ilk sürgün kafilesini tamamlamıştı. Şöyleki önce Limni'ye oradan da Malta'ya sürülen 12 kişi, doğrudan Malta'ya yollanan 41 siyasi suçlu, 14 kişilik bir subay grubu dağıtılan Kars Şura üyeleri 11 kişi olmak üzere toplam 78 sürgün eder. En büyük sürgün kafilesi budur. (172) Böylece 5 Kasım'da kurulan 18- 19 Ocak 1919'da büyük kongre yaparak teşkilatlanan Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti dağıtılmış oluyordu. Fakat bölgede haik İngiliz ve Ermeni yönetimine karşı ayaklanmasını devam et-

170 Şimşir, s.126. Karabekir, s.26 Erdoğan, s.205-207. Allen ve Muratoff, s.462.

171 Şimşir, s.126-27. Gökdemir, s.195.196.

172 Şimşir, s.127. "Kars Milli Şura Başkanı Cihangiroğlu İbrahim Bey ve 3 arkadaşı TBMM'nin I. İnönü zaferini kazanması, Londra Konferansına çağırılması üzerine, Kars, Ardahan ve Artvin'inde kurtulmaları yüzünden büyük bir sevince kapılmışlar ve TBMM'ne bir dilekçe yazmışlardır. Ayrıca 16 Mart 1921'de Bekir Sami'nin İngilizler ve Malta esirlerinin salıverilmesi hakkında bir anlaşma imzalanması bu sevinci artırmıştı. Ancak yazdıkları dilekçeyi Yunan ordusunun yeniden taarruza giriştiğini, II. İnönü savaşı başladığını duyunca göndermeyi sonraya bırakmışlardı. Cihangiroğlu ve arkadaşları bu dilekçelerinde Kars'ta kurdukları Milli Şura'nın kuruluşunu belirterek amaçlarının Elviye-i Selâse'yi anayurtla birleştirmek olduğuna işaret ediyorlar, nasıl yakalarlar Malta'ya sürdüklerini ızahla buradan kurtulmaları için TBMM'den yardım istiyorlardı." Kırzioğlu Belleteri, s.132-34. ve ayrıca 24 Mart 1921 ve daha sonra II. İnönü zaferinin kazanılmasıyla Nisan 1921'de yazılan II. Mektup s.135-143.

tirecek, çeşitli yörelerde oluşturulan İslâm Şura'larıyla mücadelesini sürdürecektir.

C- Mahalli Şura Hükümetleri

a- Oltu İslâm Komitesi'nin Kurulması ve Faaliyeti

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesinin 11. ve 15. maddelerine göre Oltu Türk sınırları dışında bırakılınca eski İslâm komitesi bu sefer "İslâm Terakki Komitesi" adıyla yeniden kuruldu.

Savaş yıllarında azınlıkların bilhassa Ermenilerin gösterdiği faaliyetler yerli Türk halkının azmini kamçılamiş ve onlarda Milli Şuurun uyanmasına sebep olmuştu. Aslında asırlardır bir savaş ve yıkım alanı haline gelmiş bu yörelerde halk her an sahip olduğu şeyleri kaybetmemek için çok çalışmıştı. Osmanlı ordusunun sürekli yenilgiler alması üzerine de Oltu ve çevresinde halkın teşkilatlanmasına sebep olmuştu. Bir yandan yenik sayılan Osmanlı ordusunun çekilmesi diğer yandan bölgenin işgal hazırlıkları halkı teşkilatlanmaktan, kendi haklarını korumak için çalışmaktan başka bir yol bırakmamıştı.

Birinci Dünya Harbinde İlçeye getirilen Çarlık askerleri yerli Rum ve Ermenilerin kışkırtmalarıyla Türklere çok sert davranmışlar, birçok insanı aç ve susuz bırakmışlardı. Savaş yıllarında Kars, Ardahan, Oltu dolaylarında birçok çocuk yetim kalmıştı. Baku'da kurulan "Baku İslâm Cemiyeti" Rusların izniyle bu yetim kalan çocukların bakım işlerini üzerine almıştı. Oidukça'da faydalı çalışmalar yapmıştı. Bu cemiyetin ileri gelenleri yardımların yanı sıra halkın direnme ve milli mücadele azimlerini de kamçılamişlardı. zaman zaman gönderdiği elamanlarla bu düşünceleri halka açmaya çalışıyordu. Oltu'da ileri gelenlerden Yusuf Ziya Bey, Yasin Haşimoğlu Bey, Molla Bilal, Terpkin'li Molla Veysel, Dağgiri Daştan Efendi, Sefer Efendizade Ahmet ve Şakirzade Ahmet Bey gibi vatan-sever uyanık Oltu'lular, İsmail Bey Nazar Ali (oğlu) etrafında toplanarak gizli "İslâm Komitesi"ni kurdular. İslâm Komitesi Oltu'lu Türkleri teşkilatlandıracak ileride Oltu'nun Anavatanına katılmasını sağlayacaktı. (173) Bu komite gizli olarak Baku İslâm Cemiyeti ile işbirliği yapacaktı. "Oltu Şura Hükümetini" kuracak olan cemiyte'te bu cemiyettir.

Oltu İslâm Cemiyeti upkı Baku İslâm Cemiyeti gibi çalışıyor, faaliyetlerini Oltu dışına da taşıyordu. 1917 Bolşevik ihtilalinin çıkmasıyla da çalışmalarını artırmıştı. Rusların yeni yönetimi burada oluşturmak için seçimle halktan kişileri almak istemesi Rum ve Ermenilerin Türkleri saf dışı bırakmak gibi düşüncelere sevketmiş, fakat yapılan seçimlerle yönetim birimlerine Türkler seçilmişlerdir. Böylece Türklerin teşkilatlanması tamamlanmıştı. şimdi sıra silahlanmaya gelmişti. Ancak ne var ki Türkler 1878'den beri askerlik yapmadıkları için silah kullanmasını bilmiyorlardı. Üstelik kullanacak silahları da yoktu. Ermenilerde ise silah boldu ve düzenli bir askeri bölükleri de vardı. Türkler silah temini için Ruslardan satın alma yoluna başvurdular. I. Dönem Oltu Mebusu Yasin (Akdağ/Haşimoğlu) o günlerin durumunu "Oltu'nun yakın Tarihi" adlı yazma eserinde bu

173 Önal, Sami age. s.25. Goloğlu, M. age. s.279.

konuda oldukça güçlük çekildiğini daha çok silahların Rus ve Gürcü'lerden alındığını fakat bunun yeterli olmadığını çekilen Rus kıtalarından silahlarını zorla alma yoluna gidildiğini etraflıca anlatmaktadır. (174) Ayrıca Oltu İslâm Cemiyetinin Oltu'daki Ermeni cephaneliğini bastıklarını, Ermeni birlik komutanı Bogdayef'in evini kuşatarak silahların teslim edilmesini isteyen yazılı bir emrini aldıklarını, sonra da çevrede cephaneliği basıp silahları alarak şehirde emniyet ve huzuru sağladıklarını izah eder. (175)

Böylece Oltu Türk halkı 27 Ocak 1918'de bu hareketi başarmış ve yönetim için düzenli bir bölük kurup başına da Yusuf Ziya beyi getirmişlerdi. Sonra da Ermenilerle oturmuş ve bir anlaşma yapmışlardı. (176) Buna göre;

1. Ermeni askerlerinin ellerinden alınan silahların bir kısmı iade edilecek.
2. İlçede düzen ve güvenlik birlikte sağlanacak.
3. İlçenin düzen ve güvenliğine yardımcı olmak için Ermeni bölüğü yeniden kurulacaktı.

Bu anlaşma görünüşte Ermenilere taviz verilmiş gibi görünüyordu. Ancak bunun bir taktik olduğu mücadelenin uzun süreceği düşünülerek zaman kazanılmak istenmişti. Bu süre içinde Türkler Mark ayı başına kadar iyice örgütlendiler. Şimdi sıra Türk ordusunun ilerlemesi endişesiyle Ermenilerin harekete geçmelerini köyleri yakıp yıkmalarını engellemek amacıyla Oltu ve Narman çevresindeki Ermenileri dağıtmaya gelmişti.

3 Mart'ta Brest-litovsk barışı imzalanmış ve Elviye-i Selese ile birlikte Oltu Plebisit yoluyla Türklere bırakılmıştı. Oltuluların da amacı buydu. Oltu'yu işgalden kurtarmak Anadolu'yla birleşmesini sağlamaktı. Bu barış Oltululara oldukça büyük moral vermiş önce Narman ve çevresindeki Ermeniler mağlup edilecek esir alınmış sonra da bir bahane ile Ermenileri Oltu'dan çıkarmaya çalışmışlardı. Ermenilere yapılan çeşitli kansız boşaltma talepleri sonuç vermeyince saldırıya geçmiş ve Ermenileri esir almışlardı.

Brest-litovsk barışı gereğince bize iade edilen Elviye-i Selese'yi kurtarmak için Türk ordusu harekete geçmişti. Bu Ermeniler arasında büyük bir endişe'ye sebep oldu. Türk ordusu önünde tutunamayacağını anlayan Ermeniler geçtikleri yerlerde korkunç katliamlar yaparak Horasan, Pasinler istikametinde çekilmeye başladılar. (177) Bütün bunlar olurken Ermenilerin Oltu'da barındırılmaları uygun bir davranış değildi. Nitekim 12 Mart 1918'de (178) İslâm Komitesi toplanıp bütün Ermenileri sınır dışı etme kararını aldı. Bu sınır dışı etme çalışmaları Türk ordusunun 25 Mart

174 Önal, Sami s.20-28.

175 Age. s.28-32.

176 Age. s.32

177 ATBD S.81-83

178 Aynı tarihte Erzurum işgalden kurtulmuş, Türk ordusu halkın sevinç gözyaşları içinde şehre girmiştir.

1918'de Oltu'ya girişine kadar sürdü. Böylece 40 yıllık esaretten sonra Oltu 5. Kafkas Tümeni Yarbay Mürsel Bey komutasında Türk ordusuna kavuşmanın sevincini yaşıyordu. (179)

Böylece Oltu İslâm komitesi kendi kendini feshedip bütün yetkileri ordumuza devretti. Mürsel Bey Ardahan hareketinden önce Yusuf Ziya'yı Oltu mutasarrıflığına tayin ettirdi. (180) Bu durum 30 Ekim 1918'e kadar devam etti. Olaylar bu tarihten itibaren başka bir şekilde gelişecektir.

b- İngiliz İşgali ve Oltu İslâm Şurası Hükümeti

İngiliz işgalinden sonra Kars ve ilişkiler kesilince Oltu İslâm Komitesi derhal çalışmalara başlıyarak memleketi sonuna kadar savunmaya karar verdi. Bunun içinde yerli bir İslâm Şura Hükümeti kurması gerekiyordu. Kısa zamanda komite üyeleri Karınca düzünden kale boğazına, Artvin'den Bardız ve Narman yaylalarına kadar olan bölgeleri savunma sınırları içinde kabul ederek "Oltu Şura Hükümeti"ni kurdular.

Çünkü 30 Ekim 1918'de Mondros mütarekesi imzalanmış altı ay önce düşmandan kurtarılmış olan Oltu tekrar Türk sınırları dışında bırakılmıştı. Harbin galipleri bu bölgeyi Ermenilere bırakmak istiyorlardı. Bu arada 5 Kasım'da merkezi Kars'ta "Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti" adıyla yeni bir hükümet kurmuştu. Bu hükümetin kurulması ve çalışmaları sırasında Şura şubeleri açılmıştı. Oltu'da bu Şura hükümetlerinden biriydi. 18/19 Ocak 1919'da yapılan büyük Kars kongresinde Oltu'lu delegelerden Molla Bilâl, sonradan Maliye Bakanı Hüseyin (Köycü) de Meclis Yönetim Kurulu Başkanı olarak hükümetle görev aldılar. Dışişleri Bakanlığı Başkatipliğindedir başka bir Oltu'lu bakıyordu. Sami Bey... (181)

İngilizlerin de tanımak zorunda oldukları bu hükümet çalışmalarını artırdı. Ancak İngilizler kontroli sürekli elde tutmak istiyorlardı. Sonunda 13 Nisan 1919'da bu hükümeti dağıttılar. Dağıtımlarına sebep olarak ta bu hükümetin Batum konusunda ısrar etmesi, azınlıklara karşı takındığı hukuk dışı tutum olarak gösteriyorlardı. (182) Bundan sonra Ermenilerin taşkınlıkları artmış yöre halkı da mücadeleyi hızlandırmıştı. Bu mücadelede de Ermenileri Yıldıran Şura şubesi de Oltu şubesidir.

Oltu Şura şubesi kurulunca İngilizler kuşkuya düştüler. Kars'tan yüzbaşı Folten ve yüzbaşı Farel derhal Oltu'ya geldiler. Yüzbaşı Farel bu bölgelerin Ermenilere ait olduğunu ve buralara Ermenilerin gelmelerine izin verilmesini istedi. Türkler kabul etmeyince yüzbaşı Farel yeni bir meclisin oluşturulmasını istedi. Böylece Şura Hükümetinin yerini almak üzere "Oltu Meclis-i İdaresi" kurul-

179 Önal, Sami age. s.37.

180 Age. s.38.

181 Age. s.43-44.

182 Kırzioğlu, Milli Mücadelede... s.11. Önal, S. s.44.

du. Kendisi de Oltu mutasarrıfı oldu. (183) Yüzbaşı Farcl Meclise Rum üye sokmak, askere Rumları almak isteyince meclis bunu onaylamamış, Farcl Kars'a dönmüş; Türkler de 25 Mayıs 1919'da bu meclisi feshedip "Oltu Şura Hükümeti"ni kurup Yusuf Ziya Bey'i tekrar başkanlığa seçmişlerdi.

Ermeniler bu defa işi politikaya dökerek Oltu ve çevresinin Ermenilere ait olduğu yolunda beyan-nameler dağıtmaya başlamış ve haika baskı yapmaya başlamışlardı. Oltu Şura Hükümeti ise bu beyan-namelere karşı "Öz Türk Babalarımızın mübarek yadigarı olan yurdumuzda Ermeni baykuşu ötemez. Biz buraların Ermenistan olduğunu bilmiyoruz. Ve hiç birimiz Ermeni boyunduğuru altına girmeye tahammül edemez" (184) diyerek cevap veriyorlardı. Ama ne var ki Ermenilerle mücadele sona ermemişti. Ermeniler Oltu'yu Ermenistan'a katmakta ısrar ediyorlardı. Mektup ya da haber yoluyla Oltu İslâm Şurasını görüşmelere çağırıyordu. Sonunda Pasalof adındaki Ermeninin başkanlığında bir heyet Oltu'ya gelmiş; kendisinin Oltu Mutasarrıfı olarak gönderildiğini; bütün yönetim birimlerinin Ermenilere terkedilmesi isteğini tekrarlıyordu. Oltu; teklifleri kabul etmediği gibi Heyeti sınır dışı etmişti. bu kez İngiliz yüzbaşı Folten ve sonra da Futler'le birlikte Oltu'ya gelip aynı teklifi yapmışlardı. Onların isteği de reddedilmişti. Bu kişilerde Kars'a dönmek zorunda kalmışlardı. Ancak İngiliz subayların Oltu İslâm Şurası ile anlaşma çabaları bitmiyordu. Bu kez de yüzbaşı Prissol'dan Şura Hükümetine görüşme isteği belirten bir mektup geldi. 30 Temmuz'da Oltu'ya gelenek istediğini söylüyordu. Şura bu isteği kabul etmemişti. Yüzbaşı Prissol öncekiler gibi sert davranmıyor, olayı alıttan alıyordu. Hatta gelirken Oltulu'ların çok soyu olduklarını; buraların Ermenilere bırakılmamasını belirtiyor; ancak ne yazık ki hükümetin emrini tebliğ etmekle görevli olduğunu; alacağı cevabın İngiliz yöneticilere bildireceğini söylüyordu: (185)

1 Ağustos 1919 tarihli İngiliz notasına karşı (186) hükümeti üyelerini harekete geçirdi. İlçe ve köylerden toplanan halk Oltu'da büyük bir yürüyüş yaptı. Ermeni egemenliğine girme istekleri reddedildi. İngiliz notasına verilen 7.8.1919 tarih ve 10 numaralı karşılıktaki; İngilizlerin Ermeni (187) hücum ve saldırılarına hizmet etmemeleri isteniyordu. Bu siyasi gelişmeler devam ederken fiili davranışlarda devam ediyordu. Ermeniler ve Rum'lar düzenli bir şekilde saldırıya geçmişlerdi. 31 Ağustos'ta Kafkas Rum'ları başkanı İvan Kolçiyof Şura'ya bir mektup yazıyor ve mektubunda bazı tehditler savurarak Rum'ların serbest bırakılmalarını istiyordu. Şura Hükümeti bunu kabul etmiyerek Rum'ları rehin tutarak gerektiğinde bir misillemeye girişecekti. 4 Eylül'de verilen cevapta Türklerin zararlarının karşılığı olarak Rum'ların mallarına el konulmuş ve Rum'lar Kars Batum yoluyla Yunanistan'a göç etmişlerdi.

Oltu İslâm Şurasının gösterdiği direnç Ermeni ve Rumları etkisiz hale koymuş; bu sefer yine

183 Önal, Sami "Oltu Şura Hükümeti ve Oltu'nun anavatanla birleşmesi" *Türk Kültürü* s.72. Ekim 1968. s.969. Kırzoğlu Milli Mücadelede... s.67-68.

184 Önal, Sami agn. *Türk Kültürü* s.971.

185 Agn. s.972.

186 Karabekir, s.284-285.

187 Önal, Sami Milli Mücadelede... s.55.

politik yollara başvurmuşlardı. Bu kez Türk temsilci gönderecekler ve isteklerini kabul ettireceklerdi. Bunun için de Kars'ta Şura Meclisi başkanı Dr. Esat olmak üzere Ardahan mutasarrıfı Nahçıvan'lı İbrahim Kadımoğlu, Göreli Beyaz ve Soro Bey'ler ile İsmail Ağa olduğu halde Oltu'ya geldiler. Fakat ne var ki bu şahısların hepsi de vatansever ve Şura Hükümeti tarafından da çok iyi bilinmekteydiler. Şura bunların yaptıkları teklif karşısında hemen tutukladı. Bu asiinde tamamen bir oyundu. Ermenileri kuşkulandırmamak ve zaman kazanmak amacıyla bu yola başvurulmuştu. (188) 28 Ekim'de Kars'ta bulunan Kars Ermeni komutanı general Major Osebyans bir mektup yazarak yine aynı tehditlerini savurmuş ve Esat Oktay heyetinin serbest bırakılmasını istemişti. Fakat ne yazık ki oyun amacına ulaşmış ve heyet bir gün önce serbest bırakılmıştı.

Oltu Şura Hükümeti bunların yanısıra cepheleleri sağlamlaştırmak için Gürcülerle anlaşma yollarını aramış, Kağızman ve Azerbaycan ile de ilişkilere girmişti. 12 Kasım'da Şura Hükümetini yöneten Oltu İslâm Komitesi "Makasat-ı Aliyye Programını" tesbit etmişti. (189) Bu programda evvela bölgede Türklüğün korunması için çalışılacağı, Elviye-f Selese'nin anavatan'la birleşmesi için çalışılacağı temsili göndermek için hükümetle teşebbüse girmek gibi maddeler ihtiva ediyordu. Yine saklı tutulan 10. Madde de "Şayet Elviye-f Selese'yi Devleti Aliyye-f Osmaniye" idaresine verilmesine Avrupalı devletler şiddetle karşı koyarsa, Wilson prensiplerinin 12. maddesinin yalnız milliyet esasına dayanan Hükümeti Milliye uğrunda son damla kanına kadar dayanması, mücadele etmeyi öngörüyordu. (190)

21 Şubat 1920'de İslâm Terakki Komitesi ilk kongresini yapmış "Makasat-ı Aliyye Programı"na bazı maddeler ilave edilmiş ve üyelerinin seçimi ve çalışma esasları tesbit edilmişti. Bundan sonraki çalışmalar bu kararname de yer alan hususlara uygun olarak yapılacak ve Oltu'nun bir an önce Anavatan'a ilhakı sağlanacaktı. İşte Türkiye ile birleşmek için yapılan çalışmaların esasını Oltu'yu sulh konferansında temsil edecek bir delegenin seçimi teşkil edecektir. Seçilecek delege önce İstanbul'da itilaf devletleri temsilcileriyle görüşecek, sonra da Türk delegelerle birlikte sulh konferansına katılacaktı. (191)

11 Mart'ta Tahir Beyzade Yasin (Haşimoğlu) Şura Hükümeti tarafından Oltu'yu temsil etmek üzere temsilci seçildi. Bu konuda kendisine bir de vekaletname verildi. (192) Aynı gün Tahir Beyzade Yasin Bey ve Hamşizade Rüstem Bey İstanbul Meclisi Mebusan'a Milletvekili seçildiler. Bu üyeler bir gün sonra da İstanbul'a hareket ettiler. Ancak temsilciler Erzurum'da iken 16 Mart'ta İstanbul'un itilaf devletlerince işgal edildiğini duydular. Erzurum'da Müdafai Hukuk-ı Milliye Cemiyeti üleriyle

188 Önal, Sami Milli Mücadelede... s.57.

189 Age. s.58-59.

190 Age. s.59.

191 Önal, Sami agn. Türk Kültürü s.979.

192 Agn. s.979.

ve 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir ile görüşmeler yaptılar. Böylece İstanbul'a gitmekten vazgeçtiler.

23 Nisan 1920'de TBMM açılınca Oltu Şura Hükümeti Erzurum'da bekliyen Yasin Beyin Ankara'ya hareket etmesini istedi. Yasin bey bunun üzerine Ankara'ya hareket etti. 17 Mayıs 1920'de Yasin Bey TBMM'ne katıldı. TBMM kendisini Oltu Sancağı milletvekili olarak kabul etti. Aynı oturumda da Oltu'nun Anavatan'la birleştiği alkışlarla kabul edildi. (193) Verilen bir teklifle Yusuf Ziya Bey Oltu mutarassıflığına seçilmişti. Yusuf Ziya Bey Elviye-i Selese halkının TBMM'ne tazim şükranlarının kabul edilmesi için bir telgraf göndermiş, meclisin 29.5.1920 günü oturumunda okunmuştu. (194) Daha sonraki günlerde de Elviye-i Selese'nin mebusları meclise katılmaya devam ettiler.

c- Ahıska Hükümeti Muvakkatı (29 Ekim-30 Kasım 1918)

Mondros mütarekesi gereğince Kafkasya'daki ordumuza mensup askerler 1914 sınırlarının gerisine çekilecekti. Bu ise bölgedeki İslâm ahalinin kaderiyle başbaşa kalması, daha önce olduğu gibi Ermeni, Gürcü ve Rus katliamı ve zulümlerine maruz kalmaları demekti. Bu yüzden yöre halkı kısa zamanda teşkilatlanmaya başladı. Kars ve çevresinde Kars İslâm Şurası, Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Iğdır bölgelerinde Ahıska Hükümeti Muvakkatı, Kars'ın güneyinden Orduabâd'a kadar olan bölgede Aras Türk Hükümetlerini kurdular. (195)

21 Ekim 1918'de Osmanlı Hükümeti Kafkasya'nın boşaltılması emri üzerine (196) Ahıska, Ahılkelek, Iğdır ve Gümrü'de Nahçıvan'da 9. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'ya müracaatla; Osmanlı ordusunun çekilmemesini hiç değilse kâfi miktarda asker bırakılmasını, ayrıca genel barış yapıncaya kadar kendi hallerine müstakil kalmalarının sağlanmasını istedi. (197) Yakup Şevki Paşa'da bunun üzerine 1 Kasım 1918'de Osmanlı Erkânı Harbiye Nezaretine mektup yazarak yöre halkının bu isteklerini belirtir. Gereken cevabı rica eder. Verilen cevapta lüzumsuz hareketlerin devlete zarar vereceği belirtilerek ordunun hudut dışına çıkması istenmekteydi. Böylece yenilgiyi kabul etmiş bir Osmanlı Hükümeti, diğer yanda yardım alamayınca kaderleriyle başbaşa yöre halkı... Sonunda büyük ölçüde göç başlamıştı. Bu göçün yanında yöre halkı bir taraftan da teşkilatlanmaya başladı. Gürcülerle mücadele etmek için 29 Ekim 1918'de "Ahıska Hükümeti Muvakkatı"sını kurdular. Hükümet Reisliğine de Ömer Faik Bey'i seçmişlerdi. Ömer Faik 3. fırka komutanı Halit Paşa'yı görerek bölgedeki askerlerini geri çekmemesini ve mecburen Osmanlı Devletinden koparıldığımız anda da kurulan Hükümetin devamlılığının sağlanması için yardım beklediklerini belirtir. (198) Halit Paşa 9.

193 Önal, Sami "Oltu'nun 50. Kurtuluş Yıldönümü" *Türk Kültürü* S.65. Ank.1970. s.311-315. TBMM Z.C. Cilt I s.323-326.

194 TBMM Z.C. 2.Cilt s.31.

195 Kırzioğlu, Millî Mücadelede s.4. Gökdemir, s.44.

196 T.İ.H. 1. Cilt s.157.

197 Gökdemir, s.45.

198 Gökdemir, s.48.

Ordu kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya durumu anlatır. Şevki Paşa'da 3. fırkanın Ahıska'da bırakılmasının mümkün olmadığını söyleyip Ahıska ve Ahıkelek halkının teşkilatlarını kurmalarını istiyor, ayrıca yarının neler getireceğini bilemeyeceğinden onlara moral desteği veriyordu.

Bölgedeki güçler ise Türklerin bir an önce bölgeyi boşaltmasını istiyorlardı. Gürcü Mokayef halka şirin gözükmek yoluya bölgeyi işgal etmek için en uygun anı bekliyordu. Müslüman halkın askere alınmayacağını; şimdiye kadar ki kanunların yürürlükte olduğunu, Gürcü askerlerinin birkaç kazaya girmesiyle halka huzur ve saadet getireceğini vaad etmişti. (199) Diğer taraftan Erivan'daki Osmanlı temsilcisi Abdülkerim Paşa, Şevki Paşa'dan bir karışıkışa meydan vermeden Gürcülerle anlaşarak bölgeyi boşaltmasını istemiş, bölgenin boşaltılmasından sorumlu olan 9. ordu ve kumandan Şevki Paşa ise boşaltma sırasında Gürcü'lerin hüsniniyetle davranmalarını Gürcistan'la iyi niyet içinde ilişkiler kurmak istediklerini, komşuluk haklarına riayet etmesini istemişti. (200)

Bu düşüncesiyle bölgenin Gürcü işgaline uğramasını Şevki Paşa'da kabul ediyordu. Sonunda Gürcü komutanı Makoyef 20 Kasım 1918'de Azgur'a gelip askerlerimize, "iki haftaya kadar Ahıska'yı tahliye etmediği takdirde taarruz edeceğini ve bunun için iki bin askerinin olduğunu bildirmişti. Yerli halkta Gürcü saldırısına karşı koymak amacıyla 3. fırka kumandanı Halit Paşa'ya müracaat etmişlerdi. O da gücünün üstünde bir şey yapamayacağını bildiğinden yine Şevki Paşa'ya bildirmiş; o da yine sükûnet tavsiye etmişti.

Daha sonra 3. fırka kumandanı Halit Paşa ile Yakup Şevki Paşa anlaşıp 500 kadar askeri terhis ettirip bir milis alayı oluşturmuşlardı. Osman Server Atabek'in başkanlığında oluşturulan bu birlik top ve makineli Tüfek bakımından da teçhiz edilmiş böylece Ahıska Hükümeti muhtemei bir Gürcü saldırısına karşı tedbir almış oluyordu. (201)

Ahıska Hükümet-i Muvakkatası daha sonrada Kars'ta kurulan ve Elviye-i Seiese'de bulunan bütün İslâm ahaliyi bir birlik içinde toplamayı kararlaştırmıştı. 30 Kasım 1918'deki büyük kongreye Batum'dan Nahçıvan'dan temsilciler katılmıştı. İşte Ahıska ve Aras Hükümetleri Gürcü ve Ermeni saldırılarına karşı bu kongreye katılmak suretiyle Kars İslâm Şurası ile bütünleşmişti. Bundan sonraki faaliyetleri bir Şura kolu olarak devam edecektir. (202)

4- Aras Türk Hükümeti (3 Kasım-30 Kasım 1918)

Aras Türk Hükümeti de Ahıska Hükümeti gibi bölge halkının içine düştüğü çaresizlik ve tehlike karşısında kurdukları yaklaşık bir aylık bir Hükümettir. Nahçıvan ve bölgesinden olduğu gibi Kars'ın güneyinden Orduabad'a kadar olan bölge halkı Kemerli Kasabasında toplanıp müzakerelerden sonra 3 Kasım 1918'de Merkezi Iğdır olan Aras Türk Hükümetini kurmuşlar, reisliğine de Emir Bey Ek-

199 Gökdemir, A.E. age. s.50.

200 Age. s.51.

201 Kırzoğlu, K.I.Ö.S. I. agm. s.56-57. Gökdemir, s.53.

202 Kırzoğlu, K.I.Ö.S. s.56.

berzade seçilmişti. (203)

Hükümet kurulup, Hükümet üyeleri tesbit edilince bir beyanname yayınlanarak Revan, Eçmiyazin, Nahçıvan, Sürmeli ve Iğdır çevresinde bir hükümet kurduklarını hukuklarını koruyacaklarını açıklamışlardı. Bu beyannamenin yayınlanmasından sonra Hükümet yetkilileri 3. fırka'ya müracaatla silah ve malzeme istemişlerdi.

Aras Türk Hükümeti yöneticileri kendilerine uzakta olan, yardım etme ihtimali zayıf olan Osmanlı Devletinin durumunu izahla Ermenilere karşı ne gibi tedbirler alınması gerektiği konusunda toplantı yapmış, kesin mücadeleye karar vermişlerdi. Bölgeden göç eden ahaliyi ise Harbiye Nazırı Cihangirzade İbrahim Bey vatani müdafaa etmenin zaruretinin anlatarak ikna etmişti.

Hükümet bir yandan Ermenilere karşı hazırlanmak için çalışırken diğer yandan da İngiliz yanlısı bir takım bozguncu gruplarla da mücadele ediyordu. Türk halkı bu bölgede Ermenilerle mücadele ederken Şevki Paşa 27 Kasım 1918 tarihli bir rapor hazırlayarak saldırgan Ermenilere karşı tedbir alınmasını isteyen ve itilaf devletlerince de çözüm bulunmasını isteyen bir rapor yazmıştı. (204) Bu rapor da terk edilecek bölgede halkın Ermeni mezalimine uğraması durumunda tedbir alınmasını, şayet bu halka yardım edilmezse Ermeni katliamının daha da artacağını belirtiyordu.

Bunlar olurken Hükümet bir yandan da düzenli ve tam tekmil bir askeri birlik kurmak istiyordu. Bu konuda 5. fırka komutanı Miralay Rüşdü Paşa 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa ile ilişki kurup bunu gerçekleştirmeye çalışacaktır. Nitekim istenilen yardımları Şevki Paşa mümkün olduğu kadar temin etmeye çalışmıştı. Sonunda Harbiye Nazırı Cihangiroğlu İbrahim Bey teşekkül etmiş taburlar için çok çalışmıştı. Nihayet 30 Kasım 1918'de Kars İslâm Şurası büyük kongresi toplanınca Aras Türk Hükümeti de kongreye katılmış ve Kars İslâm Şurasına bağlanmalarından sonra onun bir kolu olarak mücadeleye devam etmişti.

203 Gökdemir, s.54.

204 Age. s.72.

D- Milli Şura Hükümetlerinin Milli Mücadele ve Bölgenin Türklüğünün Korunmasında Oynadıkları Mühim Rol.

Seçukülardan itibaren ebedi bir Türk yurdu olan Anadolu'nun her bölgesi bilhassa XIX. asırda Avrupalı büyük devletlerin "Şark Meselesi" nin bir parçasını oluşturmuştur. Şark Meselesi Türklerin ortadan kaldırılması, Anadolu'nun menfaat sahalarına ayrılması demektir. İşte bu yüzden en büyük Türk Devleti Osmanlı İmparatorluğunu yıkanda büyük devletlerin bu doymaz iştahları ve düşmanlıklarıdır. Denebilir ki Osmanlı Devletini Avrupalı büyük devletler yıkmıştır.

Büyük devletlerin jeopolitik ve stratejik yönlerden dikkatini çeken bir bölgede Kafkasya idi. Kafkasya tarih boyunca çeşitli kavimlerin yaşadığı veya geçtiği bir saha olmuştur. XIX. asırdan itibaren çıkarları çatışmaya başlayan devletler bu bölgede de çıkar mücadelesine başladılar.

Bir tarafta hızla büyüyen Avrupalı bir devlet olma amacını taşıyan Rusya'nın sıcak denizlere inme siyaseti diğer tarafta karşısında bu emellerine set çeken Osmanlı Devleti... Rusya bu amacı gerçekleştirmek amacıyla sürekli İstanbul ve boğazlar konusunda hassas davranmıştır. Doğu da da tampon devletler oluşturmak suretiyle güneye sarmak, İskenderun limanına ulaşarak Akdenize inmeyi planlıyordu.

İngiltere sömürü zincirini genişletmek, sömürgelerini elinde tutmak için hassas bölgelerde her an uyanık bulunmak zorundaydı. Bir yandan Akdeniz'i kontrol altında tutmak isterken diğer taraftan Rusya ve Almanya'nın bu sahalarda etkili olmalarını istememektedir.

Almanya'ya gelince o da Kafkasya'da kendi yanısı bir hükümet kurdurarak "Doğuya Doğru" siyasetini uygulamaya çalışmıştır.

Kısaca dünyanın birçok bölgesinde olduğu gibi Anadolu'nun doğusunda Kafkasya'da da aynı oyun oynanmaktaydı. Başrollerde ise Avrupa'nın güçlü ve büyük devletleri vardır. I. Dünya savaşı bitince harbin galipleri diğer mağluplara yaptıkları gibi Osmanlı devletine de Mondros mütarekesini imza ettirdiler. 11. ve 15. maddelere göre de doğudaki askerlerin silahlarını teslim etmeleri ve dağılmaları emrediliyordu. Durum böyle olunca yörede İslâm Halk Ermeni ve Gürcü saldırılarıyla başbaşa kalıyordu. Bu yüzden sınıra komşu yerlerde müslüman Türk halkı kendilerini korumak ve savunmak üzere 9. ordunun da yardımları ile de kısa zamanda teşkilatlandılar. Batum'dan Nahçıvan'a kadar uzanan bölgelerde yer yer Milli Şuralar kurdular. Elleriinde bulunan Ruslardan ve Ermenilerden alınan silahlarla Millis Kuvvetleri meydana getirdiler.

Şura'lar artık bölgede kimsesizliğe, katliamlara ve ölümlere karşı halkın tek sığınağı haline gelmişti. Türk ordusu 1914 sınırının gerisine çekilmesinden sonra Ermenilere karşı yaklaşık birbuçuk sene çarpıştılar. Bunlar Ermenilere karşı Milli Şuraların bir mücadelesi olduğu kadar Doğu cephesini örten ve koruyan; böylece Türk ordusuna bir yıl kazandıran bir nevi oyalama mücadelesiydi.

İngiliz yönetimi Batum'a asker çıkardıktan sonra Kars ve çevresinde de hakimiyeti kontrol altına almış, Erivan-Çulfa demiryolunun kontrolünü ve idaresini Ermenilere vermişlerdi. İngilizlerin amacı Türkiye'nin doğudan ablukasını tamamlamaktı. İngilizler Kars-Gümrü demiryolu'nu Ermenilere vermekle Batum yolunu da Gürcülerle birlikte kontrol etmekle Türkiye'nin Azerbaycan ve Sovyet Rusya

ile irtibatını kesmek düşüncesinde idi.

Başta Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti olmak üzere diğer Şura kollarının amacı Anavatan'la birleşmekti. Hükümetin geçici anılması da bunu göstermektedir. Yine Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti Muvakkatîyesi ve şubeleri Hükümet adıyla geçmelerine rağmen parlamenter rejimi temsil ediyordu. Çünkü demokratik esaslar üzerine kurulmuşlardı. Hükümet adı geçen bölgede sevilen halk temsilcilerinden oluşmakta, bir cumhurbaşkanı, Hükümet reisi, parlamantosı ve bakanlar kuruluyla devlet olduğunu isbat ediyordu. Ayrıca da 18 maddelik bir Anayasası vardı.

Bir başka açıdan Milli Şura Hükümetleri Türk'ün azim ve iradesini ve bunun üzerinde bağımsızlık ve hürriyete olan düşkünlüğünü de doğrudan ifade eder. Bölgesel veya topluca tehlikeli bir vaziyet karşısında hemen teşkilatlanıyor; Hürriyetini ve vatanını savunuyorlardı. Tıpkı aynı yıllarda ve daha sonra Anadolu'nun dört bir yanında kurulan Milli Cemiyetler gibi...

Elviye-i Selese'de yaşayan halk buralarda oluşturduğu Şuralarla Ermeni ve Gürcülere karşı, İngiliz oyunlarına karşı kahramanca karşı durmakla bölge Türklüğünün korunmasını sağlamış; aynı zamanda yine Ermeni ve Gürcülerin bilahare Rusların daha içerilere sızmasına engel olmuşlardır. Yani Milli Mücadelenin doğu cephesinde temelini Elviye-i Selese'deki mücadele oluşturmuştur. Doğu cephesi bu temel üzerine kurulmuştur.

Elviye-i Selese'deki mücadele genelde Anadolu sathında yapılan mücadelenin bir parçasıdır ve denilebilir ki ilkidir. Yaptıkları mücadele ve sonrasında BMM'ne katılmakla da bunu isbatlamışlardır. Aksi düşünülecek olursa bugünkü doğu sınırlarımızın nereden başlayıp nerede bittiğini biz bilemeyecektik. Ayrıca Elviye-i Selese'de kurulan Şura'lar şunu da göstermiştir ki vatanımızı milletimizi seven insanların ve liderlerin her devirde çıkacağı ve halkı bağımsızlık ve hürriyet mücadelesine çağıracaktı. Şevki Paşa'nın, Halit Paşa'nın Milli Şura üyelerinin, Kâzım Karabekir'in bu yoldaki çalışmalarını örnek olarak göstermek kafidir sanırım.

Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti Devlet olarak kendisini tanıtmak, bölge halkının direnişini artırmak için basın yoluyla da etkili oluyordu. Erzurum'da Süleyman Necati Güner'in çıkardığı Aibayrak, Trabzon'da çıkarılan İstikbâl gazatesi ve Batum'da neşredilen Saday-ı Millet gazeteleri Elviye-i Selese'deki mücadeleyi destekliyen yazılar yayınlıyorlardı.

Netice olarak Milli Şura Hükümetleri doğuda yaklaşık 40.000 km²lik bir sahada Türk Milli birlik ve beraberliğinin gerçekleşmesini sağlamıştır. nitekim İngiliz Yarbay Alfred Rawlinson hatıralarında İngiliz Politikasının yanlışlığını şöyle ifade eder. "...Durum bu merkezde iken İngiltere'deki idarecilerimizin Avrupa'daki yüksek konsey'e Kars ilinin hristiyan Ermeni Cumhuriyetine verilmesi gerektiğini ve bu devir işinin gerçekleştirilmesini temin maksadıyla da bu bölgeye İngiliz kuvvetlerinin gönderileceğini bildirdiler. Bu anılan konseyin işlediği hataların ilkinin teşkil eder. Gerçekten bu bölgeler hakkında konseyin verildiği kararların yürürlüğe girmesi; ancak buraların hatırı sayılır büyüklükte Avrupalı ordular tarafından devamlı surette işgaliyle mümkündür..." (205)

Milli Şura Hükümetleri ve bilhassa Kars İslâm Şurası başarılarında Cumhuriyet kavramını da kullanmaları itibariyle önemlidir. Hükümetin yazışmalarına bakılırsa hep bu özellik görülür. Bu aslında Kars Parlemantosunun 25 Mart 1919'daki kararı ile kullanılmaya başlıyan Cumhuriyet kavramı aslında Kasım 1918'den bu yana uyulup takip edilen demokratik esaslara dayalı Milli Şura adlı geçici halk hükümetinin sıfatına yakışan ve komşu Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetlerinin Mayıs 1918 sonunda kullandıkları aynı zamanda istiklâli belirten bir kelimenin benimsenmesinden ibarettir. Balkan savaşı sonunda 1913'te ittifakçıların Batı Trakya Cumhuriyeti gibi 1918-1919'da da Kars'ta Osmanlı İmparatorluğu bölgesinde geçici bir Hükümet veya Anadolu'da ilk Cumhuriyet kurulmuş demektir. Bunu anayurda katılmadan önceki Hatay Cumhuriyeti gibi bir basamak olarak saymak yerindedir. (206) Ayrıca 13 Nisan'da Milli Şura Hükümetini basıp dağıtmakla daha sonra 16 Mart'ta İstanbul'u işgallerinde bir on prova yapmış gibiydiler. İkisinin sonucu da aynı idi. Türk aydınları yakalanıp Malta'ya sürgün edilmiş. Türk halkının bağımsızlık aşkı yok edilmeye çalışılmıştı.

III. BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELEDE ELVİYE-İ SELASE

(Mayıs 1919 - Ekim 1921)

A- Milli Mücadelenin Başlamasından TBMM'nin Açılışına Kadar ki Bölgede Cereyan Eden Hadiseler.

a- Milli Mücadelenin doğuda teşkilatlanması; Kongreler ve Elviye- i Selase

Cenubi-garbi Kafkas Hükümetinin 12 Nisan 1919'da İngilizlerce sinsi bir planla dağıtılmasından sonra başta Kars olmak üzere bölgede Ermenistan teşekkül etmiş dolayısıyla İslâm ahali büyük bir katliam ve baskıyla karşı karşıya bırakılmıştı. Diğer taraftan 15 Mayıs'ta İzmir Yunanlılar tarafından işgal edilmişti. (207) Anlaşılan Anadolu doğudan ve batıdan işgal altına alınıyordu. Diğer taraftan İstanbul'da İngiliz temsilcisi Calthorpe Nisan ayında Hükümete bir nota vererek Karadeniz'de Rum'lara yapılan tecavüzlerin önüne geçilmesini istemişti. (208) Böylece M.Kemal'in Anadolu'ya geçmesi şansı da doğmuştu. Nitekim 30 Nisan 1919'da Padişah buyruğu ile M.Kemal Anadolu'ya 9. ordu müfettişi olarak tayin ediliyordu. (209)

M. Kemal Paşa tayin edildiği 9. ordu müfettişliği görevinde askeri ve mülki yetkilerle donatılmıştı. Bu yetkiler içinde Trabzon, Erzurum, Sivas ve Van vilayetleriyle Erzincan, canık müstakil liva'larına gereken emirleri verebilecek, bunlara komşu olan Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Ankara, Kastamonu vilayetleri ile kolordu komutanları da O'nun görevini yerine getirmesi anında kimseye danışmada vaki olacak müracaatlarını dikkate alacaklardı. (210)

Bu kadar geniş yetkilerle Anadolu'ya geçen M. Kemal gerçek düşüncesini de fiiliyat sahasına dökmek fırsatını bulmuştur. İlk olarak 22 Mayıs'ta sadaret makamına bir rapor yazmış ve burada açık bir ifade ile millî mücadelenin birliğe ve Türk milliyetçiliğine dayalı olduğunu açıklamıştı. (211) 22 Haziran'da Amasya tamimini hazırlamış; bu tamim'de vatanın kurtuluşunun milletin azim ve iradesine bağlı olduğunu belirtmiş; Türk milletini mücadeleye çağırmıştı. (212)

Cenubi-garbi Kafkas Hükümetinin dağılmasından sonra da M.Kemal Ermenilerin vilayet-i Şarkıya'ya saldıracaklarını mevzunun da buna müsait olduğunu bildiriyor, bu yüzden 15. kolordunun muhafazasını ve hattı artırılmasını istiyordu. Ayrıca M.Kemal 29. Mayıs'ta Havza'dan Kâzım Karabekir'e çektiği telgrafıa Gürcü ve Ermenilere karşı alınacak tedbirleri açıklıyor; milletin topluca hazırlıklı olmalarını belirtiyordu. Harbiye Nezareti'ne de çektiği telgrafıa Elviye-i Selase'deki durumu

207 Karabekir, s.27.

208 Tansel, Selahattin a.g.e. Cilt 1 s.231.

209 Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri (1919-1921) tarihleri arasında 106 Belge. Ark. 1982. s.21-22 Belge no. 19-19a.

210 Tansel, S. a.g.e. Cilt 1 s.234-35.

211 Nutuk Cilt 1 s.30-33.Eroğlu, Hamza Türk İnkılâp Tarihi İst. 1982. s.88-89.

212 T.İ.H. Cilt 2 s.117 Nutuk 1 s.22. Soryel, S.R. Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika Cilt 1 Ark.87. s.79.

açıklamış ve Paris Sulh Konferansında doğunun Ermenilere peşkeş çekileceğini ifadeyle cevap istemişti. (213) Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Cevat Paşa verdiği cevapta M.Kemal gibi düşünüyor. Ermenilerin bütün kuvvetimizle ezilmesini istiyor ancak İstanbul Hükümetinin aczi dolayısıyla da milletin bu işi üzerine alması gerektiği belirtir.

Amasya tamiminin 22 Haziran'da imzasından sonra 23 Haziran'da Dahiliye Nazırı Ali Kemal İngiliz Amirai Calthorpe'in isteği doğrultusunda M.Kemal'in azledildiğini bildirmişti. (214) Birkaç gün sonra da, M.Kemal Erzurum'a hareket edip 3 Temmuz'da Erzurum'da sıcak bir ilgiyle karşılanır. M.Kemal Erzurum'a geldikten sonra askerlik mesleğinden uzaklaştırılmış; ancak 15. kolordu komutanı K.Karabekir Paşa'nın birlikleriyle O'nun hizmetine girmesi milli mücadeleye daha azimle devam etmesine sebep olmuştu. (215) Nihayet 23 Temmuz'da kongre toplanmış ve önemli kararlar alarak bir Temsil Heyeti seçmiş; temel faktör olarak da kayıtsız şartsız milli hakimiyet prensibini benimsemiştir. (216)

Erzurum kongresi toplanmadan önce Elviye-i Selase temsilcilerinden oluşan bir grup kongre başkanlığına müracaat ederek Elviye-i Selase'yi temsilen kongre'ye katılmak istediklerini belirtmişlerdi. Müracaat dilekçelerinde; aynı uğurda can vermeye karar verdiklerini, hukuk ve haklarının korunması ve savunulması için çalışacaklarını bu bakımdan da Fahrettin Bey ile Milli Şura âzasından Rasim Bey'i temsilci seçtiklerini kabul buyurmalarını rica etmişlerdi. (217)

Bu davranışları ile Elviye-i Selase'nin, doğu Anadolunun bir parçası olduğunu göstermişlerdi. Fahrettin Bey hatıralarında kongreden önce M.Kemal'in kendisine; yakalanması için Erzurum valiliğine emir olduğunu, ancak İngilizlerin buradan hiçbir kimseyi alamıyacaklarını, mukadderatlarının aynı olduğunu; sarık giyip dağlarda savaşacaklarını anlattığını belirtir. (218) Ayrıca kongrenin İngilizlerce dağıtılması endişesiyle de Elviye-i Selase temsilcilerinin kongreye katılmalarından çekinmiştir.

Erzurum kongresinde vatanın bir bütün olduğu ifade edilmişti. Kuva-i Milliye'yi amil, Milli İrade'yi hakim kılmak temeli kabul etmişti. Bu alınan kararlar Elviye-i Selase halkını bir hayli ümitlendirmişti. Dolayısıyla Milli Şuralar Kuva-i Milliye'nin doğuda ki temsilcileri idi. Erzurum kongresinden sonra

213 *Arsar, N. ATTB s.25-28. Karabekir, s.37-38.*

214 *Bıyıkluoğlu, T. age. s.39. Sonyel, age. s.87.*

215 *Karabekir, s.65-71. Sonyel, age. Cilt 1 s.85. Gönülboğ, ve Sar age. s.6-7.*

216 *Selek, Sebahattin Anadolu İhtilali Cilt 1 İst. 63. s.219. Nutuk, 1 s.45-49. Dursunoğlu, C. s.121. Karabekir, s.77-80.*

217 *Gökdemir, age. s.238.*

218 *Erdoğan, F. age. s.228-29.*

Sivas'ta toplanan genel milli kongrede de ele alınan kararlar pekiştirilmiştir. Sivas kongresinde alınan kararlarda vatan sınırlarının 30 Ekim 1918 tarihindeki sınırlarımız olduğu ifade edilmişti. Böylece daha önce Brest-litovsk'la sınırlarımıza dahil edilen Elviye-i Selâse tekrar Milli sınırlar içine alınmıştı. (219) 28 Ocak 1920'de İstanbul'da Mebusan Meclisinde kabul edilen Misak-ı Milli'nin (220) 2. maddesinde de yer alan Elviye-i Selâse'nin vatan sınırlarının içinde sayılması maddesi Türk yurdunun ayrılmaz bir parçası olduğunu gösteriyordu. Misak-ı Milli'nin kabul edilmesi itilaf devletlerini kızdırmış ve 16. Mart'ta İstanbul'u işgal etmişlerdi. (221) Böylece birçok vatanseveri yakalayıp Malta'ya sürgüne gönderilmişlerdi. (222)

İstanbul'un işgalini Atatürk şöyle ifade ediyordu. "...Bugün İstanbul zorla işgal edilerek Osmanlı Devletinin 700 yıllık hayat ve egemenliğine son verildi. Yani bugün Türk Uluu uygarlık yeteneğini yaşama ve bağımsızlık hakkını ve bütün geleceğini savunmaya çağıldı. (223)

b- Ermenistan ve Manda Sorunu

I. Dünya Savaşı bitiminde Amerika Cumhurbaşkanı W.Wilson kendi adıyla bilinen Wilson prensiplerini (224) ortaya attı. Wilson bunu yapmakla kalıcı bir dünya barışı sağlamak istiyordu. Bunun için de Milletler Cemiyeti kurulmalıydı. O'na göre Amerika savaşta hiçbir şey beklemiyordu. Büyük Devletler küçük devletlere asla hükmetmeyecekti. Küçük Devletler bağımsızlıklarına ulaşırlarsa dünya barışı daha kolay sağlanacaktı. Fakat ne var ki bu devletler kendi kendilerini idare edecek durumda değillerdi. O seviye'ye gelinceye kadar da Cemiyeti Akvam'ın tayin edeceği devletlerin mandası yani vekaleti ve rehberliği altında olacaktı. Mandater devlet idare ettiği yerde misafir gibi onunla mandası altındaki halk menfaatleri eşit haklara göre düzenlenecekti.

Amerika yakındoguda Osmanlı hakimiyetindeki hristiyanlara büyük destek ve sempati duyuyordu. Bu hristiyan topluluklardan biri de Ermenilerdi. Wilson prensiplerinden 12. madde de ifade edilen muhtariyet kavramı içine aslı Ermeniler giriyordu. Nitekim Paris barış kongresinde büyük devletlerin birinin mandesi altında bir Ermenistan yaratmak fikri tasviple karşılandı. Bunun içinde bir rapor taslağı hazırlandı. (225) Konferansta Fransa, İngiltere'de aynı politikalar peşinde idiler. Loyd George Anadolu'nun bölünmemesini isterken Fransız Clemanceau Anadolu'nun ikiye bölünmesini istiyordu.

- 219 *Nutuk* I 80-90. *Eroğlu, Harıza* s.104-106. *Sonyel, age*. Cilt 1. s.136-37. *Gönlölbol ve Sar* s.7. " *Karabekir Sivas Bildisin ani olarak yayımlanmasını onaylamamıştır.*" *Karabekir* s.243.
- 220 *Sosyal, İsmail Türkiye'nin siyasal* s.15-16. *Gönlölbol ve Sar* s.8-9.
- 221 *Tansel, S. age*. Cilt 3 s.16-20. *Nutuk* I 360-65. *BTTD Ekim 1985* s.8 s.4-15.
- 222 *Karabekir*, s.529. *Aydemir, Ş.S* *Tek Adam* 2. Cilt s.222-24
- 223 *ATTB IV.* s.258-259
- 224 *Erol, Mine Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi Giresun 1972* s.6.
- 225 *Gökbilgin, M.Tayyib Milli Mücadele Başlarken* 1 C. *Ank.1959.* s.108.

Amerikan halkı ise başkan Wilson'un düşüncelerine tam ters olarak mandayı tasvip etmiyordu. Olayın ekonomik ve mali yönü onları daha çok böyle düşündürüyordu. (226) Bu arada Amerika'ya Anadolu'da ve İstanbul'da Amerikan mandası içinde bir akımın uyandığı yolunda haberler geliyordu. Bu arada King Craine ve Harbord Heyetlerinin verdiği raporlarda Anadolu Türk aydınları arasında Amerika manda fikrinin çok yaygın olduğunu ifade ediyorlardı. İstanbul'daki Amerikan temsilcisi Amiral Bristol ve General Harbord'da Amerika yakınoğu'da manda aldığı takdirde bunu ancak Ermenistan Türkiye ve Azerbaycan'ı içine alan bir manda olmasının şart olduğunu yazmıştı.

Ermeni ve Rumların Amerika'da Türkiye aleyhinde faaliyetleri Amerikalıların gözünde Ermenileri masum Türkleri de barbar insan kasabı yapmıştı. Bu durum karşısında Türkiye'nin Amerika büyükelçisi Rüstem Bey önce gazetelerde bir beyanıyla sonra da yaptığı açıklamayla durumun böyle olmadığını; üstelik şimdiye kadar dostane gelişen Türk-Amerikan ilişkilerinin Amerika tarafından Türk karasularına savaş gemilerinin gönderilmesinin dostluk duygularını sarstığını açıklamıştı. Tabi bu açıklama başkan Wilson'un pek hoşuna gitmemiş ve Türk elçisinin Amerikayı terketmesini istemişti. (227)

Bütün bu sevgi ve şımartmaları doğuda pek çok İslâmın Ermenilerce katledilmeleride de çok önemli rol oynamıştı. Mondros mütarekesi imzalandıktan sonra Anadolu'nun muhtelif yerleri Ermeni işgaline karşı hemen teşkilatlanmaya başladılar. Bunun yanında İstanbul'da "Wilson Prensipleri Cemiyeti" adıyla bir cemiyet kuruldu. Bu cemiyetin kurucuları arasında Halide Edip, Ali Kemal, Hüseyin Avni Bey, Celalettin Muhtar gibi şahsiyetler vardı. (228)

Daha sonra pek çok ünlü gazetenin sahibi ve başyazarları bu cemiyete aktif olarak katıldılar. 6 Aralık'ta Vakit gazetesinde bu cemiyetin beyannemesi yayınlanmıştı. (229) Sonraki günlerde İstanbul basınında Amerikan mandasını destekleyen pek çok yazı çıktı. Bir yandan da İngiliz Muhipleri Cemiyeti faaliyetlerini devam ettiriyordu. Böylece İstanbul'da aydınlar bir yanda İngiliz madnasına diğer yanda Amerikan mandasını tartışıyorlardı. Fakat bu iki gruptan da farklı düşünenler vardı. Bunlar; Kurtuluşu silaha sarırmakta buluyorlardı. Türk halkının büyük bir kısmını da bunlar oluşturuyordu. Mayıs 1919'un sonlarına doğru bu iki devletten hangisinin mandasının kabul edileceği tartışmaları sürüyordu.

Bu münasebetle İsmet (İnönü) bey İstanbul'dan Erzurum'da bulunan 15. kolordu kumandanı

226 "Tabi Ameraki'yi ve kamuoyunu sadece iktisadi durum düşündürmüyordu. Türkiye Amerika'ya uzaktı. Amerika yakın doğuyu tanımıyordu. Bu arada Rum ve Ermenilerin de Türkiye'yi karalayan propagandalara girişmeleri de diğer bir sebebi." Erol, Mine age. s.20.

227 Erol, Mine age. s.22-23.

228 Tunaya, T. Zafer Türkiye'de siyasi partiler s.445-446. Erol, Mine age. s.35.

229 Erol, Mine s.36-38.

İzzet Karabekir Paşa'ya yazdığı bir mektupta mandayı "yaldızlı bir hap"a benzetiyordu. (230) Bu sırada Amerikan heyetinin İstanbul'a geldiğini de haberdar etmekteydi. Başkan Wilson tarafından görevlendirilen heyet 3 Haziran'da İstanbul'a geldi. Oradan Filistin bölgesine giden heyet 21. Temmuz'da tekrar İstanbul'a döndü. Wilson Cemiyeti temsilcileri tarafından karşılanan heyet Amerikalıların amaçlarının Ermenistan olduğu öğrenilince şaşırıldılar.

Amerikan tahkik heyetinin Anadolu'daki çalışmalarından başka General Harbord Heyeti de Ağustos sonlarında İstanbul'a geldi. Harbord daha önce Paris Konferansında Ermeni Nubar Bogos Paşa ile görüşmüş ve Ermeniler için söylenilenlerin sadece kulaktan dolma olduğuna kanaat getirmişti. Harbord olanlardan az çok haberi olmuş ve olduğunca tarafsız olmaya dikkat etmiştir. Başlangıç'taki düşüncelerini de zaman zaman değiştirmiştir. (231) Harbord İstanbul'a geldikten sonra bazı yerleri ziyaret etmiş, hükümet üyeleriyle görüşmek, resmi ilişkilerde bulunmaya özen göstermiştir.

Osmanlı aydınları kadar bazı subay ve yüksek kademedekiler bile Amerika mandasını istiyorlardı. Bunlardan biri de İzzet Paşa idi. Memleketin selameti için Amerika mandasını kabul etmekten başka bir yol olmadığı yolunda bir layiha yazmış ve Sivas kongresine göndermişti. Ancak K.Karabekir tarafından saklanarak gönderilmiştir. (232)

Başlangıçta Ermeniler davalarını anlatmada pek fazla zorluk çekmiyorlardı. Çünkü batı basını gerekli yardımı yapıyordu. Amerika'daki ulusal Ermeni birliği de bundan geri kalmıyordu. (233) 1919 Şubatında İstanbul Hükümeti Ermenilerle anlaşmayı denemiş, hatta gerginliğin olduğu yerlerde nüfus mübadelesini bile önermiştir. (234) Fakat Ermeniler bunu kabul etmeye yanaşmadılar. (235)

İstanbul'da bazı cemiyet ve fırkalar da Amerika mandasının hararetli temsilcileri idi. "Vahdet-i Milliye" ve "Milli Ahrar Fırkası" bunlar arasında yer alır. (236) Mustafa Kemal bu cemiyet ve fırkaların amaçlarını biliyor; onlara gönderdiği mektuplarla yalnız mitingler tertiplemekle gayeye ulaşamayacaklarını belirtiyorlardı. M.Kemal'in bu cevabına karşılık İstanbul'da Halide Edip Hanım'ın Amerikan mandasını tek çıkar yol olarak gören uzun bir mektubu ve Kara Vasıf'ın bir mek-

230 *Akıl, Seçil age. s.59. Karabekir, s.164-66. Kandemir, F. Mustafa Kemal Arkadaşları ve Karşısındakiler İst. 1964. s.116-117.*

231 *"Herhalde hiçbir araştırma grubu bu işe bizim gibi başlamamıştır. Yola çıkarken gerçekten bir Ermenistan ve katliamlar göreceğimizi sanmıştık...." Seçil, Akıl age. s.68.*

232 *Karabekir, s.160-164.*

233 *Kazemzadeh, F. age. s.253-254.*

234 *Karsu, M.Müfit age. C.1 s.10-11.*

235 *Kazemzadeh, F. age. s.214.*

236 *Tunaya, T.Zafer s.428. ve 432-33. Erol, Mine age. s.68.*

tubu ve basılmış bir rapor gönderilmiştir. (237)

Amerikan mandasının gün geçtikçe aydınlar arasında yayılması ciddi bir konu teşkil etmiştir. Mustafa Kemal'in bu manda'ya karşı olduğu; Bekir Sami Bey'in yazdığı mektuba karşı olarak yazdığı ve mektuptan bir takım sorulara cevap aramasından anlaşılmaktadır. (238) Sivas kongresinde bazı üyeler "Milliyet esaslarına riayetkâr ve memleketimize karşı istila emeli beslemeyen herhangi bir devlet ifadesiyle de Amerika'nın kastedildiği manasını çıkarmışlardı. Halide Edip'te hatıralarında bununla Amerika'nın kastedildiğini yazar. (239) Erzurum kongresinde de yer alan düşünceler doğrultusunda Wilson'u protesto eden bir beyanname hazırlayıp göndermişlerdi. (240) İsmet Paşa'nın "bütün memleketi parçalamadan bir Amerikan murakabesine tevdi etmek, yaşayabilmek için yagane ehveni çaredir" görüşüne karşı Karabekir'in 28 Ağustos 1919'da Savunma Bakanlığına yazdığı kapalı teilyazısında "...işgal altına alınmış vatan parçalarını yabancı devletlerin ayrı ayrı mandasına bırakmak demek olduğunu bildirip; İstanbul Hükümetini doğru yola çağırması" manda'ya karşı olduğunu açıkça göstermektedir. (241)

Mustafa Kemal ise manda fikrine karşı sempati duyan aydınlar karşı yumuşak davranıyor, ikna yolları gösteriyordu. (242) Erzurum kongresi toplandığı sırada İngilizlerin de düşüncesi Türkiye'de manda kurabilmektir. Rawlinson bu düşüncesini Kâzım Karabekir'e de açmıştı. Amerikanın bu tecrübeden yoksun olduğunu söylerken İngiliz yönetiminde milyonlarca müsiümanın bulunduğunu; manda'da başarılı olabileceklerini tekrarlamıştı. (243)

Manda fikrini destekliyenler İstanbul'dan King-Craigne heyetinin bir üyesinin Sivas kongresine gözlemci olarak katılmasını isterler. Bu yüzden de Amerikalı Chicago Tribune gazetesi muhabiri Lovis E.Browne Sivas kongresine katıldı. Resmi bir görevi yoktu. (244) Sivas kongresi bitiminde de hazırlanan bir telgraf metni Amerika'ya gönderildi. (245)

Amerikalı gazeteci Browne'in Sivas'ı terkettiği gün Sivas'a general Harbord başkanlığında bir Amerikan heyeti İstanbul'a geldi. Bu heyetin amacı doğu'da Ermenistan'ın teşkiline zemin hazırlamaktır. Bu heyet bu amacın gerçekleşmesi için ortamın uygun olup olmadığını inceleyecekti. Heyet iki gün sonra da Mustafa Kemal ve arkadaşlarıyla görüştüler. (246)

237 Nutuk I. s.72. Kutay, C. Türk Milli Mücadeleinde Amerika İst. 1979. s.46-59. Soryel age. 1 s.124.

238 Nutuk I s.66-68.

239 Adıvar, H.Edip Türk'ün ateşle imtihanı s.18-19.

240 Karabekir, s.95-96. Erol, Mine age. s.123.

241 BTTD. No. 8 Mayıs 1968, s.15-17

242 Nutuk, I, s. 74

243 Karabekir, s. 94, Akgün, S. age. s. 82

244 Karabekir, s. 121, Nutuk I, s. 104, Akgün, s. 92, Erol, M. s. 93-95

245 Cebesoy, A.F. Milli Mücadele Hatıraları s. 175-176, Akgün, s. 100-102, Erol, M. s. 94

246 Tevetoglu, F. "Mustafa Kemal Paşa General Harbord görüşmesi" Türk Kültürü N. 80 Haziran 1969, s. 3-5 Akgün, s. 110 vd. Erol, M. s. 96 vd. Kutay, C. s. 92 vd. Soryel I, s. 159-163

General Harbord ile milli akımın önderleri arasında birkaç kere görüşmeler yaptılar. Özellikle de 22 Eylül'de yapılan daha önemliydi. Bu görüşmelerde Mustafa Kemal Milli Mücadelenin amacını, Milli birliğin nasıl sağlanacağını Türklerin yabancılar için düşündükleri ve bazı yabancıların bilhas- sa (Binbaşı Noel) Anadolu'da Milliyetçilere karşı giriştiği çalışmalardan bilgi verdi. Mustafa Kemal general Harbord'un Milli Mücadelenin haklılığına inandığını biliyor, memnun oluyordu. Bu görüşmeden sonra Kazım Karabekir'e gönderdiği kapalı teiyazısında "M.Kemal'in bitaraf ve kuvvet- li bir devlet ve milletin beyannamesinin birinci maddesi ahkâmı mucibince muavenetine ihtiyacımızı itiraf ve bunu memnuniyetle kabul ederiz" dediğini genaral Harbord ifade etmektedir. (247)

Konuşmaların bir yerinde general Harbord'un; başarı sağlamazlarsa ne yapmayı düşündüklerini sorması üzerine bu soruyu garip diye niteliyen M.Kemal "Bir milletin mevcudiyetini ve istikbalini temin için kabili tasavvur olan teşebbüsât ve fedâkarlığı yaptıktan sonra muvaffak olur. Ya muvaf- fak olamazsa demek o milletin ölmüş olduğun hükmetmek gerekir. Binaanalayh devam eyiedikçe adem-i muvaffakiyet mevzu-'i bahis olamaz" şeklinde cevap vermişti. (248)

General Harbord Sivas'taki görüşmelerini tamamlayınca Erzurum'a hareket etti. Bunu daha çok Türk milliyetçileri arzu etmişti Mustafa Kemal, heyetin Sivas'tan ayrıldığını; Erzurum'a hareketini Kazım Karabekir Paşa'ya tel'le bildirmiş, görüşmelerin bir de özetini yazmıştı. (249) Amerikalı Heyet Erzurum'a kadar yol boyunca halkın kendilerine gösterdiği yakınlık ve misafirperverlikten çok mem- nun kalmışlardı. Böylece hem doğunun durumunu "öğreniyor hem de Ermenistan meselesinin doğru olup olmadığını yerinde kontrol ediyorlardı. Ayrıca Amerika bu bölgede manda kuracaksa bu ekonomik ve mali yönden neye mal olacaktı, bunu da hesap ediyordu. Nihayet 25 Eylül 1919'da Heyet Erzurum'da büyük şenlikler içinde "Wilson prensipleri pankartlarıyla karşılanıyordu" (250) Ertesi gün K.Karabekir Heyetle görüşmelere başlamış, yabancı suikastlerden örnekler vermişti. Türk halkının yalnız Amerika'lıların sözünde durduğunu bildiği için Wilson'un sözü üzerine silahlarını bırakmıştı. Ancak bunun suya düşmesinden dolayı silaha sarıldıklarını anılatmıştı. (251) Konuşmalar esnasında Harbord, "Amerika sermayesiyle Türkiye'ye yardım etmek ister. Ancak bunun için emniyet unsuru lazımdır. Bu yüzden bazı stratejik mevkilere Amerikan askerleri getirmek lazımdır" der. Kâzım Karabekir bu sözler üzerine, "anlaşıyor ki sermayenizi halkın yağma etmesinden korkuyorsunuz, eğer sadece yatıracığınız kapitali masuniyet altına almak için asker gönderiyorsanız mesela yalnızca Erzurum'a sadece 300 bin asker göndermeniz icap eder. Yoksa göndereceğiniz 5-10 bin asker daha buraya yaklaşırken bizim dadaşlarımızın gücü onları tesirsiz bırakmaya yeter. Siz ne yazık ki Türk milletini tanıımıyorsunuz. Haksız propagandalara inanmışsınız. Siz evvela bizimle anlaşınız..." diyerek

247 Karabekir s. 225, Nutuk I s. 166, Erol, M. s. 96-97, ATTB IV s. 72, Tevetoğlu, oğm. Türk Kültürü s. 4-5, Günlük ve Sar s. 13

248 Nutuk I s. 172-173, Kutay, C. s. 95

249 Akgün, S. s. 116-118, Karabekir, s. 225, Kutay, s. 103

250 Karabekir, s. 280, Kutay, s. 103-105

251 Karabekir, s. 281-282

cevap verir. Ve Harbord bunun üzerine Amerikan sermayesini buraya çekmek için çalışacağını belirterek görüşmeden memnun ayrılır. (252)

Ayrıca K.Karabekir 25 Eylül günü general Harbord'a Ermenilerin yaptıkları zulümleri ve bu olaylarda İngiliz parmağını ispatlayan belgeler verdi. Harbord'a Erzurum'un her tarafı gezdirildi. Kentte Ermeni çoğunluğu olup olmadığı sorusuna karşı Erzurum valisi Zakir efendi mezarlıkları "İşte mezarlıklar burada. Erzurum'un ölüsü de Türk, dirisi de" diyerek anlamlı bir cevap vermiştir. (253) General Harbord Erzurum'dan Kars'a hareket etti. Bundan sonra gözlemlerini Rus Ermeni Ermenistan'da sürdürdü. Edindiği intiba Ermenistan dışında Gürcistan ve Azerbaycan Cumhuriyetlerinde de aydınların Amerikan mandası taraftarı oldukları yönünde idi. Nihayet 46 kişiden oluşan Amerika'lı heyet Batum'dan hareketle 1 aylık yolculuktan sonra İstanbul'a geldi. Şimdi İstanbul'a geldiği günkü düşünceleri ile bugünkü düşünceleri arasında çok farklar olmuştur. Daha sonra yazdığı raporunda da bu değişimi (254)olumlu bir biçimde Amerikan kamuoyuna yansıtmıştı.

Türk Milli Mücadelesinin daha başlarında ortaya çıkan manda fikri Anadolu'da başlayan direniş ve birlik karşısında tutunamamıştı. Birçok Türk aydını manda fikrini savunmasına rağmen Türk halkının direniş ve bağımsız yaşama arzusu buna engel olmuştur. Üstelik Amerikalı heyetin Anadolu'yu gezip gördüklerini yabancı kamuoyunda dile getirmeleri, sanıldığı gibi Ermenilerin masum bir millet olmadığını ve ne bir Ermenistan ve ne de çoğunluk bir Ermeni nüfusu söz konusu değildi. Ancak ne var ki sağduyu sahibi bazı yabancıların gerçeği bilmelerine rağmen Türkler ve Türk Milli Mücadelesine karşı olumsuz görüş ve saldırıların sonu gelmemiştir.

c- Heyet-i Temsiliye Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde İdeolojik Farklılığın Etkinliği

Türk Milli Mücadelesinin başlamasından itibaren Anadolu'daki faaliyetler tamamen değişik bir yönde gerçekleşmiştir. İlk defa Erzurum kongresinde seçilen heyeti temsiliye Anadolu'da bir ihtilal kıvılcını yakmıştı. Bir yanda manda düşüncesiyle Anadolu topraklarının sömürgeleştirme çalışmaları, diğer yandan "Ya İstiklâl Ya Ölüm" parolasıyla mücadeleye atılanlar.

Daha Amasya'da iken M.Kemal ve arkadaşları arasında vatanın kurtuluşu için ihtilal beyannemesi hazırlanıyordu. Milli Mücadelenin başarıya ulaşmasında gerekli askeri ve siyasi konularda bu görüşmelerde ele alınıyordu. İşte ilk defa milliyetçilerde ve Bolşevikler arasında ilişkiler de burada başlar. Ruslarla I. Dünya Savaşında imzalanan Brest-litovsk barışı yeni yönetimce benimsenmemiştir.

252 Karabekir, s. 282

253 Karabekir s. 282-292, Dursunoğlu, C. s. 81

254 General Harbord Heyetinin hazırladığı rapor 16 Ekim 1919 tarihli olup "Ortadoğu'da Durum" başlığını taşıyorordu. 29 sayfası rapor kısmını kalan 15 sayfasında ekleri oluşturmaktadır. Akgün, s. 133 vd., Kutay, s. 117 vd.

Çünkü Sovyetlerce bu anlaşma taraflar arasında gönüllüce yapılmamıştı. Anlaşmanın 4. maddesine göre Rusya, Türkiye'nin doğu illerini derhal boşaltacak ve Türkiye'ye geri verecekti. Daha sonra Sovyet Dışişleri komiseri Çiğer'in bir nota ile Türkleri Baku'ya kadar gitmekle anlaşmayı ihlal ettiklerini açıklamış ve anlaşmayı tek taraflı olarak feshettiklerini bildirmişlerdi. (255)

Mondros mütarekesinden sonra ise Sovyetlerdeki yönetime karşı Türk aydınları sempatiyle bakıyorlardı. Bolşevizmin Türkiye'de uygulanabileceği "Das Kapital"ın Kur'an'ın çevirisinden başka birşey olmadığı (256)ve ayrıca itilaf devletlerine karşı da Sovyetlerin bir kez olarak faydanıması (257) gibi faktörler oldukça revaçta idi. Bu fikri K.Karabekir Paşa, Bolşeviklerin Kafkaslara doğru harekete geçtiklerini ve Türkiye'ye tatmin edici bir barış teklif edilmezse düşmanların düşmanı olan Sovyet-Rusya ile sözleşme yapacağını 28 Nisan 1919'da yaymaya başladı. (258) Böyle bir sözleşme Sovyetleri itilaf devletlerine karşı bloke etmelerine engel olacak olan Türkiye'yi Bolşevikleştirme planlarının başariya ulaşması demekti. Ayrıca Türkiye Bolşevizmin hakkında kimsenin etrafı bir bilgi de yoktu. Bolşevikler dumanlı, karışık çizgiler halinde de olsa başvurulabilir tabii müttefik görünüyordu. (259) Aslında Türk-Rus dostluğunun Rusların politikalarına da uygun düşüyordu. Daha Aralık ayında bir bildiri ile Rusya'da yaşayanların serbest oldukları ilân edilecekti. (260) 1 Mayıs 1919'da da dünya işçilerine seslenirken Türkiye'ye de değinmiş, kendi Kızıldusunu ve köylü Sovyetlerine kurmalarını öğütlemişlerdi. (260) Karşılıklı iyi gelişen bu ilişkilerde M.Kemal 23 Temmuz'daki Erzurum kongresindeki konuşmasında Sovyetleri övmüş, bunu takip eden Sivas Kongresinden sonra (13 Eylül'de) Sovyetler Milli Mücadeleyi desteklemeye hazır olduklarını açıklamışlardı. (261)

Yalnız her iki tarafında bu ikili ilişkilerin dostane devam etmesinden beklentileri farklı farklıydı. M.Kemal açısından bu ilişkilerden beklenen Rusya'daki yeni rejimle iyi komşuluk ve işbirliği sonucunda onlardan silah yardımı sağlayıp ortak düşman emperyalistlere karşı savaşmaktı. Bu düşünce o zaman ki Türk Dış politikasının da bir gereği idi. (262) Böylece Rusya'daki rejimi benim-

255 Çiğer'in'den A. Nesimi Bey'e 20 Eylül 1918 Yerasimos, s. 87-88

256 Harris, G.S., Türkiye'de Komünizmin Kaynakları İst. 1976,(çev. Enis Yelek) s. 67-68

257 Karabekir, s. 21

258 Karabekir, s. 21

259 Aydemir, Ş. Süreyya Tek Adam II, s. 410, Cebesoy, Moskova ... , s. 15-16

260 Bkz. Yerasimos, a.g.e. s. 35-37, Armaoğlu, F. Siyasi Tarih s. 308

261 Armaoğlu, 20. Yüzyıl, s. 308, Karabekir, s. 164

262 Türk milî mücadelesinin dış politikasının esasları şöyle ifade edilebilirdi. 1.Misak-ı Milli'yi uygulamak. 2.TBMM'ri dış ülkeler nezdinde tanıtmak. 3.Çeşitli savunma ve saldırılmazlık, dostluk, ittifak antlaşmaları yaparak yaradım elde etmeye çalışmak. 4 Bu amaca ulaşmak için her türlü propaganda araçlarına başvurmak" Soryel "Kurtuluş savaşı günlerinde... Belleken s.660.

semyen ve ona karşı cephe almak durumunda olan devletlere ve özellikle İngiltere'ye karşı Ruslar'ın iyi ilişkiler kurup bir güç birliği oluşturulacak, üstelik batıya karşı sürekli olarak kullanılabilir bir tehdit aracı olacaktı.

Sovyetler ise Anadolu'daki bu hareketi batılı emperyalistlere karşı savaş veren bir mücadele olarak değerlendirmekte ise de bu hareketin İslâm halkların uyanışında bir örnek teşkil edeceğini ve bu sayede onların da ayaklanacağını, bundan ençok zararı da batılı emperyalistlerin göreceğini hesaplayarak "Burjuva- milliyetçi" ihtilalini "proleter ve köylü" ihtilaline döndürmeyi; yani Türkiye'de Sovyet sistemine benzer bir sistem kurmayı düşünüyorlardı. Ayrıca da Türkiye'yi batıya karşı bir koz olarak da düşünüyorlardı. (263) Buna karşı İngiltere ise yeni Bolşevik yönetimine karşı beyaz Rus generallerini destekliyor; Sürekli onlara Batum üzerinden yardım gönderiyordu. (264)

Türk Milli Mücadelesini ileri gelen komutanları birbirleriye yazışmaları yoluyla Bolşevizm hakkında kanaatlerini açıklıyorlardı. Bu konuda ilk yazışma kurmay Binbaşı Hüsrev (Gerede) tarafından 7. Haziran'da K.Karabekir'e yazılmıştı. Yardım sağlanması konusunda Bolşeviklerle ilişki kurmanın gerekliliği ifade edilerek "...Bu bapta millete en büyük hizmeti ifa'ya inşallah sizi muvafak eyleyecektir" demekte idi. (265) M.Kemal ise Ruslarla ilişki için teklifin gelmesini beklemeden derhal o bölgede oluşturulacak birkaç kişinin görevlendirilerek ilişkiler kurulmasını ve bu surette Bolşeviklerin Anadolu'ya girmelerinin önleyeceğine de inanmaktaydı. (266)

Sovyetlerle ilişkiler resmi olmayan bir tarzda devam ettiriliyordu. İlişkiler gayri resmi şahıslar aracılığı ile yapılıyordu. Bunlardan en önemlisi M.Kemal ile Rus Albayı S.M. Buduyeni arasındaki ilişkilerdi. (267) Ruslar bu arada başka bir heyeti de temaslarda kurulmak üzere İstanbul'a göndermişlerdi. Bu, Kafkas cephesi kumandanı Charva Eliava idi. (268)

Albay Budiyeni, Mustafa Kemal'e emperyalistlere karşı giriştiği savaşta Sovyetler adına silah ve para yardımı öneriyor; ama M.Kemal'in Anadolu'da nasıl bir rejim kuracağını öğrenmek istiyordu. Albay Budiyenin o sıralarda Sovyet sistemini kabul ettirmek isteği açıktı. Ancak ne varki M.Kemal yardımı bütün bütün kaybetmekten çekindiği için kaçamak cevaplar veriyor; Sovyet sistemine benzer, devlet sosyalizmi gibi bir sistem düşündüğünü belirtiyordu. Budiyeni ayrıca Türkiye Sovyetlerin isteğine göre davranırsa milliyetçilerin tüm ihtiyaçlarının Sovyetlerce karşılanacağını belirtiyor. Bolşeviklerin Türkiye'de Sultanlık ve Hilâfetin kaldırılarak komünistliğin ilan edilmesinden yana

263 Kırkçioğlu, Ö. age. s.90.

264 Kırkçioğlu, s.144. Goloğlu age. s.240 vd.

265 Karabekir, s.59-61. Aydemir II. s.13. Tunçay, Mete Türkiye'de sol akımlar (1908-1925) Ank.1978. s.66-67.

266 Karabekir, s.55-57.

267 Soryel, I. s.83. Tevetoğlu bu görüşmenin olduğunu belirtmektedir. s.124. Aynı konuda Yerasimos ise bu görüşmelerin yapıldığını ancak resmi bir görüşme olmadığını iddia ederek burada söz edilen kimsenin Budiyeni değil İlyaçef olacağını öne sürmektedir. s.108.

268 Cebesoy, Moskova... s.60. Kırkçioğlu s.98.

olduklarını açıklıyordu. M.Kemal bu dileklerin yerine getirilmesinin çok zor olduğunu söylüyor, Sultanlık yıkılmak üzere olduğu halde halifeliliğin güçlü olduğunu; o sıralarda yardımı çok gerekli olan dünyasını da düşünmek gerektiğini, komünizmin Türkiye'de ilanının imkansızlığını belirterek Türk ulusunun tek amacının milli mücadeleyi kazanıp istilaya son vermek olduğunu da sözlerine ekliyordu. (269) Bu arada M.Kemal Sovyet askeri ve mali yardımına karşılık Türkiye'yi Sovyet-Rusya'ya düşman ülkeler arasında bir barikat haline getirmeyi kabul ediyordu. Bu öneri Bolşevikler için M.Kemal'i komünistleştirmek kadar önemliydi. (270) Bolşeviklik konusunda H.Rauf Orbay'da Feridun Kandemir'e anlattığına göre Amasya'da üstünde durulan en önemli nokta; başlanacak olan milli mücadelenin o günkü şartlar içinde hangi güce hangi kaynak ve imkanlara dayandırılacağı konusuydu. Sovyet Rusya'dan faydalanmanın çözüm olarak kabul edildiğini belirtir. (271) Ayrıca K.Karabekir ile İstanbul'da görüşmelerinden onun, "mahiyeti henüz iyice bilinmeyen Bolşevizm için şimdilik birşey demeyeceğini; fakat zararsız, hatta uygun birşey olsa dahi Rusların Bolşevik olmakla eski bildiğimiz Moskof olmaktan kurtulamayacaklarını, bu sebepler onlara karşı tedbirli ve dikkatli davranmamızı gerektirdiği"ni söylediğini belirtmektedir. Ayrıca "doğrusunu belirtmek lazım gelirse Bolşevizm ne olduğunu hiçbirimiz henüz layıkıyla bilmiyorduk" demektedir. (272)

Diğer taraftan Erzurum Kongresinde alınan karar gereğince Bolşeviklerle kurulacak ilişkilerin doğu cephesince yürütülmesi kararlaştırılmıştı. Bu yüzden M.Kemal gayriresmi olarak birisinin Rusya'ya askeri ve mali yardım almak üzere gönderdi. Ayrıca da Dr. Ömer Lütfü ile Dr. Fuat Sabit Bey'ler Kafkasya'ya gönderilecek Bolşeviklerle doğrudan görüşmeye yetkili kılınmışlardı. (273) Bekir Ağa bölüğünden kaçarak Sivas'a gelen ve burada M.Kemal ile görüşen Halil rHalilrHalilHalil(Kut) Paşa (Enver Paşa'nın amcası) M.Kemal Paşa tarafından bu işlerle görevlendirilmişti. Bu aradan Bakü'ye gelen Halil Paşa diğer ittihatçılarla görüşüp TKP'yi kuracaklardı. (274) Daha sonra Kızılordu subaylarınca Moskova'ya gönderilerek Çiçer'in ve Karahan'la görüşüp; Anadolu'daki durumu anlatmış ve Emperyalistlere karşı savaşabilmek için silah ve cephane ihtiyaçları olduğunu belirtmişti. Böylece 1921'nin başlarında kendisinin gayretleriyle deniz yoluyla Trabzon'a silah ve cephane yollanmış, Karaköse'de de 100 bin liralık altın alınmıştı. (275)

İttihatçılar kanalıyla geliştirilen bir diğer ilişki de Karakol Cemiyeti (276) mensuplarınca gerçekleştirilmiştir. İstanbul'a gelen Kafkas Bolşevik orduları komutanı Shalva Eliyava ile temas ederek bir antlaşma hazırlamaları daha sonra cemiyetin üyesi Baha Sait'in Bakü'ye giderek orada Türk ihtilal hareketlerinin temsilen Uşak Kongresi icraiyesi namına hareket eden Kafkasya'daki

269 Ertürk, H. ages. s.347-48.

270 Dinamo, H.I. Kutsal İsyan II. İst. 1970. s.386-390. Tansu s.338-342. Tunçay s.68-69.

271 Kandemir Atatürk'ün Kurduğu... s.24.

272 Kandemir, age. s.24. Karabekir s.51 ve 58.

273 Karabekir. s.53. Tunçay s.68.

274 Yılmaz, Mustafa Milli Mücadelede yeşilordu Ank. 1987. s.56.

275 Cebesoy, Moskova... s.134-37. Harris s.57. Bıyıkhoğlu s.45.

276 Bıyıkhoğlu, Milli mücadelede kuruluşlar Ank.88. s.3-50. Tunaya s.520-23.

murahhas sıfatıyla Bolşeviklerle bir anlaşma imzalamışlardı. (277)

Ancak Bolşeviklerle ilişki kurmak isteyen bu kadar da değildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenlerinden Talat, Enver ve Cemal Paşa'larda bu işte yakından ilgilendiler. Bu sebeplerdir ki Rus yazarlarından Radek'Berlindeki Talat Paşa ile temasa geçti, ve ona Enver ve Cemal Paşa'lar Moskova'ya gittikleri takdirde kendilerine Anadolu hareketlerine yardım olunacağı temin edilecekti. (278) Olaya ideolojik farklılıklar açısından baktığımız zaman Sovyetlerin Türklere yaptıkları yardım sadece Bolşeviklerin Rusya'daki müslümanların nezdinde itibarını artırmakla kalmayacak, aynı zamanda Orta Doğu'da da itibarını artıracaktır.

Türkler tarafından Rusya'da kurulan ilk komünist partisi Mustafa Suphi tarafından 1914'de kuruldu. Daha sonraki yıllarda kurulan TKP'ni yeniden düzenleyerek artık direk olarak Anadolu'daki kurulmuş teşkilatları toplamaya hatta Anadolu'daki hareketleri yönlendirerek Sovyet Rusya'daki sisteme benzer bir sistem kurmayı ve milli direnişin başına geçme yönünden çalışmalarını artırmıştı. Basın ve propaganda alanında ise "Yeni Dünya" gazetesi faaliyete geçilerek, Anadolu'ya ve diğer bölgelere gönderilmeye başlanmıştı. Bunun yanında askeri şube ile Batı'da "Türk Kızılordu" birliğinin oluşturulması yolunda gayret sarfetmekteydi. (279) 1920 Temmuz ayında Bakü komünist partisinin bir temsilcisi Süleyman Sami Trabzon'a gelmiş; 15 Haziran tarihli bir mektubu M.Kemal'e getirmişti. Bu mektubunda Bolşevikle Anadolu'da izin vermeyeceğini soruyor ve bundan sonra Sovyet yardımlarının Bakü teşkilatı tarafından yapılacağı belirtiyordu. (280) Bundan sonra Süleyman Sami Ankara'ya gelmiş ve Yeşilordu teşkilatı ile ilişkiye girmişti. (281)

Yeşilordu cemiyeti Mayıs 1920'de kuruldu. (282) Bu cemiyetin amacı Bolşevizme İslâm örf ve adetleriyle birleştirerek Sovyet- Türk yakınlaşmasını sağlamaktır. Daha sonra Çerkez Ethem'inde bu cemiyete katılmasıyla bu cemiyetin ünü artmıştı. 17 Temmuz'da Mustafa Suphi yine M.Kemal'e bir mektup yazmış ve Yusuf Ziya Bey tarafından Erzurum'a getirilmiş ve K.Karabekir ile görüşmüştü. (283) Kâzım Karabekir'de 3 Ağustos 1920'de bir telgraf çekerek M.Kemal'den bunları memnun edecek bir görev vermesini; onlarla anlaşmasını istemişti. Buna karşı M.Kemal Anadolu'nun içişlerine Sovyetlerin müdahale etmelerine yol açabilecek her şeye kesinlikle karşıydı. Fakat Sovyet yardımının gerekliliği yüzünden ihtiyatlı davranıyordu. Bu yüzden Mustafa Suphi'nin mektubunu ve haberini duymamazlıktan gelmişti.

13 Eylül 1920'de "Bakü'de Türkiye'ye iştirakıyyun komitesi heyeti merkeziye reisi Mustafa Suphi

277 Karabekir, s.598-600. Büyükhoğlu s.46-48. Kandemir. s.36-38.

278 Cebesoy, Moskova... s.60.

279 Cebesoy, Moskova... s.47.

280 Age. s.44-46. Karabekir s.510-512.

281 Tunçay, age. s.206.

282 Bkz. Mustafa Yılmaz Milli mücadelede yeşil... Ank.1987. Tevetoğlu, Türkiye'de Sosyalist ve ... s.124-184. Tuğay, s.74-83.

283 Karabekir, s.780. Cebesoy. s.47-48.

Bey ve Azadan Mehmet Emin Yoldaşlara" başlığını taşıyan bir mektup yazmış. Ve bu mektubunda; TKP'nin aynı gaye için çalıştıklarından duyduğu memnuniyeti belirtmiş; Ankara'da ki bu yönetimin Rusya'daki yönetime benzediğini ifade ederek Bakü'deki teşkilâtın TBMM ile ilişki kurması gerektiğini belirtmiş bir temsilci göndermelerini belirtmişti. Bundan sonra Moskova'da bulunduğu günden beri Türkiye'de oluşmakta olan komünist hareketin başına geçmek arzusu ile Mustafa Suphi ile arkadaşları bu tarihlerde Ankara'ya gelmek üzere olan Sovyet elçilik heyeti Budu Medivani'ye katılarak yola çıkmışlar ve 28 Aralık'ta Kars'a gelmişlerdi. (284)

Heyet Kars'ta iken Moskova'ya elçi olarak atanan Ali Fuat Çebesoy, Mustafa Suphi ile görüşmüş ve onun hakkında edindiği intiba olarakta zeki, kurnaz bir şahıs olduğunu belirtmiş ve M.Kemal Paşa veya arkadaşları ile komünizmin tatbikine başlamayı bile hatırlarından geçirdiğini hatırlarında yazmıştır. (285) Rus elçilik heyetinin Kars'ta hemen propaganda çalışmaları heyetin Ankara'ya gönderilmesini engelledi. Daha sonra aralarında bölünerek yola devam etme isteklerini K.Karabekir kabul etmiş. (286) Sonunda heyet Erzurum'a gelmişti. Ancak ne var ki Erzurum'a gelmeleri halk arasında hiç hoş karşılanmamıştı. Erzurum'dan Trabzon'a gelen Mustafa Suphi ve arkadaşları halk tarafından aynı tepkiyle karşılanmış ve Bakü'ye dönmek üzere Batum'a götürülmek için Yahya Kaptan ve adamları tarafından bir motora bindirilmişlerdi. Fakat Yahya Kaptan'ın emriyle denizde boğularak öldürülmüşlerdi. (287)

Bir tarafta Yeşilordu diğer taraftan İstirakkiyyum fırkası ayrıca gizli komünist partisi çalışmalarını Türkiye'de Bolşevik bir sistem kurma yolunda yoğunlaştırmalarına rağmen, M.Kemal Atatürk çok önemli olan konuda akıllı davranıp dizginleri kendi elinde toplamaya karar verdi. Meclis içinde ve dışında giderek gelişen son hareketleri bastırmanın o günün şartları gereği yanlış anlaşılabilirliği düşüncesi idi. "Biz hariçten gelecek bir telkine uyarak değil fakat kendi bünyemizi göz önüne alarak icap ederse fırkayı kendimiz kurabiliriz" (288) demişti. Bu bakımdan yakın arkadaşlarından "Resmi Türkiye komünist partisi"ne girmelerini sağlamış; 18 Ekim 1920'de bu partiyi kurdu. Amaç Bolşevik eğilimli hareketleri kontrol altına almak; onları istenen istikamete yönlendirmek ve Sovyet Rusya'nın yardım alabilmek onlara görünmekti. (289) Partinin ileri gelenleri arasında Yunus Nadi, A.Adıvar, Dr. Tevfik Rüştü, Mahmut Esat Bozkurt gibi ünlü isimler vardı. Daha sonra komutanları muhalefetini önlemek için de K.Karabekir, Ali Fuat, Fevzi Paşa, İsmet ve Rafet beyleride fırkaya dahil etmişti. (290)

Fırka 1920 sonunda kominterne üye olmuş, meclis kararı ile 22 Kasım'da 4 kişiyi Moskova'ya

284 Harris s.70-71. Karabekir. s.852.

285 Çebesoy s.50-51.

286 Karabekir s.853.

287 Karabekir, s.1147-1148.

288 Kılıç, Ali Hatıralarını Anlatıyor İsi. 1955. s.75.

289 Tevetoglu, Türkiye'de sosyalist.... s.303-305. Tunaya s.532. Harris, s.115.

290 Çebesoy, Milli Mücadele Hatıraları s.507-509.

göndermişti. (291) Ancak resmi TKP 1921 yılı başında kendiliğinden dağılmıştı. Böylece Yeşilordu mensupları ile diğer solcular bu partiye katılmışlardı. M.Kemal tarafından kurulan bu parti bir bakıma, "ülke komünist olacaksa onuda biz yaparız" düşüncesinin açık bir ifadesi olup bu partiye katılanların pek çoğu sonraki yıllarda sol düşünce ve fırkalarda hiç alâkalari olmamıştır. (292)

Sonuç olarak sol hareketlerin milli mücadeledeki Sovyet ilişkileri üzerinde etkisi bakımından şunu söyleyebiliriz. Sovyet Rusya'da gerçekleştirilen ihtilalin Anadolu üzerindeki tesirleri, Sovyet'lerin Anadolu'daki hareketi yönlendirmek istemeleri, yurt dışına çıkan, özellikle Enver Paşa'nın çevresinde toplanan ittihatçı önderlerin, ülkenin kurtuluşu için Sovyet ihtilalinin cazibesine kapılarak geliştirdikleri dinin ve milliyetin korunduğu sol programların ülke içindeki ittihatçı kadrolara tesirleri ve bunu takiben içerdeki ittihatçıların sol teşekküller oluşturmaya hazır olmaları, Sovyet Rusya topraklarında ittihatçılar tarafından kurulan TKP'nin ele geçiren Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya yönelik propaganda amacıyla gönderdiği kişiler ve yayın faaliyetleri ile Sovyet Rusya adına Anadolu'ya gelen temsilcilerin bu yönde yaptıkları çalışmalar Türk-Sovyet ilişkilerinde çok önemli bir rol oynamıştır.

M.Kemal'in Anadolu'daki bütün sol hareketleri bastırmak girişimleri olacaktır. Bunu gerekli kılan şartları ise şöyle sıralamak mümkündür. Milli mücadele de önemli bir şahıs olan Çerkez Ethem'in Yeşilordu cemiyetince kazanılması; TBMM'ne karşı cephe alması; Mustafa Suphi'nin Anadolu'da sol hareketleri toparlama çalışmaları; yurt dışındaki ittihatçı subayların, Sovyetlerin desteğini sağlayarak Anadolu hareketinin başına geçme çalışmaları; bu düşüncenin TBMM'de Mustafa Kemal'e karşı muhalifet oluşturmaları... İşte bu sebeplerden Anadolu'daki sol hareketin basılması gerekiyordu.

d- İttihatçı Subayların Milli Mücadeleye karışma düşünceleri, bu konudaki Sovyet Tutumu

İttihat ve Teraki partisinin lider kadrosunu oluşturan Enver, Talat ve Cemal Paşa'lar 1-2 Kasım 1918 gecesi bir Alman gemisiyle İstanbul'dan gizlice ayrılmış, önce Sivastopol'a oradan da Berlin'e gitmişlerdi. Osmanlı Hükümeti de bu olay üzerine Alman Hükümetine derhal başvurarak bu üç liderin iade edilmelerini istedi. Reddedilen bu teklif üzerine Osmanlı Hükümeti 26 Kasım'da bir divan-ı Harb (293) oluşturarak bu üç lideri gıyaplarında idama mahkum etmişti. (294) Böylece I. Cihan Harbinin bütün sorumluluğunu taşıyan bu üç lider bundan sonra yurt dışında sürgün hayatı yaşayarak, yurt dışında öleceklerdir. (295) Ancak bu yurt dışındaki hayatları boyunca boş durmayacak-

291 Cebesoy, Moskova.... s.132.

292 Selek, S.580. Tunçay, s.175.

293 Jaeschke, G. Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Ank.1970. s.7.

294 Hasan Ünal, İttihat ve Teraki liderlerinin.... s.49-50.

295 Talat Paşa Berlin'de 15.3.1921'de, Cemal Paşa Tiflis'te 21.7.1922, Enver Paşa'da 4.8.1922 tarihinde öldürüleceklerdir.

lar önemli şahsiyetler olmaları dolayısıyla bazı mühim olaylara karışacaklardır. İşte Anadolu'da başlayan milli mücadele yıllarında da bilhassa Enver ve Cemal Paşa'lar milli mücadele ile yakından ilgilenmiş; Türk-Sovyet ilişkilerinde önemli izler bırakmışlardır. Enver Paşa 1 Eylül 1920'deki Bakü Şark milletleri kurultayına katılmış bir de konuşma yapmıştı. (296) Bundan sonra Moskova'da çalışmalarına devam eden Enver Paşa Kasım 1920'de Moskova'ya elçi olarak atanan Ali Fuat'la da görüşmüş ve milli mücadele ile ilgili düşüncelerini açıklamıştı. (297) İttihatçı subayların Bolşeviklerle ilişkileri de Almanya'da başladı. Sola eğilimli İslamların burada Talat Paşa tarafından bir doğu klübü etrafında birleşmeleri ve gaye olarak ta İngilizlerle mücadele etmeyi hedef tutmaları, Bolşeviklere onları daha da yaklaştırmıştı. Çünkü Rusya'nın da gayesi buydu. Ateşli bir Bolşevik olan Karl Radek bir isyandan dolayı Almanya'da hapsedilmişti. Milliyetçi Alman subaylarıyla iyi ilişkileri olan Enver ve Talat Paşalar sonunda Radek'in hapisten çıkmasına yardımcı olmuşlardı. (298) Bu olaylar cereyan ederken Radek ittihatçı subaylara; eğer İngilizlere karşı koymakta kararlı iseler ortak çalışmalarının çok verimli olacağını söyleyerek bu konuda görüşmelerde bulunmak için Rusya'ya gitmelerini söylemişti. Böylece bundan sonra siyasi faaliyetlerini sürdürecekleri Rusya'ya gideceklerdir. Enver Paşa daha sonra burada "İslâm ihtilal Cemiyetleri ittifakı" adlı cemiyeti kuracaktı. (299) İttihatçı liderlerin yurt dışındaki temasları sonucu Rusya ile ortak hareket etmeyi planlarken yurt içindeki ittihaçılarda sol düşünce ile ilgileniyorlardı.

Enver ve Cemal Paşa Moskova'ya varduktan sonra TBMM reisi Mustafa Kemal'e mektuplar yazmışlardı. Bu mektuplar ışığında ittihatçıların milli mücadeleye bakış açılarını öğrenmek oldukça mümkündür. Cemal Paşa 3 Haziran 1920 tarihli ilk mektubunu yazdı. (300) Bunu 11 Haziran'da yazdığı ancak 2 Temmuz'da Bakü'den altı notu ilave edilerek yazdığı ikinci mektubu izledi. (301) 3 Haziran tarihli mektubunda Cemal Paşa Berlinden Moskova'ya geldiğini; Sovyet yetkilisi Radek'le görüştüğünü; Sovyet Hükümetinin Mustafa Kemal Paşa'nın harp malzemesi yardımı teklifine olumlu cevap verdiğini, kendisinin Hindistan ve Afganistan'da İngilizlere karşı ihtilaller düzenlemek düşüncesinin Sovyetler tarafından uygun görülerek bu görevi yerine getirmek istediğini yazmaktaydı. Ayrıca yardım konusunda Moskova'ya hemen bir temsilci gönderilmesini isteyerek; bunun ne kadar çabuk yapılırsa işlerinin o kadar çabuk halledileceğini de edecektir. (302)

11 Haziran tarihli mektubundada Afganistan ve Hindistan'da yapacağı çalışmalardan söz edip M.

296 Cebesoy, s.30-34. Goloğlu, s.268.69. Gönlübol ve Sarı s.21. Bıyıklıoğlu s.68. Harris, s.61-64.

297 Bkz. Cebesoy, Moskova... s.204-241.

298 Tekeli, İ. ve İlkin, S. "Kurtuluş savaşında Talat Paşa ile M.Kemal'in mektuplaşmaları" Belleten C.XLIV. Nisan 1980. s.316.

299 Karabekir, s.744-46.

300 Karabekir, 744-46. Baykal, H. "Milli Mücadelede M.Kemal ile Cemal Paşa arasındaki yazışmalar" Atatürk A.R.Ş. MRK. Derg. C.5 S:14. Mart 1989. s.379-380.

301 Cebesoy, s.61-62. Karabekir, s.798. Baykal, H. agn. s.383.

302 Baykal, H. agn. s.380 vd.

Kemal Paşadan bazı subayların gönderilmesini isteyecektir. (303) Cemal Paşa'nın yanısıra Enver Paşa'da 26 Ağustos 1920'de Mustafa Kemal'e bir mektup yazar. Mektubunda; Moskova'da yetkililerle görüşüğünü ve İngiltere aleyhinde bizimle beraber çalışmaya niyetli olduklarını ifade eder. (304) Daha sonra ikinci mektubunu yazar. Bu mektubunda da Bakü'ye gitmek için Moskova'dan ayrıldığını; Bakü Şark Milletleri kurultayı çalışmalarından uzun uzun bilgi verdikten sonra Azerbaycan'da seferberlik ilan olunduğunu; bir ordu kurmak istediklerini; Osmanlı'lardan teşkil edecek bir kuvvet ile beraber Kafkasya'dan tedarik olacak bir suvari alayının Anadolu'ya yardım maksadıyla gönderileceğini söylediğini ayrıca Sovyetlerin ciddi bir askeri yardımda bulunamayacağını ifade ettikten sonra kararını açıklar. Kendisinin Kafkasya ve Dağıstandan bir iki fırka süvari teşkil ederek ilkbaharda yardım teminine çalışacağını açıklar. (305)

Bu mektuplar karşısında M. Kemal 20 Haziran 1920'de Sovyet Hükümetine gönderilmek üzere K. Karabekir'e yazdığı telgrafta, "Talat, Enver ve Cemal Paşaların TBMM namına hiçbir muhabere ve münasebetleri bulunmadığının kendilerini tebliğî heyet-i Vekile kararı iktizasındandır" diyerek ittihaatçı liderlerin Anadolu hareketlerine karışmalarını istememiştir. Ayrıca gerek Cemal Paşaya gerekse Enver Paşaya yazdığı mektuplarla yaptıkları çalışmalardan dolayı takdir ettiğini, ancak panislamizm şekil ve suretinden kaçınılması gerektiğini ifade etmiştir. (4 Ekim'de Enver Paşa'ya yazdığı mektup) Cemal Paşa'ya yazdığı 27 Ekim günlü mektupta da buna benzer bir ifade kullanmış; şimdilik zabıt gönderilmesi hakkındaki arzusunun maleessüf yerine getirilmeyeceğini belirtmişti.

Kasım 1920'de Moskova'ya elçi olarak tayin edilen Ali Fuat Paşa "Moskova Hatıraları" adlı eserinde; Enver Paşa ile uzun uzun sohbet ettiğini ve çeşitli sorunları konuştuklarını anlatır. O'na göre Enver Paşa ve arkadaşları iyi niyetle Ruslarla anlaşmak isterken onların gizli maksatlarını da öğrenmişlerdi. Buna rağmen şöhretlerine güvenerek İngiliz emperyalizmine karşı Ruslardan yardım alarak bir cihat açmak istiyorlar; ve böylece Anavatana hizmet etmek istiyorlardı. (306) Sovyetlerin onlardan faydalanması hususunda da aynen şunları söylemektedir; (307) "Sovyet Rusya Hükümeti bunlardan iki şekilde istifade etmeyi düşünmüştü. Biri mütereddit durumda bulunan İslâm âlemi ve Şark milletlerine Enver Paşa ve arkadaşlarını göndererek İstiklâl ve Hürriyet vereceklerini vaad ederek hem Orta Asya ve Hindistan'da İngiliz emperyalizmi ile mücadeleyi temin ve hem de Bolşevizmi takviye etmekti. Diğeri ise Enver Paşa ve arkadaşlarının Türk ordusunun takviyesi maksadıyla Anadolu'ya götürecekleri Azerbaycan piyadeleri ile Kafkas süvarilerinin arkasında 3. Enternasyonel'e bağlı ve kendilerinin kurdukları TKP teşkilatını Anadolu'ya sokarak Ankara hükümeti ile Enver Paşa tarafları arasında çıkması muhtemel ihtilaflardan faydalanmak kendilerine bağlı Şura Hükümetleri kurmaktı. (308)

303 *Agn.* s.380 vd.

304 *Cebesoy*, s.63-65.

305 *Cebesoy*, s.61-68.

306 *Cebesoy*, s.206.

307 *Cebesoy*, s.206 vd.

308 *Cebesoy*, s.207.

Enver Paşa Şark kurultayından sonra alınan karar gereği hazırladığı programın esası olarak idareyi halka götürecektir. Bir halk Şura fırkasının resmen Anadolu'da kurulması işine girişmişti. Kendisini de Anadolu milli hareketinin temsilcisi olarak ilan etmişti. Halbuki Ankara kendisine bu konuda bir yetki vermiş değildi. Enver Paşa bundan sonra sürekli Anadolu'ya geçmek; Milli Mücadeleyi yönetmek arzusuyla bazı çalışmalara başladı. Bu arada daha önce Rusya'dan yardım almak için, Kafkasya bölgesine gönderilen Halil Paşa Şubat ayı yarısında Trabzon'a gelmişti. Geliş sebebi hastalıktı. Ama aslında siyasi maksatlarla geldiği anlaşılmıştı. Amacı Enver Paşa tarafından Anadolu'daki Halk Şurası fırkasını teftiş etmektir. Aynı zamanda yanında bazı mektuplarda getirmişti. (309) Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki Enver Paşa bütün bunları tek başına yapmış, ne Talat Paşa'nın ne de Cemal Paşa'nın bunlardan haberi olmamıştır. Aslında Cemal Paşa'nın Milli Mücadeleye sıcak baktığı yardımcı olmak hususunda samimi olduğu bilinmektedir. (310)

Enver Paşa 4 Kasım 1920'de amcası Halil Paşa'ya bir mektup yazarak kendisinin Moskova'da kalmasını ister. Kendisi ise eğer Ruslar muavenet ederse bir fırka ile Anadolu'ya geçip Osmanlı memleketlerini konfederasyon şeklinde yeniden kurulmasını gerçekleştireceğini yazar. Böylece Enver Paşa ile Halil Paşa arasında Anadolu'ya geçmek, ordu kurmak vs. konularında mektuplaşmalar bir süre daha devam eder. Bu mektuplardan birinde Halil Paşa Moskova'da Sovyet Dışişleri komiser yardımcısı Karahan ile yaptığı mülakat hakkında bilgi veriyor; Karahan'ın Enver Paşa'nın Moskova'ya gelmesini istediğini; bu takdirde Rusya'nın her tarafında emniyetle serbest hareket edebileceğini; Türkiye'ye ve diğer mahallere geçmekte de aynı sebebiyle haiz olacağını bildirir. (311)

Ayrıca Anadolu'dan gelecek heyetin Moskova'da yapacağı görüşmede Enver Paşa'nın da reyinin ve olurunun iyi olacağını da belirtir. Halil Paşa Karahan'ın yine sözüne devamlı şayet Enver Paşa Anadolu'ya geçerse M. Kemal ile ortak hareket ederse bunun İngilizlerin lehine olacağını; bunu ise Rusya'nın asla kabul edemeyeceğini belirttiğini yazar. (312) Enver Paşa ise 28 Ocak 1921'de yazdığı cevapta Moskova'ya geleceğini belirtip, "artık kendi etrafında toplanacak olanların aleti gibi değil, belki icabında kendimiz vaziyete hakim olacak şekilde hazırlanmamız taraftarıyım" diyecektir. Bu yüzden de kurulmuş cemiyeti kendi eliyle kontrol edeceğini söyler. (313)

Bu mektuplardan da anlaşılacağı gibi yurt dışındaki ittihatçı liderler Anadolu hareketini iyiden iyiye takip ediyorlar, Anadolu'ya geçmek Milli Mücadeleyi kendi kontrolleri altına almak için en uygun anı bekliyorlardı. Bu konuda Sovyetlerde sırf kendi emelleri için duruma göre oylama ve kullanma politikası uygulamışlardır. Onlar Enver Paşa'yı kuracakları orduyla Anadolu'ya gönderecek, orada yönetimi ellerine alacaklardı. Çünkü her ne kadar Anadolu hareketine karşı yardım ediyorlardı ise de Anadolu'daki hareketin bir işçi-köylü hareketine benzemediğini ve olmadığını; milliyetçi bir

309 Cebesoy, s.210.

310 Baykal, H. agn. s.438-39.

311 Cebesoy, s.216.

312 Cebesoy, s.216-222.

313 Cebesoy, s.222-24.

hareket olduğunu çok iyi biliyorlardı.

Nihayet Enver Paşa'nın Sakarya zaferinden sonra Anadolu'ya geçme ümitleri tamamen ortadan kalkmıştı. Artık Türkistan'a geçmek, Türklüğü birleştirmek çalışmalarına başlamak gerekiyordu. Bu yüzden Buhara'da Milli "Basmacılık" hareketinin liderliğini yapmış 4 Ağustos 1922'de Ruslarla çarpışırken şehit düşmüştü.

B- TBMM'de Doğu Siyaseti ve Ermenistan Sorununun Halli (Nisan 1920- Aralık 1920)

a- Türk-Sovyet ilişkilerinin resmen başlaması ve Sovyet Rusya'nın Milli Mücadeleye Bakışı

Ankara'da TBMM'nin açılışına kadar Türk-Sovyet ilişkileri bir duraksama dönemidir. Bir yandan TBMM ittifak devletleriyle irtibatı kesmemek ve Sovyetlere yaklaşmak için bahaneler aramaktadır. Diğer yandan 1920 yılının ilk aylarından itibaren Türk Milli Mücadelesinin liderleri arasında görüş ayrılıkları baş gösterir. M.Kemal Milli Mücadeleyi başarmanın Sovyetlerle ilişki kurmakla mümkün olacağını; diğerleri ise ittifak devletleri ile uzlaşma umundadırlar. Fakat İstanbul'un 16 Mart'ta işgal edilmesi, (314) Kızıldorunun Kafkaslara inmesi ve Türk Sovyet ilişkilerine Terrakicilerin yürütmesi tehlikesinin belirmesinden sonra bir değişme olur.

TBMM'nin açılışına kadar ki gelişen olayların bir olgunlaşma aşamasına geldiğini söyleyebiliriz. TBMM Hükümeti 26 Nisan'da Sovyet Rusya'ya gönderdiği bir nota da (315) Anadolu yönetimini tanımaya Türk topraklarını işgal altında bulunduran emperyalistlerin Anadolu'dan kovmak amacıyla; bir ittifak kurarak birlikte ortak askeri harekatta bulunmaya çağırıyor; Kafkas yolunun açılmasını istiyordu. (316) Bu notaya M.Kemal öteden beri Kızıldorunun Kafkaslara yaklaşması karşısında Kâzım Karabekir'in gösterdiği aceleciliğe resmi bir nitelik kazandırmak; ayrıca mesliste konuyu tartışmak ve bu öneriye bir dayanak gösterbilmek amacıyla başvurmuştu. 24 Nisan 1920'de meclisin bir gizli oturumunda da "Avrupalıların Bolşeviklerin bizimle işbirliğinden her zaman korktuklarını göz önünde bulunduruyoruz. Ve ülke menfaatleri için her kaynaktan faydalanmayı da uygun gördüğünü, henüz ilişkiler varsa da kesin bir şeyin olmadığını; fakat böyle bir konuda meclisin daha esaslı önlemlere başvurabileceğini ifade eder. (317)

Nihayet 26 Nisan tarihli nota İbrahim Bey (Tali Öngören) tarafından Mayıs ayının 20'sine doğru Moskova'ya varır. Sovyet Dışişleri komiseri Çiçer'ine verir. Çiçer'in bu öneriye 3 Haziran'da karşılık verir. Cevabında Ankara hükümetinin Misak-ı Milli de belirtilen dış siyaset ilkelerini memnurlukla karşılıyor ve her iki ülkenin dayanıklı bir dostluk kurmak amacıyla birbirlerine diplomatik temsil-

314 M.Kemal'den K.Karabekir'e 16.3.1920 Tarihli Şifre Telgraf. Karabekir, s.496.

315 ATTB IV. Ank. 1964. Belge 288. Yerasimos s.232. Belge 39.

316 Karabekir, s.667. Bıyıklıoğlu s.67. Bayur, a.g.n. Belleten s.131-32. Harris. s.69.

317 Borak, Sadi Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları, İst. 1977. s.17-18.

ciler göndermelerini; sınırları Self determinatyon esaslarına göre çizimlenmesini yapmak üzere arabuluculuk teklif ediyordu. (318) M.Kemal bu istekleri nezaketle geçiştiriyordu. Çünkü Sovyetlerin Kafkaslarla ve general Virangel ile mücadelesi sona ermeden komünist olmaya bir ülke ile ittifak kurmak istemiyordu. Bununla birlikte dost bir Türkiye'nin Sovyetlerin güney sınırını koruması, Sovyetler ile ittifak devletleri arasında tampon olması Sovyet itibarınnın İslâm ülkelerde yaşayan Türk asıllı halkın milli duygularını dizginlemesi ihtimali Sovyet liderlerinin gözünden kaçmıyordu. (319)

Sovyet siyasetinin ve ileride özellikle Kafkaslara yönelik Sovyet ihtiraslarını iyi bilen Mustafa Kemal Rusya'nın Türkiye ile Ermenistan arasında arabuluculuk teklifini hoş karşılamıyordu. Çünkü Türk Milliyetçileri Ermenistan'ı ittifak devletlerinin elinde alet olmayacak bir duruma getirmek amacıyla karşı saldırıya geçmesi tasarlıyorlardı. Bu yüzden 20 Haziran'da Çiğer'in verdiği cevapta M.Kemal Ermenilerin müslüman ahaliye sert davrandıklarını, bunlara son vermek için askerî bir hareket planladıklarını; Çiğer'in önerisiyle bu kırımın durdurulur ümidiyle harekete son verdiklerini, iki ülke arasında dostane ilişkilerin kurulması için bir heyetin yola çıktığını; ancak Ermeni yetkililer tarafından durdurulduğu için geciktiğini, bir Sovyet temsilcinin de Ankara'ya gönderilmesi gerektiğini belirtiyordu. (320)

Türkiye'nin Sovyetlere bu şekilde yaklaşmak istemesi TBMM'de de tartışmalara yol açıyordu. Meclisin 11 Mayıs'ta yaptığı toplantıda bu konuda görüş açıklayan milletvekilleri bu konudaki kuşkularını açıklıyorlardı. (321) Ancak bu kuşku ve korkular ittifak devletlerinin San Remo'da hazırladıkları ve daha sonra Sevr'de İstanbul Hükümetine kabul ettirecekleri barış tasarısının Yunan Başbakanı Venizelos tarafından Yunan Parlemantosunda okunmasıyla ortadan kalkacaktı. Artık batı ile anlaşmak umudu kalmamış, kurtuluş yolunda doğu'ya yönelmek zarureti doğmuştu. Mustafa Kemal ve Çiğer'in karşılıklı mektupları neticesinde karşılıklı temsilciler göndererek ilişkileri geliştirmek gerekiyordu. Bu yüzden TBMM 3 Mayıs'ta Hükümeti kurar ve 5 Mayıs'ta Bakanlar Kurulu dış siyaset esaslarını ele alır ve Moskova'nın Türkiye'nin Türkiye'ye karşı nasıl bir politika uyguladığını öğrenmek için bir heyeti Moskova'ya göndermeye karar verir. (322) Dışişleri bakanı Bekir Sami bey başkanlığındaki heyette Lazistan Mebusu Osman, İbrahim (Tali Öngören) Bey ve Kurmay yarbay (Seyfi Düzgören) beyler vardı. 8 Mayıs'ta Heyete gerekli talimat verilir. Bu talimatta kısaca: Misak-ı Milli konusunda herhangi bir söz edilmemesine rağmen boğazların birlikte savunulması fikri vardı. (323) Heyet 11 Mayıs'ta hareket eder. 25 Mayıs'ta Erzurum'a gelirler. Kâzım Karabekir'le görüşürler. Kâzım Karabekir Kızıldorunun Karabağ'a girmesi üzerine hayli endişelenir.

318 Bayur, *Belleten agn.* s.134.136. Tunçay, s.71-72. Büyükoğlu s.67. Sonyel agn. *Belleten.* s.663. Karabekir, s.735. Yerasimos. s.238-239. Belge 39.

319 Sonyel, *Kurtuluş Savaşı günlerinde ... Belleten* s.663.

320 Sonyel, *Belleten agn.* s.664. Yerasimos, s.240 Belge 43.

321 TBMM Z.C. C.1 s.257-261. ATTB IV. s.328.

322 Sonyel, *Belleten agn.* s.665. Tengirşek, *age.* s.140-41. Yerasimos, s.150. Gönlübol ve Sar s.15.

323 Yerasimos, s.233. Belge 40. Karabekir, s.708. Çebesoy, Moskova... s.77. Tengirşek, s.146.

Heyet Erzurum'dan da ayrılır. (324)

Bu arada Moskova'ya gelmiş olan İttihatçı Liderler burada yaptıkları görüşmelerle Türk Heyetinin işini zorlaştırıyorlardı. Cemal Paşa Radek'le Türkiye'ye yardım konusunda görüşüyor bu arada düşüncelerini M.Kemal'e yazdığı mektupla bildiriyordu.

Bakü'deki TKP'nin delegesi olarak Moskova'da bulunan Fuat Sabit de Bolşevik önderleriyle görüşüyor, Bolşevik önderleriyle görüşüyor, Sovyetlerin para ve silah yardımıyla bulunmalarını istiyor, Çiçerin de bu konuda güvence veriyordu. (325) Yine Halil Paşa Moskova'da Çiçerin'in yardımcısı Karahan ve ordu komutanlarından Kamanev'le görüşüyor; Sovyet önderler yardım konusunda söz veriyor ancak Ermenistan konusunda kuşkuyla davranıyorlardı. (326) Dr. Fuat Sabit Türkiye'ye yardım konusunda 1 Milyon altın Ruble ve daha sonra 120.000 liralık altın tutarında yardımdan Halil Paşa ise 2 Milyon liradan söz ederler. Ama haftalar geçer bir yardım gelmez. Bunun üzerine Kâzım Karabekir 23 temmuz 1920'de Halil Paşa'ya gönderdiği mektupta "Son kurşunumuzda son kurşunumuzdayız..." diyerek Ermeni Taşnakçıların halâ Kafkasları kapalı tuttuklarını bildiriyor, doğu yolunu aşmak istediklerine dair Sovyet önderlerine güvence vermesini belirtiyordu. (327)

Türk Heyetini 24. Temmuz'da kabul eden Çiçerin Anadolu'daki Türk politikasının ana hatlarının belirtilmesini istedi. Ayrıca Fransızlarla yapılan bırakışmadan dolayı endişesini belirterek sözü Cemal Paşa ile Halil Paşa'ya yaptığı görüşmelere getirir. Bunda amaç Cemal ve Halil Paşaların Ermenistan'a toprak verilmesi hususunda karşı çıkmaları idi. Ancak Bekir Sami bu öneriye karşı her iki Paşa'nında resmi bir görevi olmadığını bildirir. Bu arada Ruslar aynı zamanda İngilizlerle bir ticaret antlaşması yapmak için Moskova'da görüşme halindeydiler. (328) Ancak görüşmeler sırasında Sovyet yöneticilerin ilgisizliği, İngilizlerle olan ilişkileri Türkleri kuşkulandırıyordu.

Bolşeviklerde Anadolu temsilcilerine güvenmiyorlardı. Türkiye'nin Kafkaslarda Panislamcı bir siyaset takip etmelerinden ve Fransızlarla imzaladıkları antlaşmadan batı ile daha yakın ilişkilere gireceklerinden kaygılanıyorlardı. Ayrıca Kafkas devletlerine özellikle Ermenistan'a karşı uyguladıkları siyasetten de hoşlanmıyorlardı. Buna rağmen Çiçerin Sovyet- İngiliz ilişkileri konusunda Türk Heyetine garanti veriyor ve yardımcısı Karahan'la resmi görüşmelere başlayabileceklerini bildiriyordu. Türk Heyeti de Karahan'la görüşmeleri kabul ediyordu. (329)

Karahan'la yapılan ilk görüşmelerde Türkiye'ye yapılacak yardım ve bu yardımın Anadolu'ya geçmesi için Kafkas yolunun açılması gibi iki konu görüşülmüştü. Bir süre görüşmelere ara verilmiş

324 Bıyıkhoğlu, s.150. Tunçay, s.71. Aydemir II. s.421. Rawlinson, s.295.

325 Karabekir, s.799-800. Tevetioğlu, Türkiye'de Sosyalist... s.291-93. Yerasimos, s.153.

326 Karabekir, s.788-90.

327 Karabekir, s.786.

328 Cebesoy, Moskova... s.78. Sonyel, Belleten s.669-70.

329 Cebesoy, s.78-79.

ve Bekir Sami Bey Çiğerin'e müracaatla tekrar görüşmelerin yapılmasını istemiş ve 4 Ağustos'ta Karahan'la ikinci görüşmeler başlamıştı. Bu ikinci görüşmelerde Karahan Kafkas yolunun kendileri tarafından açılacağını; fakat Brest-litovsk barışının değiştirilmesini teklif ediyordu. (330) Karahan'la yapılan görüşmelerinin bir oyalamaca olduğunu anlayan Türk Heyeti Çiğerin'e tekrar müracaatla Türkiye'ye yapılacak yardımı tesbit edecek komisyonun özellikle bir karara bağlanmasını istiyordu. Çiğerin ise Polonya sınırındaki güçlükleri bahaneyle konuyu sürekli değiştiriyordu. Bundan hiç memnun olmayan Türk Heyeti "modası geçmiş gizli diploması" usulünden vazgeçmesini Çiğerin'e öneriyor, Sovyet yönetiminin İngiltere veya başka bir batı devletiyle yapacağı görüşmelerde Türk çıkarlarını savunacağına dair kendilerine güvence verilmesini diliyorlardı. (331) Bekir Sami Bey Karahan ve Çiğerin ile görüşmelerini Ankara'ya rapor ederek bildiriyordu. Bu raporunda Ankara'ya bir elçilik heyetinin geleceğini ve bunların sayısının da 200 kadar olduğunu belirtiyordu. (332)

Nihayet Çiğerin bu konuda Türkiye'ye gereken güvenceyi veriyor, bundan memnun olan Türk Heyeti iki ülke arasındaki ilişkileri yürütmek için bir komisyon kurulmasını istiyor ve Çiğerin de bunu kabul ediyordu. Böylece 17 Ağustos'ta ikili görüşmeler başladı. Türk temsilciler ilkin bir saldırmazlık ve savunma paktı imzalanmasını öneriyor ama Bolşevikler komünist olmayan bir ülkeyle böyle bir pakt imzalamayacakları özürüyle bunu kabullenmiyor ancak Türkiye ile bir dostluk paktı imzalamaktan yana olduklarını bildiriyorlardı. Fakat yine bu ilişkiler sırasında bile Sovyet yöneticiler bazı güçlükler çıkarıyorlardı. Bu zorluklar bilhassa Ermenistan konusundaydı. 10 Ağustos'ta Ermenistan'la yaptıkları antlaşma gereği Şahtahr'dan Çulfa'ya kadar olan demiryolunu Ermenilere bırakıyorlardı. (333)

Bunun üzerine Türk heyeti Moskova'dan ayrılma tehdidi savuruyordu. Çiğerin sözkonusu antlaşmanın Kafkasya'daki Sovyet temsilcisinin imzaladığını; Kafkas yolunu Rusların açmaya çalışmayacakları gibi Türklerin açmasına da mücadele etmeyeceğini bildirmişti.

Çiğerin'in bu denli tavır değiştirmesi Türk heyetini oldukça şaşırtmıştı. (334) Çünkü Türk Heyeti ne kadar temkinli davranıyor, olayların ne kadar farkındaysa SOveyt temsilciler de o kadar ihtiyatlı idiler. Ve aslında Çiğerin ve yardımcıları Sovyet dış politikasının birer aracı idiler. Sovyet Dış Politikasının asıl yönlendiricileri V.I.Lenin ve Stalin idi. Bu yüzden Türk Heyeti kesin netice almak için Lenin'le görüşmeye karar verirler. (335)

Lenin Türk Heyetini oldukça iyi karşılıyor; (336) Türk temsilcilerinin anlattıklarını dikkatle dinledikten sonra Ermenistan'la anlaşmayı gerekli görüyor, ancak bunu onaylamıyordu. Ayrıca

330 *Türk Heyetini Karahan ile görüşmeleri hakkında bkz. Cebesoy, s.79-84.*

331 *Cebesoy, s.87-88. Sonyel, Belleten s.671.*

332 *Karabekir, s.810. Cebesoy, s.85-86. Yerasimos, s.174.*

333 *Bayır, Türkiye Devletinin.... s.64. Cebesoy, s.87.*

334 *Tengirşek, Vatan hizmetinde s.156.*

335 *Age. s.157.*

336 *Age. s.157.*

durumu düzeltmek için de söz veriyor; "durumu biz düzeltemezsek siz düzeltiniz" diyerek kısa zamanda da olsa Kafkas yolunu açtırıyor ve Türkiye'ye yardım vadin de bulunuyordu. (337)

Lenin'le görüştüktan sonra Türk Heyeti tekrar Çiğerin ile görüşüyor, ancak yine bir sonuç alınamıyordu. Nihayet 24 Ağustos'ta bir antlaşma tasarısı hazırlanır. Antlaşma tasarısında yer alan önemli maddeler şöyle sıralanıyordu. Taraflar birbirlerine zorla kabul ettirilen bir antlaşmayı kabul etmiyeceklerdi. Rusya TBMM'nin Misak-ı Milli'sini tanıyacak, Çarlık Rusyası ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan antlaşmalar geçersiz sayılacaktı. Boğazların tüm dünya devletlerine açık olması, Boğazlar rejiminin ileride Karadeniz'e kıyısı bulunan devletler tarafından İstanbul'un güvenliği tehlikeye düşmeyecek biçimde tesbit edilmesini kabulleniyorlardı. Yapılan askeri ve mali yardımlar antlaşmada yer almayacaktı. Başka bir ülkeyle yapacakları ilişkileri birbirlerine haber vereceklerdi. (338)

Antlaşma tasarısının parafesinden sonra 28 Ağustosta Çiğerin ile bir mülakat daha yapılmıştı. Çiğerin bu mülakatla Sovyetlerin yapacağı yardıma karşılık Türk yönetimi Sovyetlere karşı uyguladığı siyaseti değiştirmek, antlaşmadan vazgeçmek isterse Sovyet yönetimine önceden haber vermelidir; Önerisinde bulundu. Bekir Sami Bey bu öneriyi halkın nazarında ülkeyi para karşılığında sattıkları şeklinde bir imajın uyanacağını söylüyecek, kabul etmemiş; Çiğerin de özür diliyerek "tarafların siyasalarını değiştirmek isterse bir taraf diğerine bilgi verecek" şeklinde değiştirilmesine razı olmuştu. (339)

Konu tartışılır ve sonunda yine Ermenistan meselesine gelir. Doğu yolunun açılmasının Türkiye bakımında önemini bilen Çiğerin, bu yolun açılması karşılığında Ermenilere doğu illerinden toprak verilmesi konusunda pazarlığa girişebileceğini sanıyordu. Misak-ı Millinin Ermeni sınırı ile ilgili kısmın değiştirilmesini istiyordu. Bekir Sami Misak-ı Millinin herhangi bir noktasının değiştirilemeyeceğini, böyle bir şeye yetkisinin de olmadığını belirtmesi üzerine Çiğerin, doğu illerimizden Van ve Bitlis'in de Ermenilere verilmesi hususunda direniyor; buna karşı Bekir Sami Türkiye'de bir Ermeni vilayetinin olmadığını (340) Ermenilerin Türklerle beraber dağınık bir şekilde yaşadıklarını, hiçbir yerde çoğunlukta olmadıklarını; onlara herhangi bir ilin verilmesinin akıl dışı bir şey olacağını; müslüman halkın haklarının ayak altına alınması anlamına geleceğini, bunun Sovyet ilkelerine de ters düştüğünü belirtir. (341)

337 Cebesoy, s.91 vd. Bıyıkhoğlu, s.155. Yerasimos, s.170. Tengirşek, s.157-58.

338 Tengirşek, s.172-73. Cebesoy, s.101-104. Sonyel, Belleten s.673. Yarasimos, s.247-248.

339 Sonyel, Belleten s.674.

340 Cebesoy, s.89-90. ve 106-107. "Cebesoy hatıralarına Çarlık Rusyası ile Bolşevik siyaseti arasında far olmadığın belirtir; eğer Bolşeviklerin Var, Bitlis teklifleri çok muhtaç olduğumuz yardım keyfiyetide bir pazarlık knus olsaydı, bir müddet sonra Trabzon vilayetimizin Gırcistan'a ilhaki, hatta harp esnasında Rusya'nın işgali altına dıtsınıt ola doğu illeriizni Rusya'a iadesi gibi teklifler karşısında kalacağımız şüphesizidir" demektedir. Cebesoy, s.94.

341 Sonyel, Belleten s.675. Yerasimos, s.172. Cebesoy, s.107.

Çiğerin buna rağmen Sovyet yardımlarının Ermenilere toprak verilmesi şartına bağlı olduğunu söylüyordu. Bekir Sami Bey ise Türkiye topraklarının bölünmemesi için bir yıldır Yunan ve Ermenilerle savaştığını; dost bildiği Sovyet Rusya'nın itilaf devletleri gibi düşündüğünü bildiriyordu. Bunun üzerine yine Çiğerin kendilerinin itilaf devletleri gibi büyük bir Ermenistan kurmayı istemediklerini; ancak Ermeni nüfusuna küçük bir bölgenin verilmesini istiyordu. Bekir Sami ise Türkiye'nin bütünlüğüne ters gelen bu teklifi kabul etmiyor, ama göçen Ermenilerin, Türkiye'ye geri dönebileceklerini; ancak Osmanlı uyruğundan olmayanlara izin verilmeyeceğini bildirerek bundan bir sonuç çıkmayacağını; bu konuda ayrıca Hükümetine de danışması gerektiğini belirtiyordu. (342)

Görüşmelerin çıkmaza girmesi üzerine Y.Kemal Bey Anadolu'ya geri dönmüş ve 18 Eylül'de dostluk antlaşması projesini ve Bekir Sami Bey'in raporunu Ankara'ya bildirmişti. (343) Bekir Sami Bey ise 11 Eylül'de Kafkasya'ya geçmişti. (344) Bekir Sami Bey'in raporunun TBMM'nde görüşülmesinden sonra M.Kemal 16 Ekim'de Bekir Sami'ye gönderdiği bir tel yazısında; Sovyet isteklerinin Ankara Hükümetini emperyalist ve kapitalizme karşı verilen mücadelede de Sovyetlerin görüş ve düşüncelerine ters düştüğünü; böyle bir isteğin ancak emperyalist bir görüşün ürünü olduğunu; çünkü bölgenin çoğunluğunun müslümanlardan oluştuğunu; Misak-ı Milli'den bir parça ödün verilmesinin İstanbul Hükümetinden farkının kalmıyacağını ve Ankara Hükümetinin halk nazarında itibarını kaybedeceğini yazıyordu. Mektubuna devamla eğer Çiğerin Ankara Hükümetinin isteklerini kabul ederse antlaşmanın imzalanmasını ve Bekir Sami'nin bir süre daha Moskova'da kalmasını öneriyordu. (345)

Daha sonra Dışişlerinin 22 Ekim'de gönderdiği bir yazıda Bekir Sami'ye ulaştırılacaktı. Nitekim 2 Eylül'de TBMM aldığı bir kararla Moskova'ya bir yönerge daha gönderdi. (346) Bu karar Ankara Hükümetinin Sovyet Rusya'ya karşı sürdürdüğü politikanın alt üst olması demektir. Çünkü Sovyet Hükümetini ağır bir şekilde suçlamak bir yana, Vrangeli'nin beyaz Rus ordusu ile işbirliğini yapılabileceğini bile ima etmektedir. Bu metnini hazırlanmasında batı yanlısı ve Türkçü grubun ağır bastığı görülür. Bir başka özelliği de bir propaganda bildirisi niteliğinde olmasıdır. Bir başka açıdan bu karar Sovyet Rusya'nın Türk milli mücadelesine bakış açısını da aksettirmektedir.

Bolşevik Rusya İslâm ve Türk ülkelerinde kendi egemenliğini kurmak dileğindedir. Türkiye'nin kurtulmasını ve özellikle İslâm ülkeleriyle işbirliğini istemiyordu. Batı devletleriyle bir denge yaratmak için İslâm dünyasında bazı kışkırtmalarda bulunuyordu. Özellikle İngiltere'ye karşı etki ve gücünü göstermek için Türkiye'ye yandaş görünmeye çalışıyordu. Kendinden isteneni ve veremeyeceği araçları sağlamayı söz kalabalıklarıyla geçiştirmek; verebileceklerini de mümkün olduğu kadar er-

342 Tengirşek, s.159-164. Cebesoy, s.107-110. Aydemir II. s.419-424. Gönlübol ve Sor s.16-17.

343 Tengirşek, s.171-190. Cebesoy, s.110-111.

344 Bıyıklıoğlu, s.153.

345 ATTB IV. s.355-357. Aydemir II. s.429-430. Tengirşek, s.190-194.

346 Yerasimos, s.249. Belge 49. Cebesoy, s.96-100.

telemek amacı gütmekte idi. (347)

Ayrıca batı ile anlaşma ihtimaline karşı Türklerle kesin bir bağlantıya girişmemek, Ermeni sorunu nedeniyle batı hristiyan dünyasında Türkiye'ye karşı yerleşen zararlı görüşleri kıskırtmaktan kaçınmamak, Türkiye'nin bağımsız bir politika uygulamasını engellemek amacıyla Bolşevizmi Türkiye içinde olup bitti biçimine getirip Türkleri serbestçe uyuşamayacak bir kerte'ye getirmek, ülkenin yöneticilerini ortadan kaldırarak Türkiye yönetimini Moskova'ya bağlamak amacını taşıyorlardı.

Bolşeviklerin görüşlerine göre Kafkas Türkleriyle Türkiye aralarında bağ kurarlarsa hem batı için hem de Rusya için önemli bir güç haline gelebilirdi. Türkiye'yi İngiltere'ye karşı koz olarak kullanıyor; ona bir kuruş vermeyerek onu avutuyordu. Eğer iç sıkıntılarını da hallederlerse Türkiye için baulı devletlerle bir pazarlığa oturabilirlerdi. Bu ihtimaller önünde Bolşevikler Türkiye'de öncelikle bir komünist devrimi yapmak yoluna gidecekler ama başarılı olamayacak ve Türklerle gerçek bir ittifak yapmak zorunda kalacaklardır. Türk yönetimi ise bu tehlikeye karşı, kıskırtmalara karşı koymak bu akımı ılımlı ve açık olarak hükümetin kontrolünde bulundurmak, (348) özellikle Bolşevik akımının ordu içine girmesini engellemek. Ayrıca Sovyet Rusya ile bağlaşıklık olmak veya olmamak konusunda kesinlikle karar vermek lazımdı.

Türk-Sovyet ilişkileri Milli Mücadele boyunca bu sebeplere dayalı olarak karşılıklı menfaat hesaplarına göre ayarlanmıştır. Ancak Türk yönetimi bu siyasi ilişkilerde daha tedbirli ve daha yararlı sonuçlar elde eden taraf olmuştur. Ancak tarih boyunca devam eden Rus milli emelleri Türk Milli Mücadele esnasında ve hatta daha sonraki yıllarda özelliğini kaybetmeden devam etmiştir.

b- Ermeni Hareketininin Başlaması ve Elviye-i Selâse'nin Kurtarılması

Birinci Türk-Sovyet görüşmeleri Çiçerin'in Ermenilere doğu Anadolu'da toprak verilmesini istemesi üzerine kesilmiştir. Bu sebeple Türk Milliyetçilerinin Ermenistan'a karşı besledikleri düşmanca duygular artmış bulunuyordu. Bir yandan doğu illerine göz dikiyor, diğer tarafta halka zulümlerde bulunuyor; bir yandan da Türk-Sovyet ilişkilerini Kafkasya'da ukayarak yardıma engel oluyorlardı. Bu sebeplerle dayalı olarak Ermeniler; Erivan'dan Akdeniz'e uzanan büyük bir Ermenistan kurmak istiyorlardı.

Ermenilerin bu niyetlerini çok iyi bilen Kemalistler Sevr Andlaşmasına karşı çıkıyor, yolun açılması müslümanlara karşı katliamlardan vazgeçmelerini sağlamak için Erivan yönetimini bir an önce ortadan kaldırmak veya ezmek istiyorlardı. (349) Ermenistan'a karşı daha 1920 yılı Nisan ayında harekete geçilmesini isteyen Kazım Karabekir'e karşı Mustafa Kemal devam eden konferansın nasıl sonuçlanacağını bilinmeden böyle bir işe girişmenin Türkiye'nin çıkarlarına uygun düşmeyeceğini;

347 *Sonyel, Belleten, s.678.*

348 *Yerasimos, s.174. Karabekir, s.815-817.*

349 *Sonyel, Beleten, s.681. Karabekir, s.524-525. Tansel, C.3 s.217-218.*

batılı devletlerle bir uzlaşmaya varma ihtimalinin ortadan kalkacağını bildiriyordu. M.Kemal gerekirse Sovyet islam devletlerinin Milli Kuvvetlerinin takviye ile kışkırtmak gerektiğini ifade ediyordu. (350)

28 Mayıs'ta Ermeni yönetiminin adeta Türkiye'ye savaş ilanı olarak nitelenen bir bildirge yayınlaması (351) daha önce 13 Mayıs'ta Yunan Başbakanı Venizelos'un Yunan meclisinde Sevr Barış koşullarının erken açıklanması üzerine K.Karabekir 30 Mayıs'ta TBMM'ne başvurarak Ermenilere karşı harekete geçme önerisini tekrarlamış, (352) ancak M.Kemal Bolşeviklerle ilişkilerin henüz biçimlenmediğini; Türk askeri gücünün yeterli olmadığını söyleyerek bunu onaylamamıştı. (353) 4 Haziran'da K.Karabekir seferberlik ilan etmek için izin istiyor ve bu kez isteği kabul ediliyordu. Böylece 9 Haziran'da Erzincan, Erzurum ve Van'da seferberlik ilan ediliyordu. (354) Ancak Çiçerin 16 Haziran'da bu hareketi onaylamadığını; arabuluculuk teklifini içeren bir nota gönderince o sırada Kars'ta bulunan Bolşevik elçilik heyetinin Ankara'ya ulaşacağı güne kadar askeri hareketi tekrar erteler. (355) Bundan önce seferberlik ilan olunca 15. Kolordu Kumandanlığı "Doğu Cephesi Kumandanlığı"na çevrilerek yetkisini artırmıştı. Böylece bölgedeki bütün birlikler bu kumandanlığa bağlanmıştı. (356) Bu sırada Ermenilerin doğuda katliam ve zulümleri artmaya başlamıştı. Bu davranışlarıyla Türkleri savaşa kışkırtıyorlardı. 7 Temmuz'da TBMM Dışişleri Bakanlığı Ermenilere bir ultimatomla Oltu'nun öncelikle boşaltılmasını bildiriyordu. Bunu Ermeniler Brest-litovsk ve Batum antlaşmalarını Ermenistan'ın tanımadığını çünkü ikisinin de imzalamadıklarını, Türkiye'deki Ermeni ili üzerindeki itiraz götürmez haklarından vazgeçmeyeceklerini; Oltu ilçesinin de Ermeni Cumhuriyetinin kesin bir parçası olduğunu ve Türk ordusunun bu ilçede saldırgan davranışlarda bulunmasına izin verilmeyeceğini bildiriyorlardı. Bununla beraber Ermeniler Oltu'yu boşaltmak bir yana doğu vilayetlerini işgale hazırlanıyorlardı. Bunun için de Erivan yönetiminin eski cumhurbaşkanı Hatisyan Avrupa ülkelerini dolaşıp maddi yardım toplamaya geziye çıkıyordu.

İngiliz yetkililerle görüşen Hatisyan doğu illerini işgal için yetki istiyor ancak Lord Gürzon bunu zamanlamanın uygunsuzluğu yüzünden tasvip etmiyordu. Etmemesinin en önemli sebebi de Türklerin Sevr'i kabul etmeye hazır olmalarıydı. (357) Bu kez Ermeniler Sovyetlerle sıkı ilişkilere giriştiler. 20 Temmuz'da Çiçerin Ermeni Dışişleri bakanı H.Ohancian'a gönderdiği yazıda Ankara ile ilişkilerinin

350 Karabekir, s.707-708. ATTB, s.318. Goloğlu, s.280.

351 Kazemzadeh, s.286.

352 Karabekir, s.730-731.

353 Karabekir, s.732-34.

354 Cebesoy, s.92. Goloğlu, s.280-83. TİH. 3. Cilt. s.101. Karabekir, s.738.741 ve 744-45.

355 Cebesoy, s.129. ATTB. s.339-40.

356 TİH. 3. Cilt. s.191. Tansel, C.3 s.221. Nutuk II. s.488.

357 Sonyel, Belleter, s.684.

sebebinin Ermenilere doğuda toprak sağlamak olduğunu söylüyordu. Sovyetler ayrıca Türklerin kendilerinden erken davranıp Ermenistan'a saldırılarını engellemek amacıyla 10 Ağustos'ta Ermenilerle bir antlaşma imzalıyor; Erivan-Çulfa-Şahıhtı demiryolunu Ermenilere veriyorlardı. (358) Bütün bunlardan sonra Türk yönetimi Ermeni sorununu halletmek için askeri bir hareketin gerekliliğini anlamıştı. Bu arada Ermeniler'de ileri harekete geçmiş ve Oltu bölgesinde bazı köyleri 12 Ağustos'ta işgal etmiş ve bazılarını da yakmışlardı. (359) Arkasından da bir Türk birliğine saldırmışlar, iki Ermeni uçağının Türk mevzilerini bombalaması üzerine 20 Eylül'de Ankara Ermenilere tazarruz emrini bildirmişti. (360) Zaten hazır olan doğu kumandanlığı 27 Eylül'de harekete geçileceğini belirtmiş ancak 24 Eylül'de Bardız, Köték'i işgal eden Ermenilere karşı 28 Eylül'de sınırı geçerek Sarıkamış-Leloğlu hatında durmuştu. (361)

Bu sırada Ermenistan Dışişleri bakanı Ohancaniyan Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'e yazdığı mektupta Türklerin saldırısının durdurulmasını istemişti. (362) Türk Hükümeti 6 Ekim 1920'de Moskova'daki Türk Heyeti başkanına bir talimat göndermiş ve Ermenilerin bölgede kışkırtma ve haksız uygulamalara giriştiği Rus Hükümetine anlatılması istenmişti. (363) Bu sırada Ruslar ve Ermenilerin ilişkilerinin zayıflaması üzerine Ankara 16 Ekim 1920'de Türk Heyeti başkanı Bekir Sami'ye Sovyetlerin Misak-ı Milliye aykırı arazi isteklerinin şiddetle reddedilmesi için direktif verildi. (364) Yine aynı tarihte K.Karabekir'in görüşü soruldu. Alınan cevap Elviye-i Selâse'nin işgali yönünde idi. (365) Böylece M.Kemal, İsmet İnönü ve Fevzi Paşa'lar durum değerlendirmesi yaparak K.Karabekir'in teklifine uyup kendisine Ermeni ordusunun yok edilmesi görev ve yetkisini vermişlerdi.

Türk ordusu 28 Eylül'de yeniden harekete geçti. 4 günlük bir savaştan sonra 30 Ekim 1920'de Kars'ı aldı. (366) Bu büyük bir askeri zaferdi. Burasının alınmasıyla Türkiye'nin doğu sınırı güvenlik altına alınmış oluyordu. Böylece Misak-ı Milli sınırlarına da ulaşılmış oluyordu. 7 Kasım'da da Türk ordusu Gümürü ve çevresini kontrolü altına almıştı. (367)

İkinci Ermenistan hareketine girişmeden önce Tiflis Hükümeti ile de bir uzlaşmaya varmak gerekliliği belirir. Tiflis'te bulunan İngiliz temsilci Albay Stokas Ermenileri tüm halkı silah altına çağırıyor; Gürcü yönetiminin Ermenilere elden gelen her yardımı gizlice yapacağını; durum tehlikeye

358 *TİH. 3. C. s.133-34.*

359 *Goloğlu, s.281. TBMM Z.C. C.5. s.4.*

360 *Karabekir, s.847. TİH. 3.C. s.146.*

361 *Karabekir, s.848-49. TİH. 3.Cilt. s.151. Nutuk II. s.39. Yerasimos, s.184-85.*

362 *Cebesoy, s.118. TİH. 3. s.177.*

363 *Karabekir, s.895. Bıynkloğlu, s.20.*

364 *Yerasimos, s.189. Belge 50. Uras, s.695.*

365 *Karabekir, s.854.*

366 *Karabekir, s.841. Nutuk II. s.488-89. Yerasimos, s.192.*

367 *TİH. 3. Cilt. s.204. Goloğlu, s.284.*

girerse Ermeniler yanında savaşa gireceklerini söylüyordu. Fakat bu düşünceler Gürcü'ler tarafından benimsenmedi. Çünkü bu durum Türkleri gücendirecek, Gürcistan'daki islam halkın ayaklanarak Azerbaycan ve Rusya ile yaptığı ticari ilişkilere zarar vereceğini biliyorlardı.

9 Ekim'de Gürcü yönetimine başvurularak dostluk ilişkileri kurulması istenmiş; Ermenistan'a yapılan saldırının gerekçeleri açıklanmıştı. Gürcüler ise verdikleri cevapta kendilerine saldırılmayacağı ve iki ülke arasında Ardahan ve Batum illerini kapsamak üzere sınırın çizilmesini istiyorlardı. (368) Bu notaya hemen cevap verilmiş güçlü bir Gürcistan'ın varlığına duyulan memnuniyet belirtilmiş ve Kazım (Dirik) Bey Tiflis elçiliğine tayin edilmişti. Böylece Gürcistan'ında tarafsızlığı sağlanmış oluyordu. Gümrü'nün alınması üzerine Türk Kuvvetleri Erivan'a kadar sokuluyorlardı. Bu durumda 2 Kasım 1920'de Ermeniler Türklere başvurarak bir bırakışma imzalamak istiyor, ertesi gün Gümrü'de bir bırakışma imzalıyorlardı. (369) Kars'ın alınmasından sonra 1 Kasım'da K.Karabekir yayınladığı bildiride durum hakkında bilgi veriyordu. Bu bildiride Taşnakların Ermeni milletine yaptıkları anlatılıyor "maksadımız ve amacımız Ermeni ve Müslüman fukara halkını kırıduran Taşnakların elinden kurtarmak" olduğu belirtiliyor; buna uyanların rahat ve huzur içinde olacakları ifade ediliyordu. (370)

Ermenilere bildirilen anlaşma şartlarına 7 Kasım saat 17'ye kadar tamamıyla uyulması ve uygulanması bunlar kabul edilmezse askeri hareketin devamına, bunun sorumlusunun da Ermeniler olacağı belirtiliyordu. (371) Ermeniler barış şartlarını kabul ederek doğuya çekilmişlerdi. Ancak TBMM'nin 8 Kasım'da Ermeni Hükümetine siyasi ve askeri isteklerini belirten ikinci bir nota verdi. (372) Fakat Ermeniler harekete geçtiler. (373) Tekrar başlayan mücadelede Ermeniler bozulup kaçarken tehlikeli durumlara düştüler. Sonunda 17 Kasım'da bir Ermeni subayı K.Karabekir'in çadırına giderek barış şartlarını kabul ettiğini açıkladı. (374) Bir haftalık ateşkes ilan olundu. Barış görüşmeleri başladı. Fakat bir sonuç alınamadı. Görüşmeler 5 Aralık'a kadar uzatıldı. Bu kez müzakerelere Gümrü'de devam edildi.

Türklerin kazandığı bu zafer bütün Anadolu'da büyük bir sevinçle karşılanmıştı. İlinönü 28 Kasım'da K.Karabekir'e Eskişehir'den gönderdiği kapalı tel yazısında şöyle diyordu. "Doğu harekebizi ve sorunumuzu yeniden diriltti. O kadar sıkılmıştık o kadar daralmıştık ki durumun nefes alacak kadar 1 Aralık'a ihtiyaç vardı. Tanrının yardımıyla bunu sen başardın..." M.Kemal ise bu büyük başarısından dolayı K.Karabekir'i kutluyordu. (375) Bu zaferden sonra elde edilen 3 batarya koşulu dağ topu ile makineli tüfekleri ve yeteri derecede mermiyi 2000 kadar tüfeği K.Karabekir hemen batı

368 *Tengirşek, s.185-88.*

369 *Bayur, Türkiye devletinin.... s.65. Uras, s694-95. Nutuk II. s.305. Cebesoy, 121.*

370 *Karabekir, s.897-98.*

371 *TİH. 3. C. s.212-13.*

372 *Gönlübol ve Sar, s.23-24. TİH. 3. C. s.214-15. Karabekir, s.901.*

373 *TİH. 3. Cilt. s.217.*

374 *Karabekir, s.902. Goloğlu, s.284.*

375 *Karabekir, s.862.*

cephesine ulaşırdı. Böylece batı cephesinde zaferin kazanılmasında doğu cephesinin güvenliğinin sağlanmasında yardımcı oluyordu.

c- Gümrü Barışı

Türk ordusunun Kars'ı, arkasından Gümrü'yü alması üzerine Ermeniler barış istemek zorunda kalmışlardı. Nihayet 17 Kasım'da bir Ermeni subayının K.Karabekir'e başvurması üzerine 1 haftalık ateşkes ilan edilmişti. Barış görüşmeleri başlamış fakat bir sonuç alınamamıştı. Görüşmelerin 5 Aralık'a kadar uzatılması kararlaştırılmıştı. Bu kez görüşmelere Gümrü'de devam edildi. Bu görüşmelerde de TBMM hükümetini K.Karabekir Paşa ile Erzurum valisi Hamit ve Erzurum milletvekili Necati Bey'ler; Ermenileri de A.Kilhanyan, Hatisyan ve İ. Gorganyan temsil ediyorlardı. Gümrü'de devam eden görüşmeler 2-3 Aralık 1920'de anlaşmayla neticelendi. (376) TBMM'nin imzaladığı bu ilk antlaşmayla Türkler Kars, Sarıkamış, Kağızman, Kulp ve Iğdır'ı yeniden topraklarımıza katıyordu. (377) Bu zaferden sonra birçok silah ve cephanenin ele geçirilmesi ve batı cephesine aktarılması sağlanmıştı. Antlaşmanın şartları da şöyle idi: Türkler daraltılmış sınırlar içinde Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyor; anlaşmazlık konusu olan Kars ve Sürmeli ilçesinin geleceğinin 3 yıl içinde yapılması gereken bir Plebisit'le kararlaştırılması; bu süre içinde karma Türk Ermeni jandarmasının sözkonusu yerlerde barış ve düzenden sorumlu olmasını kabulleniyor. Ermenistan Sevr antlaşmasını tanımayarak Avrupa'daki temsilcilerini geri çağırmayı ve itilaf devletlerinin temsilcilerini; bu devletler Kemalist Türkiye ile bir barış antlaşması imzalanıncaya kadar Erivan'a sokmamayı kabul ediyor; Ermeni ordusu 15 bine indiriliyor ama jandarma gücü sınırlanmıyor, Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı diğer devletlerle yaptığı tüm antlaşmalar kaldırılıyor; Türkiye'deki Ermeniler'le Ermenistan'daki Müslümanların diğer yurttaşlar gibi eşit haklardan yararlanmaları, iki ülke arasında en erken zamanda diplomatik ilişkiler, telefon ve telgraf ulaşımının kurulması; Türk koruyuculuğu altında yerel özerklik verilecek İtur ve Nahçıvan illerinin ileride Self-determinasyon ilkesine göre şekil almaları; Ermenistan saldırıya uğrar ve yardım dilerse Türkiye'nin ona yardımda bulunması, Ermenistan silah ithal etmemesi; Her iki tarafın birbirinden savaş tazminatı istememesi antlaşmanın bir aya kadar onaylanması kabul ediliyordu. (378)

Gümrü barışı ile Osmanlı devletinin 1918'de imzalandığı Mondros Bırakışması sınırı ilk kez geçilmiş; 1920 Sevr antlaşmasının da geçersizliği fiilen kanıtlanmıştır. Ayrıca Ermeni sorunu Türkiye'nin haklarını karşılayacak biçimde kesin bir sonuca bağlanmıştı. Yine Türk devleti o sırada çeşitli cephelerdeki savaşlardan birini istediği biçimde sonuçlandırmakla nefes alabilmiş ve kuvvetlerini öteki cephelerde daha rahat kullanabilmek imkanı bulmuştur. Bundan başka dayanışma içine girmeye hazırlandığı Sovyetlerle Kafkasya'da ulaşım ve haberleşme imkanı bulmuş; Ermenilerin elin-

376 *Sonyel, Belleten. s.693. Yeresimos, s.199. Cebeseoy, s.122. TİH. 3.C. s.225. Karabekir, s.1135-36. Nütuk II. s.489. Gönülbol ve Sar, s.18. Uras, s.694. vd.*

377 *TİH. 3. C. s.225.*

378 *Aydemir II. s.432. Kazemzadeh, s.289.*

den de pek çok silah almıştı. (379) Bu antlaşma için Atatürk nutukta şöyle demektedir. "...Gümrü antlaşması, milli hükümetin yaptığı ilk antlaşmadır. Düşmanlarımızın hayallerinde kendisine ta Harşit vadisine kadar olan Türk ülkeleri bağışlanmış olan Ermenistan Osmanlı Devletinin 93 seferi ile kaybetmiş olduğu yerleri bize, milli hükümeti terkederken dava dışına çıkarılmıştır. Doğuda ki vaziyetlerdeki önemli değişimler olması yüzünden bu antlaşma yerine daha sonra yapılan 16 Mart 1921 tarihli Moskova antlaşması geçmiştir". (380) Eski Ermenistan Cumhurbaşkanı Hatisyan'da Gümrü barışının imzalanmasıyla Türk Ermeni savaşını değerlendirmiş ve Ermenilerin Türklerin kuvvetlerini bilmediklerini, Türk önerilerine aldırmadıklarını ve sonunda da savaşın kaçınılmaz olduğunu söyleyerek pişmanlığını ifade etmiştir. (381) Fakat 5 Aralık'ta antlaşma onaylanmadan Erivan'da Bolşevik Ermenistan kurulmuştu. (382) 10 Aralık 1920'de Ankara'ya bir yazı yazan yeni hükümet bundan sonra Türkler ve Ermeniler arasında dostluk ve kardeşliğin geçerli olacağını Ermeni Taşnakların imzaladığı antlaşmaların da yeniden gözden geçirilmesini istediler. (383) Türk Hükümeti bu durumdan hoşlanmamıştı. Verdiği cevapta yeni idarenin sadece bir isim değiştirmeden ibaret olduğu antlaşmanın şimdilik tadili meselesinin ortaya atılmasını doğru bulmadıklarını; çünkü Türkiye'nin çoğunluğu Türk İslam olanların topraklarını geri aldıklarını; kaldı ki bu toprakların Ermenilere müslümanların her türlü hakları çiğnenerek İngilizler tarafından verildiğini, bu itibarla da Bolşevik Ermeni hükümetinin bu husustaki ısrarının isim değiştirmiş bir Taşnak hükümetinden başka bir şey olmadığı hissini uyandırdığını bildirdi. (384) Bu sebeple Ermeni meselesinin özelliği değişmiş. Bundan sonra ki Ermeni bir çeşit Türk Sovyet ilişkilerine dönüşmüştür. (385)

C- Gümrü Barışından Sonra Meydana Gelen Gelişmeler (Aralık 1920- Ekim 1921)

a-Doğu Cephesinin Güvenlik Altına Alınmasıyla Gelişen Türkiye- Sovyet İlişkileri

Gümrü barışının imzasıyla Türk Ermeni ilişkileri Taşnak Ermeni hüviyetini Bolşevik Ermeni hüviyetine terk ediyor; Dolayısıyla ilişkiler bundan sonra Türk-Sovyet ilişkilerine dönüşüyordu. Böylece Ermenistan'a toprak verilmesi sorunu Ankara hükümetinin isteği doğrultusunda çözümlenmiş oluyordu. Oldu bitti politikasını başaran Ankara Misak-ı Milli sınırlarına varmakla kalmamış, bu sınırı aşarak ileride görüşmelerde pazarlık konusu edebileceği bir kısım toprakları özellikle Gümrü'yü elde etmiştir. Üstelik bunu yaparken tek yardım görebileceği yeri kuşkulandırmamak ve yardımı geciktirmek pahasına yapmıştır. Şimdi yeni bir barış taarruzuna geçip yitirilen zamanı karşılamak gerekmektedir.

Türk Ermeni savaşından sonra Sovyetlerin görüşünce Kemalistler can sıkıcı davranışlarda

379 Soysal, s.18. Gönlübol ve Sar, s.18. Uras, s.695.

380 Nutuk II. s.434-35.

381 Uras, s.697-700.

382 TİH. 3.C. s.228. Yeresimos, s.199.

383 TBMM Z.C. 7.C. s.151.

384 Kazemzadeh, s.292.

385 Kazemzadeh, s.293.

bulunuyorlardı. Ermenistan'a vurulan darbeden etkilenmekle beraber beyaz Rus ordularını yenmekten, Ermenistan'ı işgal etmeyi planladıklarından Türklerin bu davranışlarına çok kızıyorlardı. Ayrıca Kafkaslarda Türklere karşı iyi duygularda sinirlerini bozuyordu.

Ankara'da bu arada İstanbul'dan ve Tiflis'ten olanca hızıyla yürütülen itilaf barış taarruzuna karşı Moskova'ya güvence verme zorunluluğu duyar. Bunun üzerine Ahmet Muhtar Bey K.Karabekir'e bir telgraf göndererek İngilizlerin, Türkiye'nin bir antibolşevik Kafkas cephesi kuracağı yolunda yaydıkları haberleri Sovyetler nezdinde yalanlamasını ister. (386) K.Karabekir'de bu telgrafın bir kopyasını Medivani'ye verir. 2 Aralık'ta ise M.Kemal'in İzzet Paşa ile Bilecik'te görüşmek üzere yola çıkmasından bir önce Ahmet Muhtar bu kez doğrudan Çiğir'in'e bir nota göndererek Kafkaslarda Sovyetlere karşı bir cephe kurmak konusunda Ankara'nın İngiltere ile herhangi bir görüşme yaptığını kesinlikle yalanladıktan sonra sözü Türk Sovyet anlaşmasına getirerek Türk Hükümetinin "karşılıklı temsilcilerimizin parafe ettiği dostluk ve kardeşlik antlaşmasının imzalanması ve hükümetlerimiz arasındaki tüm yanlış anlamaların dağılacağı" umudunu beslediğini belirtir. Bu yazının verilmesinden bir gün önce de Çiğir'in Medivani'ye bir telgraf göndererek görüşmelerin yeniden başlamasını ister. (387)

Bilecik'teki görüşmeler fiyaskoyla noticelenince M.Kemal Ankara'ya döner ve karşısında Çiğir'in'in bu önerisini bulur. Ankara'ya dönen Yusuf Kemal'le konuşarak Moskova'ya gidecek heyete başkanlık etmesi kararlaştırılır. Aynı gün Ahmet Muhtar mecliste "Doğal bağlaşığımız Sovyetlerle dostluk" üzerine bir nutuk çeker. (388) Ayrıca Çiğir'in'de bir nota gönderir. Bu nota da Gürcülerin 20 Kasım'da gönderdikleri nota hakkında ne düşündüklerini sorar. Ertesi gün 7 Aralık'ta Moskova'ya gidecek heyete katılacaklar tespit edilir. Heyette Y.Kemal, Rıza Nur ve askeri danışman olarakta Saffet (Arıkan) Bey vardır. (389) Bu arada Ankara ve Moskova birbirlerine büyükelçi göndermişlerdir. 21 Kasım'da Moskova'ya ilk Türk Büyükelçisi olarak atanan batı cephesi kumandanı Ali Fuat (Cebesoy) (390) Sovyet başkentine giderken 28 Aralık'ta Kars'ta Ankara'ya gitmekte olan Medivani ile görüşür.

Kars'ta K.Karabekir ile görüşen Sovyet elçisi Sovyetlerin, Kemalist Türkiye ile siyasi ve askeri bir antlaşma imzalamaya hazır olduğunu ve Kemalistlerin şartların öğrenmek istediklerini; bizzat Lenin ve Stalin'in kendisine bildirdiklerini söylüyordu. Rusların, Türkiye'nin doğu illerinden Ermenilere toprak verilmesine değinilince Medivani; bu konunun yanlış anlaşıldığını öne sürüyor. (391) Daha sonra Moskova'da havanın büsbütün değiştiğine ve bu kez Türk Sovyet ilişkileriyle yalnız Sovyet

386 Yerasimos, s.201.

387 Yerasimos, s.201-262.

388 Tengirşek, s.198.

389 Yerasimos, s.202.

390 Tengirşek, s.194-95.

391 Tengirşek, s.198. Gönlübol ve Sar, s.22.

dışişleri komiserliğinin değil, Türkiye'ye fazlasıyla önem verildiğinden Stalin yoldaşın da yakından ilgileneneğine dair K.Karabekir'e ve Moskova'ya gitmekte olan Türk büyükelçisine güvence veriyordu. (392)

8 Aralık'ta bakanlar kurulu toplanarak Moskova'ya gidecek heyete verilecek talimatı görüştü. Görüşmelerde Azerbaycan, Gürcistan ve gerekirse Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Cumhuriyetleriyle birlikte bir konferans biçiminde yapılması öngörülür. Böylece Türkiye çıkabilecek tartışmalarda kendisine bağlaşıklar bulabileceklerdir. Ermenistan'da ise söz edilmez çünkü Ermenistan Gümrü barışıyla saf dışı bırakılmıştı. (393) 9 Aralık'ta Çiçerin Ahmet Muhtar'a yazarak görüşmelere razı olduğunu ve bu konferansın Moskova'da Sovyetler, Türkiye, Azerbaycan arasında yapılmasını gerekli bulduğunu bildirir. (394) Bu sırada M.Kemal ile Lenin arasında mektuplaşmalar olmuştu. M.Kemal batıya karşı dostluğun faydalarını belirtiyor; Lenin ise 7 Ocak'ta verdiği cevapta Rusya'da her millete kendi mukadderatını kurmak prensibini desteklediğini belirtiyor ve; "Sarsılmaz bir enerji ile yurdunun bağımsızlığı ve refahı için çalışan Türk milletine ve onun hükümetine en samimi dileklerimizi ifade etmeme müsaade edin" diyordu. (395) Diğer taraftan 28 Aralık'ta Kars'a gelen Medivani burada K.Karabekir ve Kars'ta bekleyen Moskova elçisi Ali Fuat ile görüşmüş ve Ermenilere Türk arazisinin verilmesi meselesinin bir "Sui tefahhüm"den ibaret olduğunu; Çiçerin'in sözlerinin çok geçmişte kaldığını söylemiştir. (396)

Tam bu sırada da K.Karabekir Paşa Medivani'ye yazdığı bir mektupla; bu sözlerinin yazılı olarak vermesini ister. (397) 14 Ocak 1921 tarihli yazısına aynı gün cevap veren Medivani Lenin ve Stalin tarafından kendisinin Türkiye'nin iki hükümet arasında yapılabilecek bir antlaşma hususunda eğiliminin ne olacağını öğrenilmesiyle görevlendirildiğini bildirmişti. (398) Türk kurulu 19 Şubat'ta Moskova'ya varınca askeri törenle karşılanmış; 21 Şubat'ta da Çiçerin tarafından kabul edilmişti. Ancak karşılama soğuktu. Türk heyetine kendilerinin Moskova'ca çağırılmadığı, niçin geldikleri sorulunca Türk heyeti siyasi ve askeri bir anlaşma için geldiğini belirtmiş ve Medivani'nin mektubunda gösterilmişti. O zaman Çiçerin; burada muhtelif devletlerin temsilcilerinden oluşan bir toplantı yapılacağını söyleyerek Türkleri de onun için çağırmış olabileceklerini söylemişti. (399) Ayrıca İngilizlerle bir antlaşma imzalayacaklarını; Türklerle anlaşma yapmanın esas prensiplerinde olmadığını, Türkiye'nin müfrit komünistlere karşı şiddet kullandığını; Ermenilerle yapılan barışta Sovyet aracılığına başvurmadıklarını ve Gümrü'yü hala boşaltmadıklarını da sözlerine ilave etmişti. (400)

392 Karabekir, s.902. Cebesoy, s.153-54.

393 Tengirşek, s.203-206.

394 Tengirşek, s.203. Bayur, Türk devletinin..... s.66. Yerasimos, s.279. Belge 65.

395 Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da s.157. Yerasimos, s.282. Belge 68.

396 Cebesoy, s.154.

397 Tengirşek, s.191-92.

398 Tengirşek, s.193.

399 Cebesoy, s.178-79. Tengirşek, s.207-208.

400 Cebesoy, s.179. Tengirşek, s.208.

Çiğerin ile anlaşma sağlanamıyacağı; anlaşılınca Türk Heyeti direkt olarak Stalin'le görüşmeye karar verdi. 22-23 Şubat gecesi Stalin'le görüştü. Stalin Rusların Türklerle ittifak yapamayacaklarını; çünkü İngilizlerle bir ticaret anlaşması yapacaklarını, bundan amacın ticaret anlaşmasına karşı olan Fransa ile bundan yana olan İngiltere'nin ve sonuçta Amerika'nın rekabetine yol açmak ve bunların Ruslara karşı ittifakını parçalamak olduğunu; buna zarar verecek herşeyden kaçınacaklarını belirtmiş, ayrıca ittifaktan maksat para ve silah yardımı ise bunu hemen yapabileceklerini, bir kardeşlik antlaşması imzalamaya hazır olduklarını söylemişti. (401) Ermenistan konusunda da "siz Ermenistan sorununu kendiniz hallettiniz. Eğer daha çözümleyeceğiniz bir şey kalmışsa onu da çözümleyiniz. Ama zamanı kesinlikle bize bildiriniz" diyor, Cümrü'yü ne zaman boşaltacaklarını soruyor ve anlaşma imzalanır imzalanmaz karşılığını alıyordu.

Türk heyetinin Stalin ile görüşmesinden sonra Çiğerin'de büyük bir değişiklik görülmüştü. (402) Çiğerin Ermenistan ile ilgili önerisinin yanlış anlaşıldığını öne sürerek bunun Ankara ve Anadolu'da Sovyetlere karşı kötü görüşlere yol açmasından kaygı duyduğunu; "artık bu konuyu kapatalım, bir-birimize suç isnadından vazgeçelim. İşimize bakalım. Yeterli görüş teatisinde bulunduk, askeri konular iki gün zarfında savunma komiserliği ve başkomutanlık hatlarında görüşülsün. Siyasi konular ise 26 Şubat'ta oturumlarına başlanacak olan bir konferansa bırakılsın" demiş ve bu önerisi Türk heyeti tarafından da kabul görmüştü. (403)

b- Gürcü Sorunu, Artvin ve Ardahan'ın Kurtarılması

TBMM'nin Gürcistan'a karşı uyguladığı siyasanın temel prensipleri şunlardır: Batum'u almak, sınır sorununu çözüme bağlamak, Türk- Ermeni çatışmasında Gürcistan'ın tarafsızlığını sağlamak, Sovyet Rusya'nın Anadolu'ya sızmasına engel olmak amacıyla Gürcistan'ı tampon bir bölge biçimine getirmek, itilaf devletleriyle bir anlaşmaya varılır ve Sovyet Rusya ile bir çatışma olursa yardımına çok ihtiyaç duyulacak bir Gürcistan'ı yedek olarak tutmak. (404)

Ancak Gürcüler Anadolu milliyetçilerine pek güvenmiyor; onların Batum'a saldırmaya hazırlandıklarına inanıyor, Ermenilere karşı savaşarak Ermenistan içinde ilerlemeye başlamalarından çok korkuyor, Türklerin Ermenilere karşı zafer kazanmasıyla da Ermenilere yardım etmedikleri için çok sevinmiş oluyorlardı. Gürcü nüfusunun çoğunun müslümanlardan oluşması Gürcü'leri Kemalistlere yaklaşmaya teşvik edici bir unsurdur. Bir taraftan Moskova'ya gitmekte olan Türk heyeti diğer tarafta itilaf devletlerini Anadolu hareketini yavaşlatmak amacıyla düzenledikleri Londra Konferansı hazırlıkları yapıyordu. Kafkasya seddi konusu itilaf için Azerbaycan ve Ermenistan Bolşevik cumhuriyetlerinin kurulmasından sonra giderek bir Batum sorununa dönüşür. Kafkaslarda Sovyet düzeninin kurulmasından sonra batı emperyalizmi için set sorunu Kafkasya'dan Türkiye'ye

401 Cebesoy, s.180-82. Tengirşek, s.216. Tevetoğlu, Türkiye'de sosyalizm... s.336-348. Karabekir, s.957.

402 "Türk delegeleri Stalin ile görüştikleri vakit o hariciye komiserliğini ima ederek "orada işittiğiniz sözlere o kadar önem verin, onlarla anlaşamazsınız. Benimle daha iyi anlaşsınız..." demişti" Tengirşek, s.209.

403 Cebesoy, s.182. Tengirşek, 204-206.

404 Sonyel, Belleter, s.720.

kayar. Türkiye seddinin iki hassas noktası vardır. Boğazlar ve Musul petrolleri... Bu durumda batı emperyalizminin amacı bu iki noktayı elinden geldiği kadar denetim altında bulundurmaktır. Birlikte bağlaşıp ya da en azından Sovyet Rusya'nın bağlaşıpı olmayan bir Türkiye elde etmektir. Ancak Kafkasların cephenin ötesinde kalması, itilaf için orasının önemini yitirmesine sebep teşkil etmez. Çünkü Kafkaslar aynı zamanda ve belki de herşeyden önce petrol demektir.

Bu yüzden petrol mücadelesinde ne itilaf devletleri ne de Sovyetler kazançlı çıkmıştır. Geriye petrol ihracatının denetim altına alınması kalmıyordu. Çünkü Sovyetler petrol fazlasını ihraç edip makine araç gereç ithal etmek zorundaydı. Petrol ihracatının yolu ise Batum'dan geçer. Ancak Batum'un halkın desteğine sahip olmayan, günleri sayılı Gürcü Menşevikler tarafından elde uzun süre tutulamayacağı da açıktır. Bu yüzden de itilaf devletleri Ankara hükümetinin ateşli bir savunucusu olacaklardır. Londra'da Kafkas sorununun gündeme gelmesi üzerine Sovyet Rusya bir taraftan Ankara'yla hemen bir anlaşmaya varacak; bir yandan da Gürcistan'ta Sovyet düzenini kurmaya çaba sarfedecektir.

Ermenilerin ezilmesi üzerine doğu Anadolu ile ilgili mesele daha halledilmişti. Ancak halledilmesi gereken bir mesele de Elviye-i Selâse'nin bütün olarak Anayurda ilhakı idi. Çünkü bu sancaklardan Ardahan ve İngilizlerin boşaltılmasından sonra Batum Gürcüler tarafından işgal edilmiş bulunuyordu. Her ne kadar Ankara Batum'un işgalini 25 Temmuz 1920'de protesto etmişse de (405) o sıralarda batılı devletlerin kendilerine yardım edeceklerini ümit eden Gürcü'ler Ankara hükümetinin teşebbüslerine pek değer vermemiş tersine olarak Ermenilerle çarpışmak üzere harekete geçmiş olan Türk kuvvetlerinin Kars yakınlarından geçtiklerini kabul ettikleri Gürcü sınırını aşmamaları istemiş, aksi halde savaşıacaklarını bildirmişti. Bu noktada Gürcülerin tarafsız kalmalarını isteyen Ankara 21 Ekim 1920'de bir nota göndererek Ermenilerle ilgili hareketin Gürcülerle ilgisinin olmadığını; ayrıca istenirse Gürcülerle dostluk kurmaya hazır olduğunu belirterek Kars yakınlarındaki sınırda geçmeyeceklerini de bildirmişti. (406)

Bunun ardından bir Türk diplomatik heyeti Gürcistan'a gidiyor, 13 Kasım 1920'de Tiflis'e varan kurulun başkanı Albay Kazım Bey aynı gün Gürcü basınına verdiği demeçte TBMM yönetimin bağımsız bir devlet olarak tanıdığı Gürcistan'a karşı olan dostça duygularını onaylamak istediğini; her iki ülkenin ortak çıkarları olduğunu, aralarında fazlasıyla ayrılık yaratmaya çalışıldığını ama anlaşmazlıklarının yapılacak görüşmelerle çözümleneceğini bildiriyordu. Albay Kazım bey bu demeciyle çok iyimser olduğunu gösteriyordu. Oysa Ankara ile Gürcistan arasında Batum konusunda büyük bir anlaşmazlık vardı. Ankara hükümeti Brest-litovsk anlaşması gereğince Batum'un Türkiye'ye geri verilmesini istiyor ama Gürcü'ler buna yanaşmıyorlardı. Sorun bu sıralarda Ankara'ya ulaşan Simon Medivani başkanlığındaki Gürcü kurulu ile de görüşülüyor ama bir çözüme

405 TBMM Z.C. 7.C. s.146.

406 TİH. 3.C. s.177.

bağlanamıyordu. (407)

Ancak bu anlaşmazlıklar uzun sürmemiş; batılı devletlerden yardım alamıyan ve üstelik de Sovyetlerin Gürcistan'ı Sovyetleştireceklerini anlamışlar ve bunu Moskova'ya gitmekte olan Türk heyetine açıklıyarak onlardan yardım bile istemişlerdi. Gürcü önderlerin bu durumda en acil gayesi Türkiye ile bir ittifak yaparak kuzeydeki güce karşı bir Kafkas konfederasyonu kurmaktı. (408) Türk kurulu başkanı Yusuf Kemal bu konudaki görüşlerini Ankara'ya duyururken Tiflis'in itilaf devletlerinin düzenlerine sahne olduğunu, Sovyetlerle Türkiye arasındaki diplomasi oyununda bir koz olarak kullanılabilecek Gürcülerin itilaf devletlerinin etkisiyle Türklere bir barış önerisinde bulunmaları ihtimali olduğunu, tüm gelişmeler konusunda herhalde itilaf devletlerine bilgi verdiklerini, Türkler Gürcülerle bir anlaşmaya varırlarsa Sovyetlerin güceneceklerini, Sovyetlerin Türk isteklerini yerine getirip getirmeyeceklerini belirsiz olmasını ve müslümanların gözünü Türkiye'ye gittiğini; bunun Gürcistan kamuoyu üzerinde olumlu bir etki yarattığını bildiriyordu. (409)

Gürcülerin bu tür düşünmelerini Anadolu'da destekleyen liderler de vardı. Londra konferansında Bekir Sami bey Kafkasya'lı bazı temsilcilerle Rusya'ya karşı bir Kafkas seddi oluşturmak için görüşürken, Ali Fuat Paşa'da Türkiye'nin tanınması ve Türkiye'nin yeniden canlandırılması şartıyla itilaf devletleriyle anlaşmaya varılmasından yanaydı. Aksi takdirde Sovyetlerle daha sıkı ilişkiler kurmak zorunda kalacaklarına inanıyordu. 4 Şubat'ta Tiflis'te bir gazeteci ile görüşürken Sovyetlerin Gürcistan'ı istila etmek için planlar hazırladıklarını; Moskova Konferansı Gürcistan sorununu ele almadan önce itilaf devletleri Kemalistlerle bir anlaşmaya varırlarsa Gürcistan'ın kurtulacağını, aksi takdirde Gürcistan'ın bölüşüleceğini bildiriyordu. (410)

Aynı günlerde bölgedeki İngiliz yetkililer ise Türk yönetimini Bolşeviklerden ayırarak, Bolşevikleri Kafkaslardan atmak gerektiğini Lord Gürzon'a bildiriyorlardı. Bu arada İngiltere dışişleri bakanlığı yetkililerinden R.M.C. Donell'in kaleme aldığı 19 Şubat 1921 tarihli raporunda Paris'te toplanan 4 Kafkas devletin Ankara ile anlaşma kararı aldıklarını; ve bu kararın İngiltere tarafından tasdik edildiğini, esasen İngiltere'nin Gürcistan'a Kemalistlerle bir dostluk anlaşması yapma iznini verdiğine inanıyor; Türk milli akımının önderi M.Kemal'in gerçekten büyük bir İngiliz dostu olduğunu ve Türkiye'nin ancak itilaf devletleriyle dostluk kurarak ayrı bir devlet olarak yaşayabileceğini kavradiğini öne sürüyorlardı. (411)

Türk millî hareketinin önderleri Avrupa'da çevrilen bu düzenleri biliyorlardı. K.Karabekir 27 Mart 1920'de M.Kemal'e gönderdiği kapalı tel yazısında Londra konferansının iç yüzünü şöyle ifade ediyordu. "Rus ve Gürcü savaşında Türkleri Kafkas emelleri peşinde koşturarak Gürcülerle bağlaşıklık olarak Ruslara karşı savaş açtırmak ve böylece Türkiye'yi ateş çemberi içinde eritmek. İtilaf devlet-

407 Bayır, *Türk devletinin....* s.67-69.

408 Sonyel, *Belleter*, s.722.

409 Tengirşek, s.208-213.

410 Sonyel, *Belleter*, s.723.

411 Sonyel, *Belleter*, s.723.

lerinin Kemalist Türkiye'nin menşevik Gürcü yönetimiyle bir anlaşma imzalıyarak Kafkas konfederasyonu kurmaya kalkıştığı ve Batum'un işgalini TBMM'nce de fazlasıyla alkışlandığına dair etrafa propaganda ettiklerini; sonuçta Türk tutumundan ne Gürcülerin ne de Rusların tatmin olduklarını bildiriyor; ani etkilerden kurtulmak amacıyla ondan sonraki doğu siyasasının bir savaş planı gibi esaslı düşünülerek saptanmasını ve ilgililere oldukça gizli bildirilmesini; parlak sözlere kanılmamasını öneriyor, doğu siyasasına dair şu görüşleri bildiriyordu. Ruslar Kafkasya'ya egemen oldukları sürece onlarla dost ve gerekirse bağlaşıp kalmalı bunu Rusların önemli çıkarlarında gözü olmadığını göstermekle kanıtlamalı, Kafkaslardaki Türk temsilcileri güvenilir kişiler olmalı ve ellerinde açık yönerge bulunmalıdır. Çok kurnaz olan itilafçılar Ruslarla Türkler arasında kuşku yaratmak için Türk temsilcileri üzerinde çalışabilirlerdi. Bu Türkler için felaketli bir siyaset olabilirdi. Ruslar Kafkasya'dan çekilmeye zorlanırlarsa Türkler öncelikle Kafkasya'ya egemen olmalıydılar. Ama Türkler Kafkasya'ya egemen olacaklardı diye Rusların zayıflamalarına yardımcı olmamalıydılar. Çünkü Ruslar Türklerin çabasıyla zayıflamaz, sonra yönetimleri altındaki müslümanları ezer; Türkiye'ye ilk fırsatta ezmeye çalışırlardı. Türk islâm birliği ancak Rusların çökmeleri ve Türklerin Kafkaslara yerleşmelerinden sonra esaslı bir planla gerçekleştirilebilirlerdi" (412) M.Kemal 11 Nisan 1921'de buna verdiği karşılıkta K.Karabekir'in görüşlerine katıldığını bildiriyordu. (413)

Bolşeviklerde Avrupa başkentlerinde çevrilen bu düzenleri biliyor; Kemalistlerin itilaf devletleriyle bir anlaşmaya vardıktan sonra dikkatlerini doğrudan doğruya çevireceklerinden endişe ediyor, Gürcistan'ın Ankara ile iyi ilişkiler kuran yansız bir ülke olarak kalmasını istemiyorlardı. Bu yüzden 12 Şubat 1921'de Gürcistan'a karşı ani bir saldırıya geçti. 3 gün süren bu saldırıdan sonra Gürcü ordusu da harekete geçmiş ve bir savaş patlak vermişti. Sovyetlerin amacı Gürcistan'ı Bolşevikleştirip kendisine bağlamaktı. Fakat eğer bu gerçekleşirse Batum ve Ardahan'ın geri alınması güçleşebilirdi. Bu yüzden Ankara'da Gürcü elçisine TBMM tarafından 22 Şubat'ta süresi 23 Şubat'ta sona erecek bir nota verildi. (414) Ardahan'ında hemen verilmesi istendi. Aksi takdirde askeri bir harekete girişileceği bildirildi. (415) Bu sert tutum karşısında Gürcüler istenilen şartları kabul etmiş ve 23 Şubat'ta bunu Ankara'ya bildirmiş (416) 23 Şubat günü de Türk birlikleri halkın tedbir sâdaları arasında Ardahan'a girmişti. (417) Fakat ne var ki iki gün sonra Gürcü ihtilal komitesinin Tiflis'te Sovyet Gürcistan'ını ilan etmesi üzerine menşevik Gürcü hükümeti Tiflis'i terkedip Batum'a çekildi. Fakat bu hükümetin orada da tutunamayacağı açıktı. Bu da Batum'un Türkiye'ye ilhakını engelleyici ve geciktirici bir faktör olabilirdi. Onun içindir ki Türk hükümeti 21 Şubat tarihli notasında Batum'dan bahsetmemiş (418) bu işi Gürcü'lerle izmalanacak olan antlaşma sırasında ortaya atmak

412 Karabekir, s.895-97.

413 Karabekir, s.897.

414 KİÖS. I. s.7-13-14. Karabekir, s.880-81.

415 TBMM Z.C. 8.C. s.425.

416 Bayur, Türkiye devletinin.... s.70. Karabekir, s.924.

417 KİÖS. I. s.15-16.

418 TBMM. Z.C. 8. C. s.424.

ve konuşmayı bir Plebisit ile sonuçlandırmayı uygun görmüştü. (419)

Şark cephesi kumandanı K.Karabekir Paşa'da korunması güçlükler yaratacak olan bu şehrin işgal edilmemesini; konunun Ruslarla görüşmeler sonunda halledilmesini istiyordu. Bu yüzden hükümet K.Karabekir Paşa'nın bu teklifini 3 Mart'ta TBMM'ye götürmüştü. Ancak 6 Mart'ta Gürcü sefirinin Batum, Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinin de Türkler tarafından istila edilmesini istediği anlaşıldı (420) Ankara hükümeti hemen askeri harekete girişmeye karar verilmiş, fakat bu işgal olayının gerekçesini de açıklamıştır. Buna göre; işgal edilecek bölgelerde Gürcü idaresinin devam edeceği yapılacak işgalin sadece askeri olduğu, işgalin Ruslara karşı bir Türk-Gürcü ittifakı olmadığı; bununla beraber Batum'un Misak-ı Milli'nin içinde olduğu da ilgililere bildirilmişti. Ancak kendi fikrine uygun düşmeyen bu işgal hakkında K.Karabekir "Batum bölgesinde Bolşeviklerle karşılaşması halinde nasıl davranacaklarını Ankara'dan sormuş; aldığı cevap ise kendini tatmin etmemiştir. Verilen cevapta Kızıl kıtaların Acara vadisi boyunca Batum'a girmelerine silahlı bir mukavemete gitmemek şartıyla engel olunması lazımdır" deniliyordu. (421) Buna rağmen Bolşeviklere karşı silah kullanmadan hedeflerinden uzaklaştırmak oldukça zordu. Fakat Ankara kararını değiştirmede. Bu karar doğrultusunda K.Karabekir 8 Mart'ta Ahıska'yı işgal etmiş, fakat biraz sonra Ruslarda oraya gelmişlerdi. (422) Durum oldukça kritikti.

10 Mart 1921'de Sovyet Rusya'nın Kafkasya siyasi komiseri Orkonokidze K.Karabekir Paşa'ya gönderdiği bir mektupta Türk delegeleri ile Gürcistan ve Ermenistan sınırı ile ilgili bir anlaşma yaptıklarını; buna göre Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un Gürcistan'a bırakıldığı fakat Türklerin Batum'u işgal edeceklerinin duyulduğu belirtiliyordu. (423) K.Karabekir bu mektuba verdiği cevapta Moskova'da alınan karardan haberi olmadığını ve işgalin sadece müslüman halkı Ermenilerin kötülüklerinden korumak ve bu bölgeleri Sovyet-Gürcü harbinin kötülük ve elemelerinden kurtarmak amacıyla yapıldığını açıkladı. (424) Diğer taraftan dışişleri bakanı Ahmet Muhtar genel kurmaya Batum'un işgali için karar almasını önermiş (425) ve böylece 11 Mart'ta Batum 14 Mart'ta Ahılkelek işgal olunmuştu. (426) Gürcü hükümetini 17 Mart'ta Batum'u terketmesi üzerine Batum'da Türk sivil idaresi kuruldu. (427) Fakat bundan sonra Ruslarla çatışmalar başlamış ve bir kısım Türk askeri şehit olmuştu. (428) Ancak bu tartışmalarda uzun sürmedi. Çünkü 16 Mart 1921'de Moskova antlaşması imzalanmış ve Ahıska, Ahılkelek ve Batum Türk sınırları dışında kalmıştı. 21 Mart'ta da bu anlaşma TBMM'nde kabul edilmişti. 28 Mart'ta Batum'daki sivil idare sorumlusu Kazım Bey

419 TBMM Z.C. 8.C. s.424.

420 Bıynkloğlu, s.35. Cebesoy, s.151.

421 TİH. 3.C. s.237. Bıynkloğlu, s.35.

422 Karabekir, s.944. TİH. 3.C. s.237.

423 Bıynkloğlu, s.36. TİH. 3.C. s.38. Yerasimos, s.224.

424 TİH. 3.C. s.238-39. Bıynkloğlu, s.36.

425 TİH. 3. C. s.239.

426 Karabekir, s.942. TİH. 3.C. s.240-41.

427 Bıynkloğlu, s.37. Yerasimos, s.229. TİH. 3.C. s.241.

428 Karabekir, s.931.

Batum'u terk ederek Trabzon'a gider. Bu boşaltmadan önce 22 Mart'ta Kazım Karabekir Kızılordu komutanlığına bir telgraf çekerek Moskova anlaşması gereği Gürcü idaresine bırakılan yerlerin boşaltılacağını; burada bırakılacak temsilcilere Kızılordu tarafından dostluk ve kardeşlik gösterilmesinin beklendiğini boşaltılan yerlerde kalacak müslüman halka her türlü tecavüz ve baskıdan uzak, serbestçe yaşama haklarının sağlanmasını rica etti. Moskova barışı ile Türkler Kars ile Ardahan'ı alıyor ama Batum'u boşaltıyorlardı. Böylece Gürcistan'da Ermenistan gibi Bolşevikleştirilmiş oluyordu. (429)

Batum hareketine elinden geldiği kadar karşı çıkan K.Karabekir bu hareketin son bulmasından sonra TBMM üyesi sıfatıyla M.Kemal'e yazdığı bir mektupta Ankara'nın bu konudaki politikasını eleştirir. "Londra konferansının içyüzünü, Rus ve Gürcü savaşında Türkleri Kafkas emelleri peşine saldırap Gürcülerle bağışık olarak Ruslara karşı savaş açmak ve böylece Türkiye'yi ateş çemberi içinde eritmek ya da hiç olmazsa Gürcülere karşı Ruslarla birlikte hareketten alıkoymak için bir oyun olduğu artık gün gibi ortaya çıktı. İtilafın Kafkas oyunu çoktan beri açık iken can çekişen menşevik Gürcü hükümeti ile anlaşılmasına ve hatta Kafkas konfederasyonu yapmaya kadar varılmasını ve Batum işgalinde Millet Meclisince o denli alkışlanmasını doğu durumunu ve Rusya'nın hayati çıkarlarını bilenlerimizin az olmasına karşı bizi her taraftan saran itilaf propagandasının dehşetine bağlıyorum..." Batum hareketinin bir fiyaskoyla neticelenmesini anlatan Karabekir bundan böyle "gelecekteki değişimleri de günü gününe meydana gelecek ani etkilerden kurtarmak için bundan sonra ki doğu politikamızın bir savaş planı gibi esaslı düşünülmesi ve tespit edilerek ilgililere çok gizli olarak iletilmesi ve artık olur olmaz kişilerle ve şunun bunun parlak sözleriyle değişime uğramaması..." gerektiğini yazar. İzlenmesi gereken siyasa ise şu noktalardan hareket etmelidir: "...Ruslar ya Kafkasya'da egemenliklerini sürdürüler ya da Bolşevikliğin ortaya çıkışının ilk döneminde olduğu gibi çekilip giderler. Ancak bu ikinci durum gerçekten meydana gelmelidir, yoksa aylardan beri işittiğimiz itilaf propagandası ile Rusların zayıfladığı, çökeceği gibi sözlerle inanılmamalıdır. Ruslar Kafkasya'ya egemen oldukları sürece onlarla dost, hatta bağışık kalmalıyız. Bu da Rusların hayati çıkarlarında gözümüz olmadığını, sözle ve davranışlarımızla onları inandırmakla olur. Çarlık Rusya zamanında fabrika ve demiryolları tümüyle Bakü kaynaklarına göre yapılmış olduğundan Rusya ne şekle girerse girsün Bakü'süz olmaz, Bakü'de Batum'süz olmaz. Bu iki önemli limanı birbirine bağlayan demiryolunun korunması için gerekli... sınırın kuzeyinden artık Ruslar kuşkulanamamalıdır. Bunun için ilk önce Bakü ve Tiflis ve diğer yerlerdeki temsilcilerimiz karşı devrim komitelerinin yatağı olmamalıdır..." (430)

c- Türk-Sovyet İlişkilerinin Sonuçlanması; Elviye-f Selâse'nin Anayurda Katılması

Anadolu'da gelişen olaylar Türk-Sovyet ilişkilerinde de oldukça etkili olacak ve Türk-Sovyet anlaşmasının biran önce yapılmasını da gerekli kılacaktır. Türklerin bir yandan Yunanlılara karşı

429 *Gönlübol ve Sor. s.25. Karabekir, s.927. Bayır, Dış siyasa... s.67-68.*

430 *Karabekir, s.881-82. Yerasimos, K.Karabekir'in Batum konusunda daha gerçekçi olduğunu söylemektedir. Yerasimos, s.326.*

üstün duruma geçmeleri akabinde itilafın Sevri değiştirme amacıyla İstanbul hükümetiyle Ankara Hükümetinin Londra'da toplanacak bir konferansa çağırımları önemli değişmelere yol açmıştı. Sovyet Rusya Türkiye'nin itilafı anlaşılabileceğini ve Sovyet İngiliz ticaret anlaşmasının tehlikeye girmesi ihtimaliyle Türk heyetine karşı tutum değiştirmiş ve anlaşma için görüşmeler hızlanmıştı.

Moskova Antlaşması (16 Mart 1921)

Türk heyetinin biran önce anlaşmayı imza etmek istemesi karşısında Sovyet dışişlerinin gösterdiği güçlük karşısında heyet Stalin ile görüşmüş, Stalin'in çok olumlu davranışı karşısında Sovyet dışişlerinde olumlu değişimler meydana gelmiş ve 23-24 Şubat'ta Türk heyeti Çiçerin ile görüşerek anlaşma görüşmelerinin tarihi olarak 26 Şubat gününü kararlaştırmışlardır. (431)

26 Şubat'ta başlayan görüşmelere Ankara hükümetinin temsilcileri olarak iktisat bakanı Yusuf Kemal, eğitim bakanı Rıza Nur, büyükelçi Ali Fuat Cebesoy katılırlar. Sovyetleri ve dışişleri komiseri Çiçerin ve Panrus merkez yürütme komitesi üyesi Celal Korkmazof temsil ederler. Açılış konuşmalarından sonra (432) 24 Ağustos 1920'de parafe edilmiş anlaşma projesine gelinmiş ve Türk heyetine bunun hareket noktası olarak kabul edilip edilmeyeceği sorulmuştu. Türk heyeti ise 28 Ağustos'ta Bekir Sami ile Çiçerin arasında yapılan konuşmaya dönerek bunun Türkiye sözünden Misak-ı Milli Türkiye'sinin anlaşılması şartıyla kabul edilebileceğini söylemişti. (433) Bu arada Budı Medivani, Stalin ve 23-24 Şubat görüşmelerinde Çiçerin'in verdiği güvencelerle Van ve Bitlis sorunu aşınmış konu Batum'a gelip dayanmıştı.

Türk heyeti Batum'dan vazgeçerek, karşılığında Arpaçay'ın batı kıyısını ve 1829 Edirne barışıyla Ruslara bırakılan Iğdır'ı istemektedir. Fakat bunu bir pazarlık konusu olarak son ana saklar. (434) Sınırlar konuşulurken Çiçerin, Gümrü barışını tanımadıklarını; çünkü o antlaşmayı Taşnak Ermenistan'ın yaptığını ve Batum'un Türk sınırları içine girmesini kabullenemiyorlardı. Türk heyeti ise Batum ve Gümrü konusunda ısrar ediyordu. Böylece görüşmeler yine Elviye-i Selâse konusuna gelince takılır. Bu arada Ali Fuat Paşa Moskova'da bulunan Halil Paşa ile görüşür. Halil Paşa ve Berlin'den yeni dönen Enver Paşa Çiçerin ile Türkiye arasında arabuluculuk görevini üstleneceklerdir. Konferansın kesilmesi tehlikesi söz konusu olunca Enver Paşa Sovyetlerle kesin bir anlaşma yapılmasını; Batum'dan vazgeçmelerini ısrarla önerir. Türk heyeti şayet bir kasaba için bu kadar diretirse Sovyet politikasında değişikliğin olabileceğini de belirtir. (435) Moskova görüşmelerinin başladığı 26 Şubat'ta Tiflis'ten Kazım Bey K.Karabekir'e bir telgraf çekerek Kızıldudunun Tiflis'e girdiğini ve bu durumda Türk ordusunun Batum'u işgal edip etmeyeceğini sorar.

431 *Sonyel, Belleten, s.713.*

432 *Tengirşek, s.204-206.*

433 *Tengirşek, s.208.*

434 *Cebesoy, s.191.*

435 *Sonyel, Belleten, s.714.*

K.Karabekir bunu Ankara'ya iletir. (436) Ayrıca Kızılordu Kafkasya cephesi kumandanlığına da bir telgrafla itilafın Batum'a bir çıkarma yapma tehlikesini öne sürerek Batum'a Türk ordusunun bir ileri hareketinden bahseder. Sovyet komutan Orkonokitse buna şiddetle karşı çıkar ve Batum'un bırakılmayacağını; bu konunun Moskova görüşmelerinde tartışılacağını belirtir.

1 Mart'ta Ankara'dan Batum'un işgal edilmesi için K.Karabekir'e haber iletilir. Karabekir Batum'un Türkiye için askeri ve ekonomik bakımdan önemli bir yer olmasının karşın Rusya için hayati önem taşıdığını ve bu sebeple Türk ordusunun Batum'u elde tutmasının zor olacağını ve Çoruh ırmağının kuzeyine geçilmemesini ister. (437) Moskova görüşmelerinin ikinci resmi toplantısı 1 Mart'ta yapılır. Ancak bu konu yine Gümrü ve Misak-ı Milli konularına gelir takılır. Yeni bir toplantı günü tespit edilmeden toplantı dağılır. (438) 3 Mart günü Stalin Türk kuruluyla şahsen görüşmek dileğinde bulunur. Stalin önce Batum sorunu ele alır. Türk heyeti Misak-ı Milli ilkesinin ve Arpaçay sınırının kabul edilmesine karşı Batum kentinin limanı ve çevresindeki "Bir nefeslik" yeri Sovyetlere bırakmayı kabul eder. yapılan tartışmalardan sonra Arpaçay'ın öte tarafından Gümrü-Çulfa demiryolu geçidinden Türk heyeti sınır karakollarını 5 km. geri çekmeyi de kabul eder. Sonra Şahantstiski ile Nahçıvan sorunu tartışılır. Türk heyeti Nahçıvan'ın Azerbaycan ve Türkiye denetimi altında bağımsız bir devlet olmasını önerir. Stalin ise bütün bunları Çiçerin ve hükümetle görüşeceğini söyler. (439)

K.Karabekir'in Kızılorduyla çatışmanın tehlikeli olacağını belirten 2 Mart tarihli telgrafından sonra bakanlar kurulu toplanır, Ahıska ve Ahılkelek konularını görüşür ve bu iki kasabanın tarafsız kalmasını Sovyetlerden ister. (440) Bu arada Çiçerin Ali Fuat Paşa'ya bir nota göndererek Artvin ve Ardahan'ın işgal edilmesini sorar. Ali Fuat Paşa cevabında bundan haberi olmadığını, ancak bu işgalin Misak-ı Millinin gereği olarak yapılmış olabileceğini belirtir. Bu arada 3 Mart'ta Ahmet Muhtar Çiçerin'in bir ay önce gönderdiği bir notaya cevap biçiminde bir nota gönderir. (441) Bu notasında Londra konferansı hakkında bilgi verip Kızılordunun Gürcü müslümanlara karşı şiddet eylemleri söylentilerine değinir. Ek bir nota ile de (442) Kızılordunun Ahıska ve Ahılkelek'e girmemesi istenir. Bu arada Kızılordu bu iki kasabaya girmiş, Menşevik hükümeti de Kazım Bey'den bu yerlerin işgal edilmesini istemişti. Ancak Ahıska ve Ahılkelek Elviye-i Selâse'nin dışındadır. 6 Mart'ta Kazım Bey bu isteği Ankara'ya iletmiştir. (443) Bunun üzerine bakanlar kurulu 8 Mart'ta toplanarak Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un işgal edilmesini kararlaştırır. Gerekçe olarak da Misak-ı Milli'yi ve bu iki

436 Karabekir, s.867.

437 TİH. 3.C. s.233.

438 Tengirşek, s.208-209.

439 Tengirşek, s.208-209.

440 TİH. 3.C. s.234.

441 Yerasimos, s.305.306. Belge 82.

442 Yerasimos, s.307.309. Belge 83.

443 Tansel, 4.C. s.64.

kasabanın 1829'dan önce Kars vilayetine bağlı olduğunu gösterir. (444) K.Karabekir ise birliklerini harekete geçirir ve birliklerini hükümetin izlediği siyaseti anlatır. Asıl amacı Sovyetlerle hiçbir şekilde çatışmaya girmemek ve müslümanları korumak; bu iki kasabada düzeni sağlamak amacıyla yapıldığını duyurur. (445) Lenin 9 Mart'ta Çiçerin'e bir nota gönderir. Stalin Türk heyetiyle 3'ncü kez bir araya gelir oniki nokta üzerinde anlaşmaya varılır. (446) Bu ortak maddelerin Sovyetlerce kabul edilmesinde ki amaç Türk ordusunun durdurulması idi. 10 Mart'ta yapılan toplantıda kabul edilen oniki madde üzerinde durulur. Türk heyetinin Moskova'da Batum'un Sovyet Rusya'da kalmasını kabul ettiği gün Ankara'da TBMM'nde Ahmet Muhtar Bey Batum, liman ve livasının işgaline karar verilmiş olduğunu açıklar. K.Karabekir Paşa'da Orkonokitze'ye yazdığı telgrafta kendisinin TBMM'den emir aldığını hükümetin Moskova'da alınan karardan haberi olmadığını; bu hareketin müslümanları korumak amacıyla yapıldığını belirtir. Karabekir aynı durumu Ankara'ya belirtir. Ankara'da dışişleri bakanlığında şu cevabı gönderir. "TBMM başkanı M.Kemal Paşa ile konuşularak kararlaştırıldığı üzere Kızılar tarafından sonradan düzeltilmesi mümkün olmayan bir oldu bittiye meydan bırakılmaksızın zaman kaybetmeden bölgenin işgalinin tamamlanması için doğu cephesi kumandanlığına gerekli emrin verilmesi" genel kurmayda Ahılkelek ve Batum'un mümkün olan hızla işgalini emreder. (447) Böylece 11 Mart'ta Türk ordusu Batum'a girer. 15 Mart'ta Moskova'da Türk- Sovyet anlaşması karara bağlanır. O gün yapılan ilk toplantıda antlaşmaya eklenecek belgeler gözden geçirilir. Bunlar Çiçerin'in Yusuf Kemal'e para yardımı konusundaki mektubu, dış politikalarında yapacakları antlaşmaları birbirlerine haber vermeleri hakkında Çiçerin ile Ali Fuat arasındaki yazışmalar ve antlaşma konusunda bilgi verilmesini öngören mektuplardı. İkinci toplantıda ise antlaşmanın tümü kabul edilir.

On aylık uzun bir zamandan sonra 18 Mart'ta Moskova antlaşması resmen imzalanıyordu. Ancak iki taraf bu antlaşmanın tarihini İstanbul'un işgali tarihi olan 16 Mart olarak değiştiriyorlardı. (448) Bu antlaşmaya göre taraflar birbirlerine zorla kabul ettirilen herhangi bir barışı tanımayacaklardı. Sovyet Rusya Türkiye ile ilgili olan Misak-ı Milli'de saptanan TBMM yönetiminin kabullenmeyeceği herhangi bir antlaşmayı tanımayacak; Batum Gürcistan yönetiminde kalacak, halkına özerklik verecek Türkiye'nin Batum limanından geçme hakkı olacak Nahçıvan Azerbaycan koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete bırakmamak şartıyla özerk bölge haline gelecekti. Boğazlar tüm ulusların gemilerine açık olacak, boğazların güvenliğini Karadeniz'e kıyısı olan devletlerce Türkiye'nin kesin egemenliğine göre uygun bir biçimde tespit edilecek, taraflar kendi sınırları içinde diğer tarafa düşman akım ve örgütlerin kurulmasına izin vermiyecek Sovyet yönetimi kapütilyasyonları tanımayacaktı. (449) 18 Mart'ta Moskova antlaşmasının haberi Ankara'ya ulaşır. Oysa Batum'da çarpışmalar devam et-

444 TİH. 3.C. s.234.

445 TİH. 3.C. s.236.

446 Yerasimos, s.222

447 TİH. 3.C. s.239.

448 Tengirşek, s.217.

449 Antlaşma metni için bkz. Soysal, İ. age. s.7-16. Yerasimos, s.314-18. Belge 88. Tengirşek, s.277-282. Cebesoy, s.147-150. Kırkçioğlu, s.104-107. TİH. 3.C. s.312-318. Karabekir, s.900-904.

mektedir. Ertesi gün Kızılordunun Batum'a girmesiyle çarpışmalar iyice şiddetlenmiş ayın 21'ine kadar devam etmiştir. 21 Mart'ta Batum'a gelen Kızılordu komutanı Kazım Bey'e 20 saatlik zaman zarfında şehri boşaltmalarını söyler. Ertesi gün K.Karabekir boşaltma emrini verir. Ayın 23'ünde başlayan boşaltma 24 Mart'ta tamamlanır. Aynı zamanda Ahıska ve Ahılkelek boşaltılır. Ve böylece Batum hareketi sona ermiş olur. Moskova antlaşması 7 Temmuz 1921'de TBMM'nin onayına sunulur. Doğulu bazı milletvekillerinin itirazlarına rağmen olumsuz beş oya karşı 201 olumlu oyla onaylanır. Bundan sonra M.Kemal söz alarak doğulu milletvekillerini haklı gördüğünü söyler, ancak milli çıkarlar uğruna anlaşmanın onaylanması gerektiğini anlatır. (450)

Moskova antlaşması iki tarafa çıkarlar sağlıyor, Sovyet Rusya itilafa karşı dost kazanıyor, Kafkasya ve doğudaki İslam ülkelerinde kendi durum ve etkisini güçlendiriyor, Azerbaycan'da Kafkasya'da Sovyetlere karşı isyan çıkması ihtimalini ortadan kaldırıyor, Sovyet ülkelerinin güvenliğini korumak amacıyla Türkiye'nin boğazlardaki durumunu güçlendiriyor ve ileride kendi rejimini bu ülkeye ihraç etmek emellerini muhafaza ediyordu. Öte yandan Türkiye bu antlaşma ile büyük bir diplomatik zafer kazanıyor; milli amaçlarını bir aşamaya kadar gerçekleştiriyor, doğu sınırlarının güvenliğini sağlıyor. Bir büyük devlet tarafından hukuken tanınarak uluslararası itibarını artırıyor, itilaf devletlerine karşı da büyük bir koz kazandırmış oluyordu. Ayrıca Rusya'dan yardım sağlıyor, Kafkaslardaki Rusya'nın peykleriyle olan bazı anlaşmazlıklarını Sovyet Rusya aracılığı ile halletmiş, çözümlemiş oluyordu. (451) Ayrıca Ruslarca Türklere silah ve cephane ile 10 milyon altın Ruble verilmesi garanti ediliyordu. (452)

Moskova antlaşması ayakta durmak, mücadeleyi kazanmak açısından Türkler için kaçınılmazdı. Öte yandan sürekli bir emperyalist tehlikenin altında yaşayan Sovyet Rusya için en savunmasız yöreler olan Karadeniz ve Kafkasların önünde yatan Türkiye kendisine bir kalkan olabileceği kadar kendisine karşı bir namı da olabilirdi. Türkiye'nin emperyalistlere karşı korunması Sovyetlerin güvenliği bakımından hayati önem taşımaktaydı. Bu yüzden de ufak ayrıntıların ötesinde menfaatler iki tarafı böyle bir antlaşmaya götürmüştü. (453)

Kars Antlaşması: (13 Ekim 1921)

Moskova antlaşması kuşkusuz Türk Sovyet ilişkilerinde önemli bir aşamadır. Her iki tarafında birbirine zorla kabul ettirmediği bir anlaşma olması yanında baskı ya da sömürü aracı olabilecek hiçbir kayıt içermez. Aksine sömürücü güçlere karşı bir belgedir. Moskova antlaşması ilişkilerin en bunalımlı döneminde, bu bunalımlara rağmen yapılmış fakat bununla tüm sorunlar çözülmemiş, sorunlarla birlikte kuşku, endişeler de varlığını sürdürmüştür. Buna bir de itilaf devletlerinin bu iki devleti ve ilişkilerini baltalamaya çalışmalarını da eklersek o dönemde bunalımların bitmediğini daha iyi anlamış oluruz.

450 TBMM Z.C. 2.C. s.338.

451 Bayur, *Dış siyaset...* s.70-71. Gönlübol ve Sar, s.27.

452 Tengirşek, s.223-24.

453 Yerasimos, s.230-31.

Moskova anlaşmasıyla pek çok sorun halledilmesine rağmen ortadaki kuşkular devam etmiştir. Gümrü konusu bu kuşkuları su yüzüne çıkarır. Kızılordu Taşnak Ermenilerin ayaklanmasını bastırmak istemekte fakat Gümrü'nün Türk kuvvetlerince işgali bu yolu tıkamaktadır. Böylece Gümrü sorunu ve buna bağlı olarak Gümrü anlaşması ve genel olarak Kafkas Cumhuriyetleriyle Türkiye arasında yapılacak olan antlaşmalar sorunu Moskova antlaşmasına rağmen bunalımın uzamasına sebep olmaktadır. Sovyet yardımları Türk temsilcileri tarafından Erivan 2 Nisan'da Kızılordu kumandanı A.I.Hekker Karabekir Paşa ile görüşmek ister. Kazım Karabekir 3 Nisan'da Akbulak'a gelir. Ve burada görüşmeler başlar. Hekker Kazım Karabekir'den Gümrü'nün boşaltılmasını ister. Karabekir önce Ermeni yönetiminden Moskova anlaşmasını tanıdıklarını beyan etmelerini ister. Orasının Ankara hükümetinin emri üzerine işgal edildiğini; oradan bir emir gelmezse boşaltılmayacağını söyleyerek doğrudan Ankara'yla ilişki kurmalarını önerir. (454)

Bu görüşmeleri haber alan Çiçerin, Ali Fuat Paşa'ya bir nota göndererek Gümrü'nün boşaltılmasını ister. Fuat Paşa ertesi gün cevap vererek Gümrü'nün boşaltılacağını umulduğunu belirtir. 13 Nisan'da Kızılordu komutanı Hekker Karabekir'e gönderdiği bir telgrafta Gümrü'nün hemen boşaltılmasını; boşaltılmaması halinde birliklerini Gümrü'ye göndereceğini ve çıkabilecek olaylardan sorumlu tutulmayacağını yazar. (455) Ali Fuat Paşa ise Ankara'ya gönderdiği raporda Sovyetlerden fazla yardım beklemeden Avrupa ve Amerika ile anlaşılmasını önerir.

Böylece Moskova anlaşmasının üzerinden 1 ay geçmeden bunalımlı bir döneme yeniden girilir. Bu arada altınlarla yola çıkan Türk heyeti Bakü'ye gelir. Burada Azerbaycan ile ayrı bir antlaşma yapar. Amaç Ermenileri yalnız bırakmaktır. (456) Lenin ise 2 Nisan'da Rusya komünist partisi siyasi bürosunun aldığı karar gereği üç Kafkas Cumhuriyetinin Türkiye ile ortak bir konferansa gitmelerini önermişti. Bu kararın sonucu olarak Bakü'deki gelişmeler boşa gider. 15 Nisan'da Kafkaslarda ki Sovyet temsilci B.V.Legran, Gürcü temsilcisi M.D.Orahelaşvili ve O.K.Orkonokitze ile yapılan bir görüşmede Yusuf Kemal, ortak bir konferansın toplanmasını kabul eder ve konferansın Kars'ta yapılmasını önerir.

Bununla birlikte Ankara'nın Bakü temsilcisi Memduh Şevket Bey Azerbaycan ile ayrı bir barışı sürdürmeye çalışır, ancak bu da yürümeyince 19 Nisan'da M.D.Hüseynov ve Behbut Şahtahinski ile görüşülerek yapılacak konferansta Türkiye'nin üç Kafkas Cumhuriyeti ile ayrı antlaşmalar yapması, ancak bu antlaşmaların birlikte imzalanmasına karar verir. Aynı zamanda Azerbaycan hükümeti aynı şeyi Gürcistan ve Ermenistan'ın da kabul etmesi şartıyla konferansın Kars'ta toplanmasını kabul eder. 15 Nisan'da Ankara Gümrü'nün bir hafta boşaltılmasını kararlaştırır. (457) Böylece 23 Nisan'da Gümrü boşaltılır. Gümrü'nün boşaltılmasıyla birlikte heyetten İbrahim Tali ve Seyfi Bey'ler Mos-

454 Karabekir, s.906-907. Tansel IV. s.74.

455 Karabekir, s.892.

456 Karabekir, s.911-918-921.

457 Karabekir, s.907.

kova anlaşmasının bir aslı ile 24 Nisan'da Sarıkamış'a gelirler. Ertesi günü Yusuf Kemal Tiflis'te Orkonokitze, Orzelaşvili ve Gürcistan Dışişleri halk komiseri A.Sıvanidze ile görüştüktan ve Kars konferansı hakkında karara vardıktan sonra 4 milyon altın ruble ile yola çıkar ve ayın 29'unda Sarıkamış'a gelir. (458)

Bu arada Mayıs ayının sonlarına doğru Ali Fuat Paşa dışişlerine ve Kazım Karabekir'e yazarak Troçkinin Kafkasya'ya gittiğini, oralara Ruslarca askeri nakliyat yapıldığını ve Moskova'daki genel düşüncenin Anadolu'ya karşı askeri bir hareketi mümkün kıldığını yazar. (459) Aynı gün Fevzi Paşa K.Karabekir'e bir haber alma raporu gönderir. Bu raporunda Kızıldunun faaliyetinde olduğu Gürcülerin Artvin ve Lazistan'a; Ermenilerin Kars'a göz diktiklerini bildirir. Rıza Nur ise Trabzon'dan Karabekir'e yazdığı uzun raporunda Kızılların sınırı geçip Türkiye'yi Kızıl yapmak istediklerini, bunlara karşı tedbir alınmasını bildirir. (460) Ali Fuat Paşa ise 10 Haziran'da bir rapor hazırlamış ve bu raporunda Kızılların İngilizlerle işbirliğine girerek Molokanları kışkırttığını yazar. (461) Birgün sonra da Fevzi Paşa dışişlerine yazarak Gürcistan ve Ermenilerin sınırlarımıza saldırı hazırladıklarını ve bunun Moskova nezdinde protesto edilmesini söyler. Bütün bu haberlerden sonra 10 Haziran'da M.Kemal'den bir telgraf gelir. Telgrafın da Ali Fuat Paşa'nın yazdıklarına göre önlem almasını ister. Oysa Karabekir bu düşüncede olmamakla beraber bunun bir itilaf propagandası olduğunu ifade eder. (462)

Kazım Karabekir bu düşüncesinde haksız değildir. Çünkü Sovyet düzeninin yeni kurulmuş olduğu Gürcistan ve Ermenistan'da; Sovyetlerce alınan Elviye-i Selâse'nin Batum hariç Türkiye'ye bırakılması kararının doğurduğu geçici bir gerginlik bir yana bırakılırsa Sovyet dış politikasının çıkarları yönünden Ankara hükümeti yetkililerinin suçlamalarını uzaktan ve yakından haklı çıkaracak hiçbir belirti yoktur. Ancak Ankara'daki heyecanı yaratan yalnızca itilaf propagandası değildir. Buna ilaveten mecliste bir Bolşevik Psikozu ayrıca da güncel bir problem haline gelen Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelme düşüncesi mevcuttur. (463)

Bu arada Fransa'nın Ankara'ya bir temsilci göndermesi, batıyla bir yakınlaşma imkanı doğduğu anda Sovyet ilişkilerinde yine bir soğukluk başlar. Haziran'ın 19'nda da Sovyet elçisi S.P.Natseranus Ankara'ya gelir. Dışişleri bakanı Yusuf Kemal ile görüşür. 2 Ağustos'ta Türk-Sovyet komisyonu kurulur. Bu arada Kafkas Cumhuriyetleriyle yapılacak konferans konusunda görüşülür. Ve 1 Temmuz'da Yusuf Kemal Çiçerin ve Azerbaycan dışişleri komiseri Hüseyinov'a birer nota göndererek konferansa hazır olduklarını ancak bunun Ankara'da yapılmasını önerir. Ancak bu kez Sovyet dışişleri

458 Tengirşek, s.228-229. Karabekir, s.908.

459 Karabekir, s.927.

460 Karabekir, s.919-21.

461 Fevzi Paşa'dan K.Karabekir'e 10 Haziran 1921. Karabekir, s.924-925.

462 Karabekir, s.909-910.

463 Yerasimos, s.335.

işi ağırdan alacaktır.

Hüseyinov 1 Temmuz notasına 21 Temmuz'da cevap verecek konferansın bir an önce toplanmasını, fakat önceden kararlaştırıldığı gibi Kars'ta yapılması gerektiğini söyleyecektir. (464) Yusuf Kemal bu sefer Gürcistan dışişleri komiseri Svanidze'ye başvurur. Fakat o da toplantının Kars'ta yapılmasını ister. Çiğerin ise Ankara'nın savaş alanına yakınlığı dolayısıyla toplantının burada yapılması önerisini reddeder. (465) Taraflar arasındaki yazışmalar ve haberleşmeler böylece devam eder. Türkiye'nin bu zor günlerinde Türk-Sovyet ilişkileri herşeye rağmen düzelir ve bu arada Kars konferansıda yeniden gündeme alınır. 20 Ağustos'ta Natseranus konferansın Kars'ta yapılmasını önerir. Ayın 24'ünde Ermenistan dışişleri bu konuda Ankara ile ilişki kurar. Yusuf Kemal ise bu çağrılara cevap vererek öneriyi kabul eder. Toplantı tarihi olarak Eylül ayının son haftası tespit edilir. Temsilci olarak da K.Karabekir ve Memduh Şevket'in atanması kabul edilir. (466)

Kars konferansı konusunda Yusuf Kemal 17 Eylül'de K.Karabekir'e uzun bir talimat gönderir. Buna göre üç Kafkas Cumhuriyeti ile ayrı ayrı antlaşmalar yapılmalı, ancak bunlara Moskova antlaşmasının hükümlerini kabul ettirmek için adı geçen antlaşmanın 15.nci maddesine dayanarak Rus heyetinin yardımı istenmelidir. Fakat Ankara hükümeti bazı değişiklikler de düşünmektedir. Yusuf Kemal'e göre kapütilyasyon istenilmeyeceğine ait 7.nci madde Azerbaycan antlaşmasına alınmalıdır. Çünkü iki müslüman devlet arasında kapütilyasyondan bahsedilemez. Gürcistan'la yapılacak antlaşmada ise daha çok Batum sınırı ve Batum bölgesi özerkliği üzerinde durulacak ve Gürcülerin Çoruh vadisindeki bakır madenlerini işletmek istemeleri karşılığı olarak Ahıska müslümanları için bazı haklar istenecekti. (467)

Kars'ta 22 Eylül'de Moskova antlaşmasının onaylanmış nüshaları yapılan bir törenle karşılıklı alınıp verildikten sonra 26 Eylül'de Kars konferansı açılır. (468) Kars konferansında en çok tartışılan konular Batum ve Nahçıvan özerkliğinin kapsamı olmuştur. Özel görüşmelerde ise Kuvartshane ve Murgulbakır madenleriyle Kulp tuzlası işletmelerinin Gürcü ve Ermeniler'e verilmesi Ruslarca istenmiş ancak reddedilmiştir. Sonuçta 13 Ekim 1921'de tüm temsilciler tarafından Kars antlaşması metni imza edildi. (469)

Kars antlaşması doğu cephesinde güvenliğin sağlanmasında önemli son aşama olmuştur. Antlaşma her ne kadar 16 Mart 1921 antlaşmasının yeniden ele alınıp tasdik edilmesi ise de Sovyetleştirilmiş Kafkas Cumhuriyetleri de bu antlaşmaya imza koymuşlardır. Böylece doğu sınırlarımız bu üç Cumhuriyet tarafından da tasdik edilmiş ve pürüzlü noktalar ortadan kaldırılmıştır. Kısa aralıklarla soğuyan ancak bu soğukluğu belli etmeyen her iki tarafın politikaları, menfaatleri gereği sık sık

464 Yerasimos, s.386. Belge 121.

465 Yerasimos, s.393. Belge 125.

466 Karabekir, s.956. Cebesoy, s.338.

467 Karabekir, s.957-960.

468 Karabekir, s.960.

469 Antlaşma metni için bkz. Sosyal, İsmail, Türkiye'nin siyaseti... s.39-47. Karabekir, s.970-73. TİH. 3.C. s.319-326. Yerasimos, s.420-425. Belge 142.

biraraya gelmiş veya birbirlerine yardım konusunda anlaşmada zorluk çekmemişlerdir. Sonuç olarak uzun yıllar doğu sınırlarımızda pazarlık ve savaş alanı haline gelmiş Elviye-f Selâse'nin milli mücadelede Misak-f Milli ilkeleri dahilinde (Batum hariç) sınırlarımıza dahil edilmesi sağlanmıştır. Ancak şunu söylemek gerekir TBMM'nin ustaca yürüttüğü dış siyasa ilkeleriyle bu katılma sağlanmış, doğu cephemizdeki düzenli askeri birliklerimizinde bunda büyük rolü olmuştur.

SONUÇ

I. Dünya savaşı sonuçları itibariyle Türkler için çok büyük ve önemli oluşumlar ortaya koymuştur. Anadolu topraklarının emperyalist Avrupa'nın her zaman iştahını çekmesi Cihan Harbi sırasında da etkisini göstermiştir.

İngilizler bir yandan Hindistan yolunu güvenlik altına almak için yoğun bir çaba sarfederken diğer taraftan da Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki milli emellerini gerçekleştirmesini baltalamaya gayret gösteriyordu.

Sovyet Rusya ise gerek Cihan Harbinde gerekse de Milli Mücadele döneminde Türkiye ile yakından ilgilenmişti. Ekim devriminden sonra yeni Bolşevik yönetimi kendi durumunu sağlamlaştırmak için çaba sarfederken Batı'ya karşı bir kalkan durumunda olan Türkiye'ye de özel bir ilgi gösteriyordu. 1878'den beri elimizden alınan Elviye-i Selâse 1918 Mart'ında Brest-litovsk'ta tekrar kazanılmıştı. Bununla da yetinilmeyip ileri hareketle ittihatçı liderler Türk birliğini kurma yolunda Bakü ve Dağıstan'a kadar ilerlemişlerdi. Ama sonuçta bu durum Türkiye'yi Almanya, Rusya ve İngiltere'nin menfaatleriyle çatışma noktasına getirmişti. Çünkü Kafkas topluluklarının Sovyet istekleri dışında hareket etmesine Sovyetler mücadele etmeyecekleri gibi Almanlarla İngilizlerde bilhassa Batum-Bakü yolunu -petrol ve petrol sevki için- gözden çıkarmayı kabullenemiyorlardı. Türkiye ise bu bölgelere kadar girmekle hem bölgedeki Türk islam halkın güvenliğini ve kendi idarelerini kurma haklarını kazandırmış oluyor; hem de 1878 sınırlarına ulaşmış oluyordu.

Nihayet uzun ve yorucu bir savaştan imzalanan Mondros Mütarekesi Türklerin Kafkaslardaki hareketini kesmişti. Artık ordularımızın 1914 sınırlarının gerisine çekilmesi isteniyordu. Elviye-i Selâse'de yaşayan halk için de asıl problem ve sorunlar bundan sonra başlayacaktı. Bu arada 1878'den itibaren önemli bir konu olarak ortaya çıkan Ermeni sorunu ve Ermenistan yurdu da bilhassa İngiltere ve Rusya tarafından Türklere karşı bir silah olarak kullanılacaktır. Ermenilerde bölgede pekçok isyan çıkarak, islam ahaliye karşı bir katliam hareketine başlayacaktır.

I. Cihan harbinin sonlarına doğru Amerika doğuda kurulacak bir Ermenistan'ın mandaterliğine zorlanacak, bu düşünce 1919 yılının ortalarından itibaren Türk Milli hareketini de etkileyecektir. Milli Mücadelede Ermeni yurduna ait iddialar Amerikalı bir heyetin Anadolu'da yaptığı incelemelerle çürütülecek; hazırlanan oyun general Harbord tarafından dış dünyaya açıklanarak bozulacaktır.

1919 yılının başlarında Teşkilat-ı Esasiye'sini hazırlayarak kurulan "Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti" Elviye-i Selâse'de islam ahalinin hak ve hukukunu korumaya, bunu dış dünyaya kabul ettirmeye çalışacaktır. Ayrıca Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı da başarılı mücadeleler yapılacaktır. Bu arada Ankara hükümeti ile de itilaf devletleri arasında da ilişkiler devam etmektedir. Doğuda ki gelişmeler Milli Mücadele liderleri tarafından yakından takip edilmektedir.

Fakat ne yazık ki İngilizler 13 Nisan 1919'da Kars İslâm Şura'sını basarak dağıtmış; bölge halkı yine Ermeni ve Gürcü saldırılarıyla başbaşa kalmıştı. Oltu İslâm Şura'sı bölgedeki mücadelesine devam etmiş; bu sıralarda Anadolu'da Türk Milli Mücadelesinin teşkilatlanmasına başlanmıştı. Nitekim 23 Nisan 1920'den itibaren yeni Türkiye Devleti kurulmuş, Milli Cephepleri kurup

mücadeleye aktiflik kazandırmıştır. Haziran'ın başlarında doğu cephesi kurulmuş, Kazım Karabekir komutasındaki Türk birlikleri Eylül sonlarında Ermeniler'e karşı askeri harekete başlayarak Ermeniler'i yenmiş ve onları anlaşılmaya mecbur bırakmışlardı. Bu mücadeleden sonra 1914 sınırlarına ulaşılmış olunuyordu.

Ermeniler'in yenilmesi; Gümrü barışının imzası ile bu sefer Ermenistan Sovyetleştirilmiş, ilişkilerimiz de dolayısıyla bir Türk-Sovyet ilişkisine dönüşmüştü. Türkiye'de Milli Mücadele hareketi başladığı zaman Sovyetler hariç bütün Avrupa'lı büyük devletlerle savaşılmıştı. Bu durumda Sovyetlerle ilişkiye girilmesi Türkiye'nin büyük çıkarlarını korumasını mümkün kılmıştır. Ancak Sovyetlerle o dönemde işbirliği yapılması ideolojik sebeplere dayanmaz. Türkiye'deki milliyetçi akım ile Rusya'da 1917 ihtilali ile kurulan ideolojik esasları birbirinden tamamen farklı olmasına rağmen Sovyetler o sıradaki şartlar içinde Türkiye ile işbirliği yapmakta fayda görmüşlerdir. Sovyetler bir taraftan dış düşmanlarla mücadele ederken diğer yandan da iç huzursuzlukları gidermeye çalışıyorlardı. Türkiye ile iyi ilişkiler kurarken itihatsız subaylarla da yakından ilgileniyorlar, Türkiye'nin sosyal yapısı ve emperyalizme karşı verilen mücadelenin benzerliği yüzünden de Bolşevizmin Anadolu'ya ithali düşüncesini taşıyorlardı.

Türk Milli Hareketinin liderleri ise bütün bunları biliyorlardı. Ancak Sovyetlerden alınacak yardımlar ve emperyalizme karşı ortak mücadele düşüncesinden dolayı Sovyetlere sıcak ve kontrollü bakıyorlardı. Bu yolda gelişen ilişkiler önce 16 Mart Moskova, Arkasından da 13 Ekim Kars antlaşmalarıyla da noktalanıyor. Batum hariç Elviye-î Selâse Türk sınırları içine dahil ediliyordu. Böylece halkı uzun yıllar işgal altında kalmış, her yönüyle ortak özellikler taşıyan Elviye-î Selâse halkı anayurtla birleşmiştir. Moskova ve Kars antlaşmalarıyla Türkiye siyasi yönden Avrupalı devletlere karşı önemli bir koz elde etmiş, doğu sınırını sağlamlaştırmakla Ermeni sorununu uzun bir süre çözümlenmişti. Bu kez batıda Yunan yayılmacılığını önlemek sorunu kalmıştı. Bu da doğudan aktarılan kuvvetlerle kısa bir zamanda halledilmiştir. Doğudaki cephe kapanmakla Moskova ve Kars antlaşmaları yapılmış ve Misak-î Milli bir büyük devlete kabul ettirilmiş, ayrıca mali ve askeri yardımda sağlanmıştı. Kafkasya Cumhuriyetleriyle olan pürüzlü noktalar Sovyet aracılığı ile ortadan kaldırılmış aynı zamanda Türk-Sovyet ilişkilerini tıkayan engellerde ortadan kaldırılmıştır.

Mustafa Kemal Milli Mücadeleyi başarmakta doğulu bir büyük devleti arkasına almış, batıyla mücadele etmesine rağmen sonradan Türk milletinin kaderini batıya yönlendirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- ADIVAR, H.Edip
AKGÜN, Seçil
AKŞİN, Sina
AKŞİN, Abdülhâhat
AKYÜZ, Yahya
KILIÇ, Ali
ALLEN, WED. AND Muratoff, P.
ALTAY, Fahrettin
ARALOV, S.İ.
ARMAOĞLU, Fahir
ARSAN, Nimet
Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 tarihleri arasına ait 106 belge) Başbakanlık Arşiv Daire Başkanlığı Ank. 1982.
ATATÜRK, M.Kemal
ATAÖV, Türkkaya
ATAY, F.Rıfka
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi S.83-85 Ank. 85 Özel Sayı.
AVCIOĞLU, Doğan
AYBARS, Ergün
AYDEMİR, Ş.Süreyya
Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri İst. 1956.
General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni meselesine dair) Rapora (Kurtuluş Savaşı başlangıcında) İst. 1981.
İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele İst. 1976
Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi İst. 1964.
Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922) Ank. 1975.
Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor İst. 1955.
Caucasion Battlefields: A History of the wars on the turcocaucasion border 1828-1921
On Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922 İst. 1970
Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları (Çev. H.Ali Ediz) İst. 1967.
20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980) 2. Baskı Ank. 1984.
1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya
VII. Türk Tarih Kongresi. 25-29 Eylül 1970, C.1 Ank. 1972.
Atatürk'ün Dış Politikası, Türk-Sovyet Münasebetleri.
Cumhuriyet 15 Kasım 1964
Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri. (1917- 1938) C.4 Ank. 1964.
Nutuk I. (1919-1920) 11. Basım İst. 1971. C.2 (1920-1927) İst. 1971.
"1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları 1. Kongresinde (Bakü) Enver Paşa'nın konuşma metni ve bununla ilgili kararlar" SBF Dergisi C.XXIX S.1-2 Ank. 1975.
Atatürk'le Lenin Arasındaki Yazışmalar.
Vatan 20-26 Mayıs 1976.
Çankaya İst. 1980.
Türkiye'nin Düzeni Birinci Kitap 2. Baskı İst. 1978.
Milli Kurtuluş Tarihi (1838'den 1995'e) 2. Kitap 4. Baskı İst. 1980.
İstiklal Mahkemeleri Ank. 1975.
Tek Adam C.2 İst. 1964.

- BASCUN, Necla Türk-Ermeni İlişkileri (Abdülhamit'in cülusundan zamanımıza kadar) Ank. 1970.
- BAŞAR, Zeki Ermenilerden Gördüklerimiz Ank. 1974.
- BAYKARA, Hüseyin Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi İst. 1975.
"Azerbaycan'da Ermeni Baskısı ve Nahçıvan Meselesi" Türk Kültürü S.92. Ank. 1970.
- BAYKARA, Tuncer "Türkiye'de Sol'un Tarihine Dair İki Not" Türk Kültürü C.9 S.76 Şubat 1969.
- BAYUR, Y.Hikmet Türk İnkılâp Tarihi C.3 K.4 Ank. 1955.
XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri Ank. 1974.
Türkiye Devletinin Dış Siyaseti Ank. 1973.
"Kuva-i Milliye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyaseti İle İlgili Bazı Görüş ve Davranışları" Belleten C.20 Ekim 1956.
"Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış ve Antlaşmalarımız" Belleten C.29 Temmuz 1965.
"Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarıda Akımlar" Belleten C.35 Ekim 1971.
- BAYTOK, Taner İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı Ank. 1970.
- BAYKAL, B.Sıtkı "100. Yıl Dönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler" Belleten C.LII Nisan 1988.
- Belgelerle Türk Tarihi Dergisi. Muhtelif Sayıları
- Belgelerle Ermeni Sorunu. Gnl. Kur. Yay. Ank. 1985.
- BERKOK, Gn. İsmail Tarihte Kafkasya İst. 1953.
- BIYIKLIOĞLU, Tefvik Atatürk Anadolu'da 1919-1921 Ank. 1981.
Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı Ank. 1962.
"Türk İstiklal Savaşı Yıllarında Sovyet Rusya Türk Dostluğu" Belleten C.25 No.99 Temmuz 1961.
"Mondros Mütarekesinde Elviye-i Selâse İle İlgili Yeni Vesikalar" Belleten S.84 Ank. 1965.
"Osmanlı Türk Doğu Hudut Politikası" Ank. 1946.
- BORAK, Sadi Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları İst. 1977.
- BURÇAK, R.Salim Türk-İngiliz-Rus Münasebetleri (1791-1941) İst. 1946.
- CEBESÖY, A.Fuat Moskova Hatıraları 2. Baskı Ank. 1982.
"Siyasi Hatıralar" C.1 İst. 1957.

- COŞAR, İ.Sami
ÇETİNKAYA, Haydar
DARENDELİOĞLU, İlhan
DİNAMO, H.İzzettin
DEMİR, N.Kerem
DURAN, Tülay
DURSUNOĞLU, Cevad
ERÇİKAN, Anıf
ERENDİL, Muzaffer
ERDOĞAN, Fahreddin
ERİM, Nihat
ESMER, A.Şükrü
ERTÜRK, Hüsamettin
EROL, Mine
EROĞLU, Hamza
EROĞLU, Veysel
GOLOĞLU, Mahmut
GÖKBİLGİN, M.Tayyib
GÖKDEMİR, A.Ender
GÖNLÜBOL, M.Sar, Cem
GÜRSEL, Haluk F.
GÖYÜNÇ, Nejat
"Harp Tarihi Vesikaları Dergisi" Kars
HARRİS, S.George
- "Milli Mücadele Hatıraları" İst. 1953.
Milli Mücadele Basını İst. 1965.
"Milli Mücadelede Ardahan'ın Yeri ve Ardahan Kongresi" Türk
Kültürü S.72 Ekim 1968.
Türkiye'de Komünist Hareketleri 5. Baskı İst. 1979.
Kutsal İsyan C.7 İst. 1970.
Türkiye'de Ermeni Meselesi Ank. 1976.
"Bolşeviklerin Osmanlı Devletiyle Yaptıkları İlk Antlaşma" BTDD S.37
İst. 1970.
"Bolşeviklerin Batılılarla İlk Diplomatik İlişkileri: Brest- litovsk
Antlaşması ve Türkiye" BTDD S.38 İst. 1980.
"I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasinin İlk Başarısı: Brest- litovsk
Hazırlıkları" BTDD S.67-68 C.12 Nisan-Mayıs 1973.
Milli Mücadelede Erzurum Ank. 1946.
"Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri" Belleten
27 Ekim 1963.
Tarihte Türk Ermeni Münasebetleri Ank. 1949.
Tarihte Türk Rus İlişkileri Ank. 1975.
Türk Elllerinde Hatıralarım Ank. 1954.
Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri C.1 Ank. 1953.
Siyasi Tarih (1919-1939) Ank. 1953.
İki Devrin Perde Arkası (Yaz: S.Nafiz Tansu) 2. Baskı İst. 1969.
Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi (1919-1920) Giresun 1972.
Türk İnkılâp Tarihi Ank. 1982.
Ermeni Mezalimi İst. 1973.
3. Meşrutiyet 1920 Ank. 1970.
Milli Mücadele Başlarken 2 Cilt 1959-1965 Ankara.
"Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-ı Milliyesi" Basılmamış
Doktora Tezi Ank. 1987.
Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919- 1938) İst. 1973.
"Olaylarla Türk Dış Politikası" (1919-1965) Ank. 1968.
Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri İst. 1968.
Atatürk ve Milli Mücadele İst. 1984.
Özel Sayısı 23 Belgenin Aslı ve Okunuşu S.49 Eylül 1964.
The Origins of Communism in Turkey Stanford 1967 Türkçesi

HOCAOĞLU, Mehmet
İÇDEMİR, Ulug
İLERİ, R.Nuri
JAESCHKE, G.

KANDEMİR, Feridun

KANSU, M.Müfit

KARAL, E.Ziya

KARAMAN, S.Sabit

KARABEKİR, Kazım

KAZEMZADEH, Firuz

KIRZIOĞLU, M.Fahreddin

Türkiye'de Komünizmin Kaynakları (Terc. Enis Yelek) 2. Baskı İst. 1976.
Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler İst. 1976.
Sivas Kongresi Tutanakları 2. Baskı Ank. 1986.
Atatürk ve Komünizm İst. 1970.
"1919-1939 Yılları Arasındaki Türk-Rus Yakınlaşması Hakkında
Bir İnceleme" (Çev. Hüseyin Zamanlı) İst. Üni. 1981 Yıllığı: Sosyoloji
Konferansları Atatürk Özel Sayısı 19. Kitap İst. 1981.
"İslamın ve Komünizmin İstiklal Harbindeki Rolü" (Çev. Hüseyin
Zamanlı) Türk Dünyası Araştırmaları Ağustos 1981.
Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Ank. 1970.
Türk Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Kaynakları (Çev. Cemal Köprülü)
Ank. 1971.
"Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine"
Belleten C.34 Ank. 1960.
M.Kemal, Arkadaşları ve Karşındakiler İst. 1964.
Atatürk'ün Kurduğu TKP ve Sonrası İst. 1965.
Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber 2 Cilt 1966-1968
Ankara.
Osmanlı Tarihi C.5-8 1970-1983 Ankara.
İstiklal Mücadelemiz ve Enver Paşa. Trabzon ve Kars Hatıraları
(1921-1922) İzmir 1949.
İstiklal Harbimizin Esasları İst. 1957.
İstiklal Harbimiz 2. Baskı İst. 1988.
Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu İst. 1939.
İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı İst. 1967.
Kars İli Özel Sayı 1 Ank. 63.
The Struggle for transcaucasio (1917-1921) Newyork 1951.
Edebiyatımızda Kars 2. Kitap İst. 1958.
Milli Mücadelede Kars C.1 İst. 1960.
Kars Tarihi C.1 İst. 1953.
Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi Ank. 1976.
"Cenubi-garbi Kafkas Cumhuriyeti" Türk Kültürü S.72 Ekim 1968.
"Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) ve Atatürk'le İlgili Belgeler" Belleten
C.XL.VIII Ocak-Nisan 1984'ten ayrı basım Ank. 1985.
Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920) Ank. 1970.

- "Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresinin İlk Günü" BTDD No.35 Ağustos 1970.
- KURAT, A.Nimet "Üç Sancak. Kars, Ardahan, Batum" Türk Yurdu 60. Yıl C.7 S.3 Ank. 1970.
- Türkiye ve Rusya 18. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919) Ank. 1970.
- "Kurtuluş Savaşının Başlarında M.Kemal Tarafından Lenin'e Yazıldığı İddia Edilen Bir Mektubun Mevcut Olmadığı Anlaşıldı" Türk Kültürü No.97 C.9 Kasım 1970.
- "Brest-litovsk Müzakereleri ve Barış" Belleten C.26 S.123 Temmuz 1967.
- "Panislavizm" DTCF Dergisi C.11 S.24 Ank. 1953.
- KURAT, Y.Tekin "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri" Belleten C.26 S.103 Ank. 1962.
- KUTAY, Cemal Yakın Tarihimiz İst. 1964.
- Türk Milli Mücadelesinde Amerika İst. 1979.
- Tarih Konuşuyor. Milli Mücadelede Yeşilordu Efsanesi İst. 1956.
- KURAN, Ercüment "Dünyada ve Türkiye'de Sosyalizm ve Komünizm" Türk Kültürü C.5 S.58 Ağustos 1962.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer Türk İngiliz İlişkileri (1919-1926) Ank. 1978.
- KOÇAŞ, Sadı Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri Ank. 1967.
- LAURANCE, Evans Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924) (Çev. Tevfik Alanay) İst. 1972.
- MELEK, Kemal Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası İst. 1978.
- MERAM, A.Kemal Türk-Rus İlişkileri Tarihi İst. 1969.
- ÖNAL, Sami Milli Mücadelede Oltu Ank. 1968.
- "Oltu'nun 50. Kurtuluş Yıldönümü" Türk Kültürü S.65 Mart 1968 Ankara.
- ÖZALP, Kazım Milli Mücadele (1919-1922) Ank. 1971.
- ÖZDER, M.Adil Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları Ank. 1971.
- RAWLINSON, Alfred Adventures in the near east London 1922.
- SAKARYA, İhsan Belgelerle Ermeni Sorunu Ank. 1984.
- SARAY, Mehmet Milli Mücadele Yıllarında Atatürk'ün Sovyet Politikası İst. 1984.
- SAYILGAN, Aclan Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972) İst. 1972.
- SELEK, Sabahattin Anadolu İhtilali C.2 5. Baskı İst. 1981.
- SERTOĞLU, Mithat "İngilizlerin Kuva-i Milliye'yi Bolşeviklere Karşı Kullanma İstekleri" BTDD S.3-5 Eylül 1968.

SONYEL, S.Ramadan

Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika 2 Cilt 2.Baskı 1987 Ank. 1986.
"Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasanız" (Nisan 1920-Mart 1921)
Belleten No.164 C.XLI Ekim 1977.
"1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığında M.Kemal ve Milli Mukavemet"
Türk Kültürü No.85 Kasım 1969.
"Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngilizlerin Eline Geçen TBMM Gizli
Tutunakları" Belleten C.XLV/2 S.179 1981.

Haz. SORGUN, Taylan

İttihat ve Terraki'den Cumhuriyete. Bitmeyen Savaş Kutulamare
Kahramanı Halil Paşa'nın Hatıraları İst. 1972.

SOYSAL, İsmail

Türkiye'nin Dış Münasebetleri İle İlgili Başlıca Siyasi Antlaşmaları
(1920-1945) C.1 Ank. 1983.

SÖYLEMEZOĞLU, G.Kemali

Hariciye Hizmetinde 30 Sene 1892-1922 İst. 1955.
30 Senelik Siyasi Hatıralarımın 3. ve Son Cildi (1918-1922) İst. 1953.

ŞEHİTOĞLU, Süreyya H.

Eylül 1920 Bakü Kurultayı ve Milli Mücadeleye Sağdan Soldan
El Koyma Çalışmaları İst. 1975.

Haz. ŞEHİTOĞLU, S.H.

TBMM Birinci Dönem Milletvekillerinden Yasin Haşimoğlu
Hatıralarını anlatıyor. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Armağanı
Ank. 1973.

ŞİMŞİR, Bilal N.

Malta Sürgünleri İst. 1976.
İngiliz Belgelerinde Atatürk 1918-1938 Nisan-Aralık 1920 C.2
Ank. 1975.

TANSEL, Selahattin

Atatürk ve Yazışmalar (1920-1923) C.1 Ank. 1981.

TEKELİ, İlhan ve İLKİN, Selim

Mondros'tan Mudanya'ya Kadar C.3-4 Ank.1973- 74.
"Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları"
Belleten C.XLIV S.174 Nisan 1980.

TEVETOĞLU, Fethi

"M.Kemal Paşa General Harbord Görüşmesi" Türk Kültürü No.76
Mart 1969
"Atatürk'ün Sovyet Politikası" Türk Kültürü No.25 Kasım 1964.
"Atatürk'ün Kapattırdığı Kızıl Teşekkül Yeşilordu" Türk Kültürü
No.49 Kasım 1966.
Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960) Ank. 1967.
Vatan Hizmetinde Ank. 1981.

TENGİRŞEK, Y.Kemal

TBMM Gizli Celse Zabıtları C.1-2-3 Ank.1985.

TBMM Zabıt Ceridesi C.1-2 2.Baskı 1940.

TC Dışişleri Bakanlığı Türkiye Dış Politikalarında 50 Yıl. 1. Cilt (1919-1922)

TUNAYA, T.Zafer	Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952) İst. 1952.
	TBMM'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri İst. 1958.
TUNÇAY, Mete	Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925) 3.Baskı Ank. 1978.
TUĞAÇ, Hüsamettin	Bir Neslin Dramı Ank. 1966.
Türk İstiklal Harbi 3. Cilt Doğu Cephesi (1919-1921) Ank. 1965.	
TÜRKGELDİ, Ali F.	Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi Ank. 1949.
TÜRKGELDİ, EAli	"Brest-litovsk Konferansı: Hatıraları" BTTD S.13 Mart 1986.
ULAGAY, Osman	Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı İst. 1971.
ULUÇ, Naşit	Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı İst. 1973.
URAN, Hilmi	Hatıralarım Ank. 1959.
URAS, Esat	Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi İst. 1976.
ÜNAL, Hasan	İttihat ve Terakki Liderlerinin I. Dünya Savaşı Sonrası Yurt Dışı Faaliyetleri Basılmamış Y.Lisans Tezi H.Ü. Tarih Bölümü Ocak 1985.
ÜNÜVAR, Veysel	İstiklal Harbinde Bolşeviklerle 8 Ay (1920-1921) İst. 1948.
YERASİMOS, Stefanos	Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye İst. 1979.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

GİRİŞ

I. BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞINDA DOĞU ANADOLU VE KAFKASLARDA DURUM

A- Cihan Harbinde Türk-Rus ve Ermeni Olayları	1
a. Bolşevik İhtilalinden Sonra Gelişen Olaylar. Erzincan Mütarekesi	2
b. Elviye-i Selâse'nin Türkiye'ye İadesi. Brest-litovsk Müzakereleri ve Barışı	3
B- Türk-Kafkas Konfederasyonu İlişkileri	8
a. Türk İlerleyişi ve Trabzon Görüşmeleri	8
b. Türk-Ermeni Antlaşması Batum Konferansı	10
C. Doğu Anadolu'nun Kurtarılması ve Kafkaslar	13
a. Türk Askeri Hareketinin Devamı ve Bakü'nün İşgali	13
b. Kafkaslarda Cereyan Eden Olaylar Karşısında Türk-Sovyet İlişkilerinin Kesilmesi	16

II. BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİNDEN SONRA ELVİYE-İ SELASE VE MİLLÎ ŞURA HÜKÜMETLERİ

A- Milli Şura Hükümetlerinin Kuruluşu ve Direniş Faaliyetleri	21
a. Elviye-i Selâse'de Direniş Faaliyetleri	21
b. Kars Milli Şura Hükümetinin Kuruluşu	24
B- Cenubi-garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi ve Bölgedeki Faaliyetleri	27
a. Hükümetin Faaliyetleri; Ermeni ve Gürcülerle Mücadele	30
b. Cenubi-garbi Kafkas Hükümetinin Basılması ve Sonrasında Cereyan Eden Hadiseler	33
C- Mahalli Şura Hükümetleri	39
a. Oltu İslam Komitesinin Kurulması ve Faaliyeti	39
b. İngiliz İşgali ve Oltu İslam Şurası Hükümeti	41

c. Ahıska Hükümeti Muvakkatı	44
d. Aras Türk Hükümeti	45
D- Milli Şura Hükümetlerinin Milli Mücadeleye ve Bölgenin Türklüğünün Korunmasında Oynadıkları Mühim Rol.....	47

III. BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELEDE ELVİYE-İ SELASE (Mayıs 1919-Ekim 1921)

A- Milli Mücadelenin Başlamasından TBMM'nin Açılışına Kadar ki Bölgede Cereyan Eden Hadiseler...	50
a. Milli Mücadelenin Doğu da Teşkilatlanması; Kongreler ve Elviye-f Selâse	50
b. Ermenistan ve Manda Sorunu	52
c. Heyet-i Temsiliye Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde İdeolojik Farklılığın Etkinliği.....	57
d. İttihatçı Subayların Milli Mücadeleye Karşıma Düşünceleri; Bu Konudaki Sovyet Tutumu	63
B- TBMM'nin Doğu Siyaseti ve Ermenistan Sorununun Halli (Nisan 1920-Aralık 1920)	67
a. Türk-Sovyet İlişkilerinin Resmen Başlaması; ve Sovyet-Rusya'nın Milli Mücadeleye Bakışı.	67
b. Ermeni Hareketinin Başlaması; Elviye-f Selâse'nin Kurtarılması	73
c. Gümrü Barışı	77
C- Gümrü Barışından Sonra Meydana Gelen Gelişmeler (Aralık 1920- Ekim 1921)	78
a. Doğu Cephesinin Güvenlik Altına Alınmasıyla Gelişen Türk- Sovyet İlişkileri	78
b. Gürcü Sorunu; Artvin ve Ardahan'ın Kurtarılması.....	81
c. Türk-Sovyet İlişkilerinin Sonuçlanması; Elviye-f Selâse'nin Anavatanı Katılması	86
Moskova Antlaşması.....	87
Kars Antlaşması.....	90
Sonuç	95

Bibliyografya

İçindekiler

Ek

GÜNEY KAFKASYA VE MİLLİ ŞÖRƏ HÜKÜMƏTLƏRİ (1918-1919)

